

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Омурова Ж.О.

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕНИН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК УЮМДАР

БИШКЕК – 2016

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ ТАРАБЫНАН ЖОЖ СТУДЕНТТЕРИ ҮЧҮН ОКУУ КУРАЛЫ
КАТАРЫ ЧЫГАРУУГА СУНУШТАЛГАН**

**ТАРЫХ ЖАНА ЧӨЛКӨМ ТААНУУ ФАКУЛЬТЕТИНИН ОКУМУШТУУЛАР
КЕҢЕШИ ЖАНА ЧӨЛКӨМ ТААНУУ ЖАНА КЫРГЫЗ ТААНУУ КАФЕДРАСЫ
СУНУШТАГАН**

Рецензенттер:

тарых илиминин доктору, профессор Кылычев А.М.

тарых илиминин доктору, профессор Чороев Т.К.

саясат таануу илиминин доктору, профессор Акунов А.А.

Омурова Ж.О.

Эл аралык мамиленин теориясы жана эл аралык уюмдар.

ЖОЖ студенттери үчүн окуу куралы. – Б.: 2016.-211 б.

Окуу куралы бүгүнкү күндө гуманитардык багыттагы жогорку окуу жайларында окутулуучу сабак катары эң маанилүү. Анткени, азыркы убактагы дүйнөлүк интеграция маселесиндеги эл аралык мамиленин калыптануу жана өнүгүү тарыхын, теориялык негизин изилдөө жана талдоо олуттуу болууда. Мамлекеттик тилде жазылган окуу куралында дүйнөлүк макамга ээ болгон уюмдар жана чөлкөмдүк мамлекеттер аралык жана мамлекеттик эмес уюмдардын жаралуу тарыхы жана алардын максаттары аткарган милдеттери, ишмердүүлүктөрү жазылган. Борбордук Азия мамлекеттеринин интеграция маселеси жана Кыргыз Республикасынын эгемендүү мезгилиндеги тышкы саясаты, эл аралык чөлкөмдүк уюмдар менен болгон интеграция маселелери изилденген.

ЖОЖдун студенттерине, магистранттарга жана азыркы мезгилдеги эл аралык мамиледеги интеграция маселесине кызыккан студенттерге жана жалпы окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

Мазмуну
Кириш Сөз

.....	4
I бап. Эл аралык мамиленин түшүнүгү, маңызы, теориясы жана катышуучулары.....	6
1.1. Илимий чөйрөдөгү эл аралык мамиленин изилдениши.....	6
1.2. Эл аралык мамиленин түшүнүгү жана маңызы.....	9
1.3.Эл аралык мамиленин теориялык жана концептуалдык негизи.....	11
1.4.Мамлекет эл аралык мамиленин негизги катышуучусу.....	16
1.5.Мамлекеттердин коопсуздук маселеси жана согуш саясаты.....	19
1.6.Дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиле.....	21
II бап. Эл аралык мамиледеги эл аралык уюмдардын ролу.....	24
2.1. Эл аралык мамиленин өнүгүү эволюциясы жана этаптары.....	24
2.2. Мамлекеттердин тышкы саяатындагы эл аралык институттардын ордун аныктоонун теориялык негизи.....	36
2.3. Эл аралык уюмдардын аткарган милдеттери.....	47
2.4. Бириккен Улуттардын Уюмунун жаралуусу жана ишмердиги.....	61
2.5. БУУнун атайын кесиптештирилген мекемелери жана алардын ишмердүүлүктөрү.....	79
2.6. Дүйнөлөк мүнөзгө ээ болгон эл аралык уюмдар.....	82
III бап. Эл аралык мамиленин өнүгүшүндө дүйнөлүк интеграциялык процесстер жана анын тийгизген таасири.....	93
3.1. XX к. экинчи жарымындагы “биполярдык” системадагы эл аралык мамиле.....	93
3.2. Эл аралык жана регионалдык интеграция маселелери.....	110
3.3. Европа жана Америка чөлкөмү эл аралык интеграциядагы өнүгүүсү.....	113
3.4. Азия жана Африка чөлкөмдөрүнүн эл аралык уюмдар.....	131
3.5. Борбордук Азия эл аралык интеграция алкагында.....	141
3.6. Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты жана эл аралык интеграцияга катышуусу.....	165
Окуу куралында колдонулган түшүнүктөр жана эл аралык союздар, келишимдер, доктриналар.....	173
Колдонулган адабияттар тизмеси.....	206

Кириш сөз

“Эл аралык мамиленин теориясы жана эл аралык уюмдар” аттуу окуу куралы эл аралык мамиле теориясы жана анын илимий чөйрөдөгү изилдениш тарыхы, эл аралык мамиленин негизги катышуучуларынын иш аракеттери ж.б. олуттуу маселелерди талдоого арналган.

Окуу куралында XX к. экинчи жарымынан кийинки “биполярдик” (кансыз согуш) мезгилдеги эл аралык мамиледеги конфликттик жагдайлар жана XXI к. башындагы “көп полярдуу” эл аралык мамиледеги эл аралык институттардын интеграциялык өнүгүүсү жөнүндө жазылган.

Жогорудагыдай маселелердин алкагын ачып көрсөтүүгө арналган эл аралык мамиле сабагынын теориялык негизин, тарыхый өнүгүүсүн жана эл аралык уюмдардын ишмердүүлүктөрү жөнүндө жазылган окуу куралы үч баптан турат.

“Эл аралык мамиле түшүнүгү, маңызы, теориясы жана катышуучулары” деп аталган биринчи бапта илимий чөйрөдөгү эл аралык мамиленин изилдениши, дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиленин тыгыз байланышта жүргөндүгү талдоого алынган. Ушул эле бапта эл аралык мамиле түшүнүгү, маңызы, эл аралык мамиленин теориялык жана концептуалдык негизи каралып, эл аралык мамиленин катышуучусу мамлекеттин ролу, коопсуздук маселеси, согуш саясаты жөнүндө жазылган.

Ал эми экинчи бапта “Эл аралык мамиледеги эл аралык уюмдардын ролу” изилдөөгө алынган. Эл аралык мамиленин өнүгүү эволюциясы жана этаптары, мамлекеттердин тышкы саясатындагы эл аралык институттардын ордун жана ролунун теориялык негиздери каралган. Ошону менен бирге эл аралык уюмдардын аткарган милдеттеринин чеги, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын ишмердүүлүктөрү жазылган. Мында универсалдуу мааниге ээ болгон Бириккен Улуттар Уюмунун жаралуусу, ишмердүүлүгү жана дүйнөлүк мүнөзгө ээ болгон эл аралык уюмдар жөнүндө кыскача иликтенилген.

Окуу куралынын үчүнчү бөлүмдө “Эл аралык мамиленин өнүгүшүндө дүйнөлүк интеграциялык процесстер жана анын тийгизген таасири” деп аталып, мында экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки эл аралык мамиле, тактап айтканда “кансыз согуш” мезгилинин тарыхый жагдайлары жана негизги маселелери каралган. Ошону менен катар эл аралык жана чөлкөмдүк интеграция маселесиндеги Европа, Америка, Азия жана Африка чөлкөмдөрүндөгү эл аралык уюмдардын алкагындагы өнүгүүсү жазылган. Мындан тышкары акыркы баптын негизгин Борбордук Азия эл аралык интеграция алкагындагы өнүгүүсү жана Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты, эл аралык интеграцияга катышуусу түздү.

Бул эл аралык мамиле сабагынын теориялык негизин, түшүнүгүн, дүйнөлүк жана чөлкөмдүк уюмдардын интеграция маселесине арналган алгачкы кыргыз тилинде жазылган окуу куралы. Окуу куралы жогорку окуу жайлардын студенттери, магистранттары, дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамилеге кызыккан жалпы окурмандар үчүн көмөк көрсөтө алган илимий эмгек болот деп ишенебиз.

1.1. Илимий чөйрөдөгү эл аралык мамиленин изилдениш тарыхы

Эл аралык мамиле азыркы мезгилге чейин саясат таануу илиминин ажырагыз бир бөлүгү катары каралып келет. Эл аралык мамиле түшүнүгүн саясат таануу илиминен айырмалоо же өзгөчөлөнгөн жагдайларын түшүндүрүү үчүн бир нече кылымдар бою тарыхчылар, саясат таануучуу окумуштуулар ар кандай илимий көз караштарын, ой-пикирлерин жана аныктамаларын айтып келишкен. Көптөгөн окумуштуулар эл аралык мамиле дүйнөдө алгачкы мамлекеттердин пайда болуусу менен өз алдынча илимий агым катары жарала баштаган деген ойдон алыс, бирок, эл аралык мамиле байыркы мезгилден баштап калыптана баштаган деген ойлорун айтышкан. Бирок, дүйнөдө алгачкы мамлекеттердин пайда болуусу эл аралык мамиленин өз алдынча илим катары калыптанышына негиз салган деген ойду айтсак жаңылышпайбыз.

Эл аралык мамиле илиминин өз алдынча калыптануу жолунда көптөгөн илимий дисциплиналар (тарых, саясат таануу, саясий ааламдашуу ж.б.) менен байланышта болгон. Саясат таануу илими мамлекеттердин ортосундагы эл аралык мамиленин негизги параметрлерин жана критерийлерин бирдиктүү системага келтирүү менен баа берүүгө жана анализдөөгө ынтызарланган.

Г. Киссинджер белгилегендей “эл аралык мамиле” түшүнүгү XVIII к. баштап Европадагы ири державалардын колониализм саясатынын жайылышы менен изилдөөгө алына баштаган. Эл аралык мамиле илиминин эң негизги милдети катары чөлкөмдүк жана дүйнөлүк ири кризистердин болушун жана мамлекеттер ортосундагы чыр-чатактарды алдын алуу, болтурбоо үчүн иш аракеттерди көрүү жана коопсуздук маселесин камсыздоо болуп эсептелген. Андыктан, азыркы күнгө чейин “чыр-чатак, жаңжал” (конфликт), “бир пикирге келүү” (компромисс) түшүнүктөрү эл аралык мамиле илиминин негизги функционалдык системасы катары белгиленет.

Эл аралык мамиле илими жөнүндөгү илимий тыянактуу түшүнүктөр XVI-XVIII к. баштап түзүлө баштаган. Ушул мезгилдерде Европада феодалдык мезгилдин кулашы капталисттик коомдук түзүлүштүн калыптанышы, көп жылдарга созулган согуштардын аякташы, өз алдынча чек араларга ээ болгон улуттук мамлекеттердин түзүлүшүн бекемдеген эл аралык келишимдер пайда болгон. Ошону менен катар Англия менен Франциядагы революциялык кыймылдар чексиз монархиялык бийликтин кулашына жана жаңы республикалык бийликтеги мамлекеттердин түзүлүүсүн шарттаган жана адам укуктары, эркиндик, теңдик ж.б. кыймыл аракеттер иш жүзүнө ашкан. Колониялдык саясатка каршы Америка континентинде адамзат тарыхында биринчи жолу декларация жана конституциялык мыйзамдары менен белгилүү Америка Кошмо Штаты аталыштагы мамлекет пайда болгон. Ал эми Азиянын кээ бир территорияларында колониялык саясатка каршы улуттук кыймылдардын (Осмон империясына каршы Балкан жарым аралында, Англиялык колониялык режимге каршы Түштүк Азияда) башталышы эл аралык мамиле илимин өнүктүрүүдө ар бир регионго карата багыттуу системалык изилдөөнү жанданткан. Ал эми эл аралык мамиленин илимий жана теориялык негизин XIX-XX башындагы дүйнөнүн ар бир континентиндеги тарыхый өзөктүү кырдаалдар түзгөн. Алсак, Европада Вена конгрессинен кийинки бөлүнгөн колониялык ээликтерди кайрадан бөлүштүрүү. XIX к. аягындагы согуштук саясий блоктордун түзүлүшү, идеологиялык жана теориялык мектептердин, багыттардын пайда болушуна жана калыптануусуна түздөн түз көмөк түзгөн. XX к. биринчи жана экинчи дүйнөлүк кыргын согуштун кесепети адамзат тарыхындагы азап тозокту, кыргынды алып келүү менен дүйнөлүк тарых барактарында кара тамга менен жазылып калган. Айрыкча экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки деколонизация саясаты эл аралык мамиле илиминде суверендүү мамлекеттер ортосундагы согушсуз, жаңжалсыз, чыр чатаксыз тынчтык жашоону камсыз кылууну изилдеген бир нече теориялык багыттардын калыптануусу менен бул илимдин өз алдынча өнүгүүсүнө жол ачкан.

Н. Макиавелли жана Э. Роттердамский эл аралык мамиледеги мамлекеттин ролун аныктоодо карама-каршы ой-пикирде болушкан. Н.Макиавеллинин көз карашында согуш адам баласынын жашоосундагы ажырагыз бөлүгү катары белгилеп, кандай гана мамлекет болбосун өзүнүн улуттук кызыкчылыгын коргоо жана койгон максат жана милдеттерине жетүүнүн чыныгы саясий фактору – мамлекеттин күч кубаты деп белгилеген.

Ал эми Э. Роттердамский гуманисттик көз карашта болуп, мамлекеттер ортосундагы чек араларды бузбоо принцибин киргизүү менен согуштардын алдын алып болтурбоо сунушун киргизген. Мында ал дүйнөдөгү тынчтыкты колдоодо жалпы адам баласынын эң жогорку баалуулугу болушу керек деген.

Кийинчерээк, жогорудагыдай ой-пикир Томас Гоббстун эмгектеринде да чагылдырылган. Анын ою боюнча согуштарды болтурбоо үчүн мамлекеттерди түзүү зарылдыгын белгилеп, мамлекеттердин күчү эл аралык мамиленин өнүгүүсүнүн негизи деген. Бирок, Т.Гоббс мамлекеттер ортосундагы согуштун болушуна каршы болуп, мамлекеттер арасындагы мамилени жөнгө салууда бир нече улуттук мамлекеттерден турган дүйнөлүк өкмөт түзүүгө чакырып, өзүнүн “коомдук келишим” теориясын өнүктүрүүнү сунуштаган.

XVIII - XIX к. баштап И. Бентам эл аралык мамиле демократиялык принциптердин негизинде курулушу керектигин белгилеп, анын негизинде мамлекеттердин толук тең укуктуулугу жана бир элдин башка элдердин үстүнөн болгон үстөмдүгүнүн орнобошун айткан.

Эл аралык мамиле теориясынын эволюциясы XIX к. улуу ойчулдары жана марксизмди негиздөөчүлөр К.Маркс жана Ф.Энгельстин көз карашында да изилденилип келген. Марксизм теориясы эл аралык саясий процесстердин экономикалык жана социалдык факторлорун ачып көрсөткөн. Алардын эл аралык мамиледеги тең салмактуулукка жетүүнүн жолу бүткүл дүйнөлүк жумушчулардын революциясын ишке ашыруу менен гана жетишилет дешкен.

XIX к. аягы XX к. башталышы менен геосаясат илими - эл аралык мамиле теориясында жаңы багыт катары калыптанып пайда болгон. Бул багыт XX кылымдагы бардык эл аралык байланыштарда кошо жүргөн. Геосаясат илими – мамлекеттердин тышкы саясатындагы географиялык факторлордун таасирин жана өнүгүшүн изилдейт. Геосаясат илиминин негиз салуучулары Ф.Ратцель, Р.Челлен, Х. Маккиндер жана К. Хаусхоффер “мейкиндик жана саясий күч”, “хартленд”, “дүйнөлүк океан”, “жашоо мейкиндиги” деген түшүнүктөрдү илимий айланпага киргизишкен.

XX кылымдын экинчи жарымында геосаясат илиминин изилдөө борбору Европа, АКШ мамлекеттери болгон. Мында А.Мэхэн, Н.Спайкмен, С.Коэн, З.Бжезинский ж.б изилдөөчүлөрдү айтсак болот.

Ал эми СССРдин кулашы постсовет мейкиндигиндеги эл аралык мамиледе илиминде жаңы изилдөө кеңейе баштаган. Жаңыдан пайда болуп өнүгүү жолундагы мамлекеттердин эл аралык мамиле илимин өнүктүрүүгө негиз салган россиялык илимий мектептин өкүлдөрү (П.А.Цганков, Г.А.Дробот, О.А. Хлопов, К.Гаджиев, А.Дугин ж.б.) тарабынан эл аралык мамиле жана дүйнөлүк саясат маселелерин азыркы контексте изилдөө абдан жакшы жолго коюлган. Ал эми XX кылымдын аягында регионалдык интеграция процессине жаңыдан суверендүүлүккө жеткен Борбордук Азия республикалары да катыша баштаган. Бирок, салыштырмалуу анализдөө ирээтинде Борбордук Азия жана Кыргызстандын эл аралык институттарга катышуусу жана алардын алган ордун жана ролун илимий жактан изилдөөдө батыш, орус, кытай окумуштууларынын пикирлерине, теориялык анализдерине таянуу менен гана чектелип, борборазиялык жана жергиликтүү окумуштуулардын изилдөөлөрү жокко эсе десек жаңылышпайбыз.

1.2. Эл аралык мамиле түшүнүгү жана маңызы.

1919-жылы Улуу Британиянын Уэльс университетинде биринчи жолу эл аралык мамиленин теориясы жана тарыхы кафедрасы түзүлгөндүгү менен эл аралык мамиле илимине негиз салынган. “Эл аралык мамиле түшүнүгүн” биринчи жолу илимий айланпага XVII-XVIII к. жашаган англис ойчулу Джереми Бентам киргизген. Анын ою боюнча мамлекеттер ортосундагы байланыш бул эл аралык мамиле экендигин айткан. Бүгүн эл аралык мамиле түшүнүгү өтө кең жана терең. Эл аралык мамиле – дүйнөлүк коомчулуктун негизги субъектеринин өз ара карым катнаштарын саясий, экономикалык, идеологиялык, укуктук, аскердик, дипломатиялык ж.б. байланыштарынын жыйындысы болуп эсептелет. Эл аралык мамиле бир нече өзгөчөлүктөрү менен мүнөздүү, алар коомдогу мамиленин башка типтеринен айырмаланып турат - эл аралык саясий процесстин мүнөзүнүн баш аламандыгы (эл аралык мамиледе субъектердин көп санда болушу, дүйнөлүк аренада көп ой пикирдин болушу менен шартталган); - субъективдүү факторлордун маанисинин күчөшү (дүйнөлүк саясатта көрүнүктүү саясий лидерлердин ролунун өсүүсүнө байланыштуу); - саясий чечимдерди кабыл алууда бир борборлошкон бийликтин жоктугу жана бир нече тең укуктуу, суверендүү борборлордун болушу; -мамлекет аралык кызматташтык жөнүндөгү макулдашуулар жана келишимдер биринчи орунда, мыйзамдуулук экинчи орунда болушу айгеленген; - эркисиз баш ийдируучү жалгыз легитимдүү борбордун, бардык дүйнөлүк процесстин катышуучулар үчүн талашсыз авторитетке ээ болгон бийликтин жалгыз булагынын жоктугу. Жогоруда айтылгандай эл аралык мамиленин өзгөчөлүктөрү алдын ала белгиленбеген, баш аламан, тең салмаксыз болуп эсептелет. Ушундай абалда бир да мамлекет бири бирине болгон мамиледе өзгөрүлбөгөн, так көрсөтүлгөн кыймыл аракетти сакташы мүмкүн эмес. Эл аралык мамиле өз жашоосунда бир эле убакта объективдүү да субъективдүү боло алат. Эл аралык мамиленин объективдүү- субъективдүү мүнөзү эл аралык мамиледе адамдардын аң сезимине баа берүүдө, чагылдырууда объективдүү реалдуулукту көрсөтөт. Эл аралык мамиленин мындай багыты активдүү кыймыл аракетти - субъективдүүлүктүн мазмуну (тышкы саясий максат, план, чечим ж.б.) реалдуу мамиленин негизинде жана кандайдыр бир таасирдин астында калыптанат, акырында, аны ишке ашырууда өзгөрүүсү дүйнөлүк саясатта субъективдүү баа берилет. Эл аралык мамиленин объективдүү мазмуну акторлордун кызыкчылыгы жана керектөөсүнүн мамилелештиги менен аныкталат. Эл аралык мамилеге төмөндөгү төрт топтун кызыкчылыгы көбүрөөк таасирин тийгизет:

социалдык-экономикалык (соода, өндүрүштүк ж.б.);

саясий идеологиялык (бийлик режими, үстөмөндүк кылуучу идеология, дин ж.б.);

геосаясий (территория, өлкөнүн энергетикалык жана сырелук ресурстары, коммуникациялык система ж.у.с.);

этно-улуттук (белгиленген территорияда жайгашкан этностордун өнүгүүсү жана алардын кызыкчылыгы, бөлүнгөн этностордун кызыкчылыктарын бириктирүү, мамлекеттин территориясынан тышкары жашаган бир боордош улуттук-этникалык группаларды коргоо).

Эл аралык мамиленин негизги субъектиси мамлекет болуп саналат. Өздөрүнүн жеке чегинен чыгып кызматташып жатып, алар ички суверендүүлүккө ээ. Эл аралык мамиленин актору катары мамлекет бир нече милдеттерди аткарат: өз территориясында чет элдик күч түзүмдөрдүн ишмердүүлүктөрүн көзөмөлгө алат; өздөрүнүн улуттук коопсуздугуна тышкы кооптонууларга каршы сокку берет; өз кызыкчылыктарын күчтүү шериктештери же каршылаштары менен макулдашат; эл аралык аренада таасирдүү, абройлуу болуу үчүн күч ресурстарын толуктайт жана топтойт ж.б.

Эл аралык мамиленин эң маанилүү субъектилері мамлекеттик эмес катышуучулар. Аларга мамлекеттер аралык эл аралык уюмдар (БУУ, НАТО, ЕТ, КМШ, ШКУ ж.б.) транс улуттук корпорациялар, мамлекеттик эмес эл аралык уюмдар кирет.

Эл аралык мамиле ар кандай масштабдагы деңгээлине жараша вериткалдуу (тик) жана горизонталдуу (түз) мамилелерге бөлүнөт, эми вериткалдуу (тик) эл аралык мамиле: глобалдуу деңгээлдеги мамиле - жалпы дүйнөдөгү саясий процесстерди чагылдыруучу ири державалардын жана мамлекеттер системасынын ортосундагы мамиле; регионалдык (субрегионалдык) – коомдун бардык жашоо ишмердүүлүгүндө байланышкан так же көп тараптуу мүнөздөгү белгилүү бир региондун мамлекеттеринин ортосундагы мамиле; айкын эл аралык – саясий кырдаалдагы мамиле-бул кандайдыр бир кырдаалда түзүлгөн жагдайларды чечүүгө кызыктар болгон бир нече мамлекеттер ортосундагы мамиле.

Горизонталдуу (түз) эл аралык мамиле (группалык деңгээлде): группалык (коалициалар, коалициалар ортосундагы) – эл аралык уюмдар, мамлекет группаларынын ортосундагы мамиле ж.у.с.; эки тараптуу – эки мамлекет жана уюмдар ортосундагы мамиле. Эл аралык мамиле предметтик критерийне жараша төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

– саясий-укуктук мамиле – бул мамиле, эл аралык коомчулуктун катышуучуларынын өз ара мамилесинин жөнгө салууга байланышкан укуктук нормалары жана эрежелери; - экономикалык жана илимий – техникалык мамиле – бул мамиле, мамлекеттер ортосундагы өндүрүш процессинде түзүлгөн алмашуу, бөлүштүрүү жана товар керектөө ж.б. материалдык өнүгүүгө багытталган мамиле; - идеологиялык мамиле – бул ар кайсы мамлекеттин жарандарынын бири бирине жана **жаратылышка болгон акыл ой (духовный)** мүдөөлөрүнүн мамилеси; - аскердик-стратегиялык мамиле – бул аскердик күчтөрүн чыңдоого, түз же кыйыр мамиле түзүүгө, кайра бөлүштүрүүгө байланышкан мамиле; - маданий мамиле – бул коомдук жашоону интернационалдаштыруу, маданияттын өз ара таралуусун байытуу, илим-билим жаатында, массалык маалымат каражаттарын өнүктүрүү.

Эл аралык мамиленин бардык түрлөрү ар кандай формада жашашат, алар өтө эле ар түрдүү:

- саясий-укуктук: укуктук, дипломатиялык, уюштуруучулук ж.б.у.с.
- экономикалык: каржылык, соода, кооперативдик ж.б.у.
- идеологиялык мамиле: хартия, диверсия, психологиялык согуш ж.б.
- аскердик-стратегиялык: блоктор союздар ж.б.
- маданий: артистердин гастролу, информацияларды алмашуу, көргөсмө ж.б.

Эл аралык мамиленин мүнөзүнүн агымына жараша: тең укуктуу, достук мамиле, өз ара пайдалуу, конфликттүү (жанжал) мамилесин өз ичине камтыйт. Демек, эл аралык мамиле системасы дайыма өнүгүп өсүп жана өркүндөөнүн үстүндө турат. Эл аралык мамиле реалдуулуктун так өзүн мамлекеттердин тышкы саясатынан табууда. Азыркы кезде дүйнөлүк аренада эл аралык мамиленин деңгээли жана жаңы түрү, алардын формалары жаңы мазмун менен толукталууда.

1.3. Эл аралык мамиленин теориялык жана концептуалдык негиздери.

Эл аралык мамиленин теориясы — окуу дисциплина катары эл аралык мамиленин өнүгүү эволюциясын теоретикалык көз карашта карайт. Бул окуу дисциплинасы концепциялык көрүнүштө эл аралык мамиленин жалпы мыйзам ченемдүүлүгүн анализдөөгө көзөмөл жүргүзүп турат. Оле Холстин айтуусунда эл аралык мамиле теориясынын функциялаштырууда адамдар курчап турган дүйнөнүн чыныгы кыймыл аракеттин көрүүдөн мурда, ар түстө көрүүгө мүмкүндүк берүүчү бир нече түгөйлүү ар кандай түстөгү көз айнек тагынып алгандай көрүшөт дейт. Буга мисал катары, реалистер эл аралык мамиленин белгилүү көрүнүштөрүнө анча маани бербесе, конструктивистер бул көрүнүштөрдү абдан маанилүү экендигин белгилешет. Эл

аралык мамиле теориясында үч эң белгилүү – реализм, либерализм жана марксизм багыттары бар.

Эл аралык мамиле теориясын принциптерине жараша төмөндөгүдөй бөлсө болот: “позитивистик - рационалисттик” теория, мамлекеттин көз карашында анализдөөгө негизделген, «пост-позитивистик-рефлексивистик» көбүрөөк кеңейтилген түшүнүктө мамлекеттен тышкары коопсуздукту (маданий, экономикалык, социалдык факторлордун негизинде) карайт. Азыркы мезгилдеги эл аралык мамиле теориясынын эң кеңири таралган мектеби реализм жана либерализм, акыркы мезгилдерде активдүүлүгү жогорулап жаткан социалдык конструктивизмди алсак болот.

Эл аралык мамилени теориялык жактан изилдөө башаты биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Улуу Британиянын Уэльс университетте эл аралык мамиле кафедрасынын ачылышы менен баштаган. Эл аралык мамиле теориясын изилдөө XX к. 30-жылдарынын аягы менен байланыштуу. Эл аралык мамиле теориясынын биринчи мектептери эки дүйнөлүк согуштун ортосундагы мамлекеттер ортосундагы коллективдүү коопсуздук маселелери, күч балансы эл аралык саясатты жүргүзүүнүн принциптери катары изилдей баштагандар “идеалисттер” болушкан. Бул багыттын эң көрүнүктүү сындоочулары Э.Х Карр баштаган “реалисттик” багыт болгон.

Реализм (Дж.Кеннан, Дж.Шварценбергер, К.Томпсон, Г.Киссинджер, Г.Моргентау ж.б.) же саясий реализм эл аралык мамиле теориясынын башында турган эң биринчи багыт болуп эсептелет. Бул теория Фукидид, Макиавелли жана Гоббс Томастын эмгектерине негизделип пайда болгон. Реализмдин бир нече багыттары калыптанган:

Статизм: — эл аралык аренанын эң башкы оюнчулары улуттук мамлекеттер. Бул теория – мамлекеттик центристтик деп аталат. Булардын теориясы эл аралык мамиле теориясынын либералдык багытынан айырмаланат, мамлекеттик эмес оюнчуларга караганда эл аралык уюмдардын, улуттук саясий биркмелердин жетектөөчү ролунун маанилүүлүгүн көрсөтүшкөн.

Жашап кетүү же аман калуу: эл аралык саясий система анархиялык башкарууда, тактап айтканда борборлошкон бийлик жок дешет. Демек, эл аралык саясат -бул улуттук кызыкчылык приоритеттине негизделген мамлекеттер ортосундагы бийлик үчүн күрөш экендигин айтышкан.

Өз алдынчалык жана өзүн өзү жетилтүү: бул реалисттердин айтуусунда, согуш болуп жаткан мезгилде бир дагы жашап жаткан мамлекет сакталып калышына ишенбеши керек дейт. Демек, өзүн өзү жетилүүсү үчүн, биринчиден, көз каранды эмес саясатка жетүү, экинчиден, улуттук кызыкчылыгын ийгиликтүү коргоосу керек деп эсептешкен.

Реалистер бир нече маанилүү ой корутунду чыгарышкан: улуттук мамлекеттер унитардуу, анархиялык эл аралык мамиле системасынын оюнчусу катары географиялык принциптерге таянып тышкы саясат жүргүзүшөт. Анархиялык эл аралык мамиле системасы өлкөлөрдүн өз ара кыймылдарын жөнгө салууга жөндөмдүү. Ар бир улуттук мамлекет эл аралык аренанын баштапкы оюнчусу болуп саналат. Демек, башкы уюштуруучу форма катары мамлекет дайыма бири бири менен таймашууда болот. Мамлекет кандай гана мүнөздө болбосун автономдуу жана рационалдуу оюнчу катары өзүнүн улуттук кызыкчылыгын көздөө менен башкы максаты – жеке коопсуздугун чыңдоо жана колдоо, суверендүүлүгүн сактап жашап кетүүсү керек деп айтышкан. Реализм багытты белгилегендей, өз кызыкчылыгын артынан түшүүсү менен мамлекеттер ресурстарды чогултат, кийинки мамлекеттердин өз ара карым катнашы чогулган ресурстардын көлөмүнө жараша мүнөздөлөт. Бул мамлекеттин күчүнүн деңгээлин көрсөтөт. Мамлекеттин күчү өз кезегинде, аскердик, экономикалык жана саясий мүмкүнчүлүктөрүн билгизет.

Кээ бир реалистер мамлекет жаралганынан баштап агрессивдүү, ал эми территориялык экспансия бири бири менен карама каршы болуп турган мамлекеттер

ортосунда дайыма болот жана боло берерин белгилешет. Башка реалистер оюнда, мамлекет дайыма өзүнүн коопсуздугу жана жашап кетүүсү үчүн алектенет. Коргонуу көз карашын алсак, коопсуздук дилеммасы келип чыгат, ал эми коопсуздукту күчөтсө мамлекетте стабилсиздик пайда болот, анткени каршылашып жаткан тарап келечекте үстөмдүк кылуу аракети үчүн өзүнүн согуштук күчүн чыңдайт деп айтышат.

Неореализм (структуралык реализм) — бул реализмдин жаңыча өнүгүүсү. Неореализмдин ар кандай агымдары бар. Көпчүлүк убакта «азыркы замандагы реализм» деген түшүнүккө ээ.

Либерализмдин башкы жол көрсөтүүчүсү “идеализм” (Д.Перкинс, В.Дин, У.Липпман, Т.Кук ж.б.) багыты болгон. Идеализм же утопизм, реалистер тарабынан абдан сындоого алынган. Эл аралык мамиледе идеализм (“Вильсонизм” америка президенти Вудро Вильсон аты менен байланыштуу) – бул саясий мектеп, мамлекеттин тышкы саясатынын баш ийүүчүлүк принциби ички саясаттын керектөөсү менен байланыштуу. Алардын оюнда өзүнүн мамлекетинде жакырчылык менен күрөшүү сөзсүз түрдө тышкы мамлекеттерге да жайылтылышы керек экендигин белгилешкен. Либерализм багыты мамлекеттердин каалоосун, мамлекеттердин жүрүм турумун аныктоодо мамлекеттик эмес мүмкүнчүлүктөр биринчи орунда болушу керектигин белгилешкен. Реалистерден айырмаланып мамлекетти унитардык оюнчу катары кароо менен либерализм мамлекеттин кыймыл аракетиинде плюрализмге мүмкүндүк берет. Демек, мамлекеттин мамлекетке болгон баш ийүүчүлүгүнөн айырмаланып, маданиятка, экономикалык системага же саясий режимге көз карандылы болоорун айтышат. Либералистер мамлекеттердин ортосундагы өз ара карым катнаш мамлекеттин коопсуздук проблемасы менен гана чектелбейт, жеке уюмдар, коммерциялык фирмалар аркылуу да карым катнашта болушу мүмкүн деп айтышат. Мунун аягы эл аралык мамиленин анархиялык системасы, эл аралык мамиле системасын түзүүдө абдан татаал түшүнүктөр пайда болуп жаткандыгы менен байланыштырышат.

Неолиберализм- бул либерализмдин өнүгүүсү. Неолиберализм теориясы эл аралык мамиледе мамлекеттердин ийгиликтүү катышуусуна эл аралык саясий институттар мүмкүндүк берет. Анын башкы идеясы төмөндөгүдөй мүнөздө калыптанган: интенсификация жана бүткүл дүйнөлүк эркин рыноктун жайылышы, экстенсивдүү жагдай катары – эл аралык масштабда, интенсивдүү жагдай катары – коомдун бардык жашоо сферасында. Ушул мүнөздө неолиберализм аалмадашуу менен принципалдуу окшоштуктары өзгөчө экономикалык сферада байкалат. Дүйнөлүк экономиканы жайылтуу менен эркин эл аралык рынок эл аралык мамилеге түз таасирин тийгизүүдө жана трансулуттук корпорациялардын ролу күндөн күнгө өсүүдө деп айтышат. Мындан улам мамлекеттин кызыкчылыгы канчалык маанилүү болсо да башкы орунда болбой калат дешет.

Пост-либерализм теориясынын аныктоосунда, азыркы кездеги дүйнөнүн ааламдашуу алкагында мамлекет өзүнүн суверендүүлүгүн жана коопсуздугун камсыз кылуу үчүн факт жүзүндө кооперацияланууга мажбур. Классикалык либерализмден айырмасы суверенитет жана автономия түшүнүгүн реинтерпретациялоодо жатат. Автономия абдан проблемалуу концепция катары салттык түшүнүктөн, эркиндик, өз тагдырын өзү чечүү, фактор түшүнүктөрү татаалдашуу көрүнүшүнө ээ болууда. Автономия мамлекетти жакшы башкаруу мүмкүнчүлүгү менен байланыштуу. Ааламдашуу мезгилинде дүйнөдөгү эл аралык уюмдар суверендүү мамлекеттерди ар кандай жоопкерчиликтүү иш аракеттерге катыштырууга жөндөмдүү. Мындай кырдаал суверендүүлүктүн баштапкы трактовкасын жоготуусуна алып келет. Ошону менен катар бул теорияны бирден бир туура деп кабыл алуу болбойт. Пост-либерализм теориясынын жападан жалгыз мүмкүнчүлүгү – алардын оюнда дүйнөдөгү коопсуздукту жана стабилдүүлүктү колдоп, эл аралык мамиле системасындагы анархия проблемасын чечүүчү бир да эл аралык уюм болгон эмес жана болбойт деп эсептешет. Бирок, бул проблемаларды чечүүгө болгон умтулуу бар, алсак, кээ бир мамлекеттер толук

автономдуулук жана суверендүүлүк үчүн, мамлекеттин кызыкчылыгын коргоо үчүн кээ бир өз укуктарынан ыктыярдуу баш тартышат деп аныкташкан.

Конструктивизм эл аралык мамиледе теориясы катары Чыгыш Европада социалистик системанын жана Берлин дубалы кулагандан кийин калыптана баштаган. Конструктивизм неореалистер менен неолибералдардын идеяларын күмөн экендиги ачыктайт. Конструктивизмдин негизги принциби – бул эл аралык саясат, талашы жок идеялардын, коллективдүү баалуулуктардын, маданий жана социалдык идентификациялардын таасиринде калыптанат деген ишеничке таянышат. Бул теория эл аралык мамиленин илимий методдорунун айланасында жана эл аралык жаңы күчтөрдүн уюштуруу теориясынын негизинде пайда болгон. Реалистер менен либералдардын теориясы “кансыз согуштун” аякташы менен маанисин жоготуп, конструктивизмдин авторитетин жогорулаткан. Конструктивизм теориясы эл аралык мамиле – бул социалдык конструкция дейт. Өз мезгилинде реалистер эл аралык мамиледе коопсуздук жана материалдык күч негизги деп келишсе, либералистер мамлекеттин ички саясий факторлору жана экономикалык өз ара көз карандылыгы маанилүү экендигин белгилешкен. Ал эми конструктивизм эл аралык мамиле системасында идеялардын ролун анализдөөгө ыклас койгон. Конструктивистер “идея” түшүнүгүнө максат, опуза, коркунуч, так өзүндөйлүк ж.б. реалдуу кабыл алынуучу элементтерди көрсөтөт, алар мамлекетке жана мамлекеттик эмес эл аралык мамиленин объектилерине таасирин тийгизүүдө дешет. Мамлекет эл аралык мамиледе болуп жаткан кырдаалга көз каранды. Бул теориянын жактоочулары эл аралык мамиле системасында анархияны туруктуу эместигин жана бул көрүнүштүн субъектүүлүгүн аныкташкан. Конструктивистердин оюнда, улуттук коопсуздук маселесине караганда социалдык нормалар эл аралык мамилени түзөт жана өзгөртөт.

Марксизм теориясынын өкүлдөрү эл аралык мамиле системасынын материалдык жана экономикалык аспектилерине көбүрөөк көңүл бөлүшөт. Марсистердин ыкмасы көөнөргүс тарыхый материализмдин ролун көтөрүү менен адамдардын тарыхындагы экономикалык маселелеринде социалдык тап марксизмдин изилдөөсүнүн негизги предмети экендигин көрсөтүшкөн. Марксистик ыкма эл аралык мамиленин системасын капиталисттик системанын негизи деп карашат.

Неомарксизм (И.Валлерстайн, А.Гундер Франк, Р. У.Кокс ж.б.). бул ыкма азыркы мезгилдеги экономикалык теңсиздик жана улуттук мамлекеттин чеги аркылуу эмес калктын жайгашуусу экономикалык параметрлерге жараша жүргүзүлөт, тактап айтканда “өнүккөн түндүк – жакыр түштүк”. Неомарксизм “үчүнчү дүйнө өлкөлөрү”, “экинчи дүйнө өлкөлөрү” деген түшүнүктөрдү илимий айланпага киргизишкен. Эл аралык мамиленин теориясындагы марксистик ыкманы бирден бир жактоочусу Иммануил Валлерстайндын – “дүйнө–системалык анализ” теориясы негизделген. Бул анализде капитализм ааламдашуу алкагында бир нече өнүккөн индустриалдуу өлкөлөрдү түздү, алар калган өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдү эксплуатациялоодо. СССРдин талкаланышы коммунисттик системанын кулашынан кийин марксизми жаңылануу доорун башынан өткөрүп жатат деген ойду айткан.

Англия эл аралык мамиле мектеби либерализ, реализм, рационализм же британиялык институционализм сыяктуу, анархияга карабастан эл аралык деңгээлде “мамлекеттердин коому” жашайт деген идеяны карманышат. Бул мектептин көпчүлүк көрүнүктүү өкүлдөрү британ же англичандар эмес.

Функционализм европалык интеграциянын фонунда өнүккөн. Реалистердин идеясына абдан жакын, айырмачылыгы эл аралык мамиледе бир мамлекеттин кызыкчылыгы эмес бир нече мамлекеттин жалпы кызыкчылыгы башкы маселе катары карашат. Мамлекеттер аралык интеграция жараянынын башталышын токтотуу эң татаал экендигин белгилешет.

Постмодернизм (Ф.Лиотар ж.б.). XX кылымдын 80-жылдарында эл аралык мамиленин теориялык мектеби катары пайда болгон. Постмодернизмдин өнүгүшүнө

дүйнөдөгү болуп жаткан процесстер олуттуу таасирин тийгизген. Булар реалистерди сыңдоо менен мамлекеттин универсалдуу кызыкчылыктары болбойт, аны кандайдыр бир объективдүү мүнөздө бөлүп чыгуу мүмкүн эмес деп эсептешет. дешкен.

1.4. Мамлекет эл аралык мамиленин негизги катышуучусу катары

Мамлекеттин эл аралык мамилелердин катышуучусу катары мааниси жана ролу өтө терең. Мамлекет эл аралык укуктун негизги субъектиси болуп саналат. Мамлекеттердин тышкы саясаты азыркы доордогу эл аралык мамилелердин мүнөзүн аныктайт; ал индивиддин эркиндигинин көрсөткүчүнө жана жетишүүчүлүгүнүн деңгелине түздөн-түз таасир этет. Эл аралык уюмдардын башка катышуучуларынын иш алып баруусу, жадагалса жашоосу, негизинен мамлекеттердин жасаган мамилесине көз каранды.

Мындан тышкары мамлекет адамдардын жалпылыгынын саясий уюштуруусунун универсалдуу формасы болуп саналат: азыркы учурда бүткүл адамзат, бир азынан гана сырткары, мамлекеттерге бириктирилген. Бирок, жаңы мамлекеттердин пайда болушу дагы эле улантылууда: эгер XV кылымда дүйнөдө 5-6 мамлекет болсо, 1900-ж. 30, 1945-ж. Бириккен Улуттар Уюмунун мүчөлөрү болуп 60, 1965-ж. 100, 1991-ж. 175, ал эми 1996-ж. 185 мамлекет, бүгүнкү күндө 200 ашуун мамлекет бар.

Мамлекеттин пайда болушу адамдардын бирикмелеринин отурукташууга, эмгекти бөлүштүрүүгө, башкаруу функцияларын бөлүштүрүлүшү, алардын өзгөчө социалдык катмарлардын колунда болуусу жана белгилүү аймактагы калктын үстүнөн саясий бийликтин орношуна байланышкан. Америкалык адис Д.Френкел мамлекеттин калыптануусун бир гана социалдык катмарлар жалгыз канаттандыра албаган, ошондуктан топторго бириккенге дуушар болгон адамдардын таптары жана калоолору менен байланыштырышат дейт. Ар кандай шарттарга байланыштуу мындай топтор өзүлөрүнүн мүнөзү менен айырмаланат. Алардын бардыгы структура, иерархия жана бирикмелерди уюштуруу, ошондой эле азыркы эл аралык мамилелердин эң алгачкысы болгон башка топтор менен болгон мамилелери сыяктуу бирдей кыйынчылыктарга дуушар болушат. Мамлекеттин өнүккөн функциясы болуп аймактын белгиленген чектеринин ичиндеги тартипти жана коопсуздукту сактоо, коомдун социалдык жана экономикалык өнүгүшүнө шарттарды түзүү, кызмат менен камсыз кылуу жана калктын негизги муктаждыктарын канаттандыруу болуп саналат. Мамлекеттин тарыхый формалары көп түрдүү мүнөздөлөт: өзүнүн өнүгүшүндө ал байыркы шаарларга (антик полис) негизделген дүйнөлүк империялардын, орто кылымдагы европалык монархияларга, XIX к. жаңы улуттук мамлекеттердин пайда болушуна так аймактык чектеринин жок болушуна чейинки жолду басып өткөн.

Мамлекеттүүлүктүн азыркы формасы суверенитет түшүнүгү менен байланыштуу. Биринчи убактарда бул түшүнүк монархтын чексиз бийлигин өлкөнүн ичинде жүргүзүү жана мамлекеттин башка өлкөлөр менен байланышын алып барууну түшүндүргөн жана башкаруучулардын феодалдык салттар менен чиркөөлүк иерархиянын үстөмдүгүнөн кутулганга болгон умтулуусун көрсөткөн. Орто кылымда Европадагы 30 жылга созулган диний согуштан кийин 1648 - жылы Вестфалда тынчтык келишими ар бир өлкөнүн юридикалык тендигине жана көз карандысыздыгына негизделген мамлекеттер аралык мамилелердин системасын бекемдеген биринчи эл аралык документ болгон.

XVIII к. мамлекеттүүлүктүн таралуусунда жаңы фаза башталат монархтын суверенитетинен улуттук көз карандысыздыкка өтүү. Улуттук мамлекет аталган мамлекеттүүлүктүн формасы түзүлөт. Ал XIX к. баштап Европа чөлкөмүнө, кийин болсо бүт дүйнөгө тарайт. Ошентип, мамлекеттүүлүктүн азыркы формасынын генезиси жана өкүм сүрүшү улут сыяктуу социалдык бирикменин түзүлүшү жана өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Мамлекеттер ортосунда «табигый» чектердин жоктугундай эле улуттун биологиялык маңызы жөнүндө, же болбосо алардын этникалык пайда болуусу жөнүндө түшүнүк жок экендигин белгилей кетүү керек. Бардык эле улуттар этникалык бирикме болушат, алардын бардыгы саясий социализация, социалдык бирикмелердин саясий консолидациясына түрткү болгон диний ишенимдердин, салттын жана башка

маданий баалуулуктардын таралыш жана өздөштүрүлүш процессинде калыптанат жана бекемделет. Бул тууралуу аталган феномендин көптөгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында илимий бирикмелер тарабынан ачылган улуттун генезисинен турган негизги факторлор күбө боло алат. Бул бардыгынан мурда табигый феномендерди кабыл алуудагы жакындыктын түзүлүшүнө шарт түзгөн, социалдык бирикмелердин консолидациясына да көмөк болгон жашоо аймагынын бирдиги. Бул- тилдин, диндин, жүрүш- туруштун социалдык нормаларынын биримдигинде чагылдырылган маданий биримдик. Улуттун түзүлүшүндөгү кандайдыр бир ролду элдин этникалык келип чыгышы да ойнойт, бирок, ал чечүүчү болуп эсептелбейт. Акырында бул - тарыхый тажрыйба, бирдей тагдырды башынан өткөрүү, өткөндүн, азыркынын жана келечектин бирдейлиги. Ошол эле учурда аталган факторлордун бири да социалдык бирикмени улут катары кароого жетиштүү боло албайт.

Көптөгөн улуттарга көп тилдүүлүк (Швейцария), көп дин (Кытай), көп маданият (Индия) ж.б. мүнөздүү. Туруктуу болуп улуттук аң-сезимдин бирдейлиги, бирдей тарыхый өнүгүүсүнүн болгондугу туруктуу болуп санала алат.

Англиялык адис Э. Смит улуттук түзүлүш социалдык жана саясий тартиптин легимитизация процессинин негизги элементи болду деп белгилейт. Ал улуттун идеологиялык милдети индивиддер менен социалдык таптын ортосундагы тилектештигин, байланыштарын түзүү, маданий салттарды мобилизациялоодо турат.

Улуттук доктриналар мамлекетти чындоого кызмат кылган идеологиянын рационалдуулугуна апелляция берүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Алар ар бир индивидке өздүк жана социалдык идентивдүүлүктү, өзүн башка дүйнөдөн жана маданияттан айырмалоого жардам берүүнү сунуш кылышат. Алардын таралышына улуттук өзгөчөлүктөрүн бекемдөөгө кызыккан өкмөттөрдүн бардыгы жардам берет.

Жогоруда белгиленип кеткендей, мамлекеттин пайда болушунун негизги категориясы болуп «улуттук мамлекеттүүлүктүн суверенитети» болуп саналат. Ал эки негизги ички жана тышкы аспекттен турат.

Биринчиден, ар бир мамлекет өзүнүн тышкы саясаты үчүн кандайдыр бир жетиштүү карым-катнаш функцияларын аткарышы керек. Америкалык саясатчынын А. Цолферстин аныктамасы боюнча, ар бир мамлекет өзүнүн улуттук экспансиясына умтулушу керек жана территориясын кеңейтүүгө, таасирин тийгизүүгө, жана союздаштыкка баруусу керек деген.

Экинчиден, ар бир мамлекет өзүнүн коопсуздугун сактоого умтулат. Мындай умтулуу суверендүү улуттук- мамлекеттердин маселесин эл аралык мамиледе «коопсуздуктун дилемасы» деп аташат. Чынында эле, формалдык - юридикалык тең укуктагы мамлекеттердин көз карашы боюнча эл аралык укук мындай абалды өзгөртө албайт: алар өзүнүн территориясы, калкынын саны, жаратылыш ресурстары, экономикалык деңгээли, социалдык стабилдүүлүгү, саясаттагы авторитеттүүлүгү, коопсуздугу менен айырмаланат.

1.5. Мамлекеттин коопсуздук маселеси жана согуш саясаты

Мамлекеттин коопсуздук маселеси эл аралык мамиле илиминде XVI – XVIII к. мамлекеттер аралык согуштардын, улуттук кыймылдардын жана территориялык чек ара маселелери болушунан улам изилдениле баштаган.

Мамлекеттердин коопсуздугу согуш саясат менен тыгыз байланышта болуп, мамлекеттин эң маанилүү саясий институту катары каралган. Илимде саясаттын негизги түрү катары – согуш саясат түшүнүгү изилденип келет. Согуш саясаты мамлекеттердин тынчтык жана согуш мезгилиндеги жашоосунда ишке ашырылып келген. Согуш саясатында мамлекеттер бири-бирине кол салабы же салбайбы тынч же бейкапар жашоодо мезгилинде дагы согушка жакшылап даярдануу чарасын көрүү менен коопсуздугун чыңдаган. Согуштардын негизги себеби көпчүлүк учурда саясат менен байланышкан. Согуштардын аякташы адамзат тарыхында ири цивилизациялардын изи калбай жок болуусуна алып келсе, кээ бир учурларда ири империя болуп келген мамлекеттердин кулоосуна алып келип, көптөгөн жаңы мамлекеттердин пайда болушун шарттаган. Мындай көрүнүштөр биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштардын жыйынтыгында байкалган.

Согуш мүнөзүнө жараша үч категорияга бөлүнөт: **моралдык- укуктук, социалдык жана территориялык.**

Моралдык- укуктук согуш адилеттүү жана адилетсиз, мыйзамдуу жана мыйзамсыз деп бөлүнөт. Мында адилеттүү жана мыйзамдуу согушту башка мамлекеттер тарабынан баскынчылыкка кабылган мамлекеттин улуттук боштондугу үчүн болгон аракети каралса. Адилетсиз, мыйзамсыз согуш тынч жаткан мамлекеттерди баскынчылык жолу менен жок кылууну көздөгөн мамлекеттердин иш аракеттери эсептелинет.

Ал эми социалдык согуш негизи боюнча **граждандык же жарандык, улуттар ортосундагы жана диндик** болуп бөлүнөт. Жарандык согуш - бир мамлекеттин ичиндеги ар кандай таптардын жана социалдык группалардын ортосунда болот. Ал эми улуттар ортосундагы согуш- ар улуттун өкүлдөрүнүн ортосундагы чыр чатактар, диндик согуш – ар бир диний агымдардын ортосундагы келишпестиктер, көпчүлүк учурда диндик согуштар идеологиялык мүнөздөгү согуштарга да айланып кетиши мүмкүн (М: ислам жана христиан диндеринин ж.б.).

Территориялык согуш – мамлекеттердин территорияларынын чегине же аянтына жараша **локалдык, чөлкөмдүк жана дүйнөлүк** деп бөлүнөт. Локалдык согуш эки коңшулаш мамлекеттердин же диндик жааматтардын ортосунда болсо, чөлкөмдүк согуштар бир нече мамлекеттердин катышуусунда болуп чоң чөлкөмдү камтыйт. Ал эми дүйнөлүк согуш дүйнөнүн бардык чөлкөмдөрүнүн мамлекеттеринин катышуусунда болот.

Согуштардын жыйынтыгы адам баласынын тарыхында кеткиз кара так калтырган. Көпчүлүк учурларда ойчулдар адамзат тарыхын “согуш тарыхы” менен тыгыз байланышта дешип, согуш бул табыгый көрүнүш жана коомдогу саясий жашоонун абалындагы керектүү нерсе дешкен. Гераклит өз мезгилинде согушту “бардык нерсенин атасы жана падышасы” деген.

р	Кылымда	жылдар	Салгылаш уулардын саны	Согуштан кырылган адамдардын саны
	XV кылым	1480 - 1499 жж.	9	-
	XVI кылым	1500 - 1599 жж.	87	
	XVII	1600 – 1699	239	3 млн.

кылым	жж.		
XVIII кылым	1700 – 1799 жж.	781	5 млн.
XIX кылым	1800 – 1899 жж.	651	6 млн.
XX кылым	1900 - 1940	892	70 млн.

Орто кылымдарда Европа чөлкөмүндө мамлекеттер арасында көп жылдарга созулган ар кандай мүнөздөгү согуштар тынымсыз болуп турган. Европанын тарыхында өзгөчө мааниге ээ болгон кайра жаралуу доорунда жаңы гуманисттик идеялар пайда болгон. XVI к. белгилүү француз жазуучу –гуманисти Ф. Рабале адам баласы согуш үчүн эмес тынчтык үчүн жаралган деп айткан. Байыркы мезгилден баштап адам баласынын жашоосу ар кандай согуштардын кесепетинен көптөгөн цивилизациялар талкаланып кыйрап жок болгон. Кайра жаралуу доорунан XX к. 40 жылдарына чейин Европанын тарыхында гана абдан көп согуштардын кесепетинен миллиондогон адамдар кырылган. Мисалы:

Жогорудагы жадыбалда бир гана Европа чөлкөмүндөгү согуштардын жана кырылган адамдардын саны көрсөтүлгөн. Ал эми эки дүйнөлүк кыргын согуштардын кесепетинин канчалаган адам баласынын кырылгандыгы бүгүнкү мезгилге чейин олуттуу маселе катары изилденилип келүүдө.

Биринчи дүйнөлүк согуш төрт жылга созулган (1914-1918жж).	
Эки империалисттик согуштук блоктордун ортосунда болгон. Биринчи дүйнөлүк согушка дүйнөдөгү 38 мамлекети катышкан, армиянын саны 30 млн. жеткен, согушта каза тапкан адамдардын саны 10 млн. ашкан.	
Антанта (от фр.Entente – согласие) согуштук блогу – Англия, Россия, Франция мамлекеттери кирген	Үчтүктөр союзу - Герман – Австрия блогуна кирген мамлекеттер – Германия, Австро-Венгрия жана Италия.

XX кылымдын башында адамзат тарыхында биринчи дүйнөлүк согуштун болушу жана аякташы колониялык ээликтери ири империялардын ортосундагы каршылашууну мурункудан да күчөткөн. Канчалаган кылымдар бою колониялык көз карандылыкта жашап келген Азия, Америка, Африка чөлкөмдөрүндөгү элдердин, улуттардын эркиндикке, теңдикке умутулган улуттук боштондук кыймылдардын башталган. XX к. 30-жылдарынын аягында дүйнөлүк экинчи согуш башталган.

Экинчи дүйнөлүк согуш алты жылга созулган (1939-1945жж.).	
Экинчи дүйнөлүк согушка 61 мамлекет дүйнөнүн 80% калкы катышкан. Согуштар Европа, Азия, Африка чөлкөмдөрүндө жана ири деңиз, океан мейкиндиктеринде жүргөн. Согушка катышкан армиянын саны 110 млн. ашкан, согушта каза тапкан адамдардын жалпы саны 57 млн.	
Экинчи дүйнөлүк согуштун баштоочулары фашистик Германия, Италия, Япония мамлекеттери болгон.	Гитлерге же фашистерге каршы коалицияда СССР, Англия, Франция жана 22 июнь 1941-жылдан баштап АКШ мамлекетти кирген.

1.6. Дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиле

Дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиле түшүнүгү азыркы күнгө чейин илимпоздордун арасында чоң талаш тартышты жана ири кызыгууну жаратып келүүдө. Дүйнөлүк саясат менен эл аралык мамилени эки башка изилдөөгө же бөлүп кароо мүмкүн эмес, анткени, бул эки түшүнүк бири-бири менен тыгыз байланышта. Негизинен дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиле орто кылымдарга чейин тарых жана саясат таануу илимдеринин алкагында изилденилген. Орто кылымдардагы Улуу географиялык ачылыштар, Азия, Африка ж.б. чөлкөмдөргө болгон колониялык саясаттын башталышы дүйнөлүк саясатта жан эл аралык мамиледе көйгөй жараткан маселелердин пайда болушуна алып келген. Европадагы ири империялардын Азия, Африка жана Америка континенттериндеги колониялык саясатынын ишке ашышы ушул аймактарда жашаган элдердин, улуттардын ортосунда ар-кыл мүнөздөгү карама-каршылыктардын келип чыгышына өбөлгө түзгөн. Алар этникалык, территориялык жана ири цивилизациялардын ортосундагы диндик ж.б. кагылышуулар бүгүнкү күнгө чейин болуп келе жаткан чыр- чатактардын болуусуна өбөлгө түзгөн.

XIX кылымдын биринчи жарымынан баштап саясат таануу илими өз алдынча калыптанып өнүгө баштаган. Ал эми дүйнөлүк саясат жана эл аралык мамиле ушул илимдин алкагында XX к. экинчи жарымына чейин жашап келет.

Эл аралык мамиле дүйнөлүк саясаттын бирден-бир ажырагыз бөлүгү болуп эсептелет. Ошондуктан, эл аралык мамилени изилдөөдө дүйнөдөгү саясатта болуп жаткан тарыхый ж.б. окуялардын, ар кандай кыймыл аракеттеринин таасири менен тыгыз байланыштуу.

Эл аралык мамиле – элдердин, мамлекеттердин, улуттардын ортосундагы саясий, экономикалык, маданий жана аскердик ж.б. байланыштардын системасы деп түшүнсө болот. XX к. башында эл аралык мамиле илими көптөгөн гуманитардык дисциплиналардын алкагында жашап, кээ бир мамлекеттерде өз алдынча илим катары калыптана баштаган. Ошол мезгилде айрыкча биринчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен согуш жана тынчтык маселеси биринчи орундагы олуттуу маселеге айланган. Согуштун чыгыш себептерин аныктоо менен тынчтыкта жашоону камсыз кылуу эл аралык мамиле илиминин бирден-бир олуттуу маселеси болгон. XX к. мамлекеттердеги тышкы жана ички саясаттын татаалданышы менен эл аралык мамиле саясат таануу илиминен өз алдынча илим катары калыптанып изилдене баштаган.

Ал эми дүйнөлүк саясат–мамлекеттердин эл аралык аренадагы ишмердүүлүгү, тактап айтканда, дүйнөлүк саясат дүйнөдөгү ири эл аралык уюмдардын, глобалдык жана чөлкөмдүк эл аралык, транс улуттук бирикмелердин, улуттар аралык саясатын да камтыйт.

Дүйнөлүк саясат да эл аралык мамиле илими сыяктуу өз алдынча илимий дисциплина катары XX к. экинчи жарымынан баштап окутула баштаган.

Дүйнөлүк саясатта эл аралык мамиле илимий агым катары калыптануунун бир нече себептери болгон: алсак,

XXк. экинчи жарымы, тактап айтканда, экинчи дүйнөлүк согуштун 1945-жылы аякташы менен дүйнөнүн бардык континенттеринде көз каранды эмес суверендүү мамлекеттер пайда болушу;

Суверендүү мамлекеттердин жаралышы менен жаңыдан пайда болгон мамлекеттер ортосунда территориялык, диндик, этникалык мүнөздөгү карама-каршылыктар күчөгөн, мамлекеттердин ортосунда тынчтыкты, стабилдүү жашоону камсыз кылуу үчүн эл аралык мамиле илимин жеткиликтүү жөнгө салынуусу олуттуу маселеге айланган.

АКШ, Англия, Франция ж.б. ошол мезгилдин ири мамлекеттеринин дүйнөлүк саясатта эл аралык мамилени жөнгө салып туруу үчүн мурункудай колониялык зордук-зомбулуктун негизинде эмес, кандайдыр бир ири күчтөрдүн негизинде башкарып же көзөмөлгө алып туруу системасын ишке ашыруу абдан көйгөйлүү маселеге айланган.

Ушундай көзөмөлдү эл аралык мамиледе камсыздоо үчүн эл аралык уюмдардын түзүү керектиги келип чыккан. Мындай уюм катары экинчи дүйнөлүк согуштан кийин уюшулган БУУдан бүгүнкү күнгө чейин пайда болгон ар бир чөлкөмдөрдөгү эл аралык мамлекеттик уюмдарды алсак болот.

Колдонулган адабияттар:

- Ирихин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология // Москва.: “Юрист”, 2000
- Коньшев В. Н., Сергунин А.А Теория международных отношений: канун «великих дебатов»? // Полис. 2013, № 2.
- Коньшев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории. — СПб.: Наука, 2004.
- Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2013
- Омаров Н.М. Современные международные отношения и мировая интеграция: Учебник для вузов. Б.: Раритет Инфо, 2009
- Серебрянников В.В. Эволюция войны и требования эпохи. // Свободная мысль. 1996. № 9
- Современные теории международных отношений / Под ред. В. Н. Коньшева, А. А. Сергунина. М.: РГ-Пресс, 2013.
- Фрагменты ранних греческих философов. М., 1989
- Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994
- Цыганков П.А. Теория Международных отношений: Учебник для вузов. М.: Гардарики, 2003

II бап. Эл аралык мамиледеги эл аралык уюмдардын ролу

2.1. Эл аралык мамиленин өнүгүү эволюциясы жана этаптары

Байыртадан жер жүзүндө адам баласынын күч аракети менен түзүлгөн жааматтык, анан мамлекеттик кийин ири империялардын пайда болуусунда эл аралык мамиленин калыптануусу жана өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болгон. Эл аралык мамиленин эң эле жөнөкөй формасы этностук топтордун ортосунда мамиледе өз иш аракетин ишке ашыра алган. Адамзат тарыхында болгон көптөгөн согуштар, конфликтерде элдердин кандайдыр бир союздарга биригип душмандарына каршы чыгып жеңишке жетишкен. Согушуп жаткан мамлекеттер кудалашып (бири бирине кыздарын беришип) убактылуу болсо да тынчтыкта жашап туруусуна көмөк көрсөтө алган. Эл аралык мамиледе эл аралык уюмдардын аткарган максат милдеттери абдан маанилүү ролду ойноп келген.

Эл аралык уюмдар – эл аралык жашоодо кеңири колдонулган ар кандай универсалдуу механизмдерге ээ. Белгилүү эл аралык уюмдардын активдүүлүгүнүн жогорулашы жана жалпы саны жагынан көбөйүшү, азыркы мезгилде эл аралык мамиледеги феномен катары караса болот.

Эл аралык уюмдардын жаралышын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки мезгилин беш этапка бөлүп кароо максатка ылайыктуу:

Биринчи этабы, байыркы мезгилден – 17-кылымдагы Вестфаль тынчтык келишимине чейинки мезгил.

Эл аралык уюмдардын жаралышы байыркы мезгилде, б. з.ч. 1 миң жылдыктарда Байыркы Грецияда алгачкы эл аралык уюмдар пайда боло баштаган. Грецияда биринчи эл аралык уюмдар шаарлар менен ар кандай коомдордун же диндик саясий союздар менен шаарлардын ортосунда түзүлүп, тактап айтканда, грек шаарларынын арасында тынчтыкты камсыз кылууга багытталган уюмдар катары жашашкан.

Ал эми, орто кылымдарда эл аралык экономикалык, бажы, соода бирикмелери пайда боло баштаган. Биринчилерден, орто кылымдагы Ганза соода бирикмеси

Германиянын шаарларын бытырандылыктан чыгарган. Бул союз Герман шаарларынын ортосундагы соода байланыштарын бекемдеген.

Орто кылымда улуу географиялык ачылыштардан кийин, экономикалык жашоодо капиталдын өнүгүүсүнө шарталган иш аракеттер ишке ашкан. Россия империясында Москва экономикалык союзу, Англияда Ост жана Вест Индия компаниялары түзүлгөн. Бул союздардын максат жана милдеттери эл аралык деңгээлде болбосо дагы ар бир мамлекеттин экономикалык саясаттын ишке ашырууга жетишкен.

Экинчи этабы, Вестфаль тынчтык келишиминен кийин, биринчи дүйнөлүк согушка чейинки мезгил.

Европа мамлекеттеринин ортосунда, тактап айтканда, Англия менен Франциянын ортосунда 30 жылдык согуштун аякташы менен 1948-жылы Вестфаль тынчтык келишимине кол коюлган. Вестфаль тынчтык келишимине көп жылдардан бери сүйлөшүүлөр болуп келген Мюнстер жана Оснабрюк шаарларындагы келишимдер да кирген.

Мюнстерде Франция менен Герман улутунун Ыйык Рим империясынын ортосунда, Оснабрюк шаарында Герман улутунун Ыйык Рим империясы менен Швециянын ортосунда эгемендүүлүктөрүн тааныган келишимдерге кол коюлган.

Ушул келишимдерден кийин Европа чөлкөмүндө улуттук мамлекеттер пайда болуп, эл аралык мамиледе тең укуктуулук принциби бекемделе баштаган.

Вестфаль тынчтык келишими Европа мамлекеттеринин тарыхында биринчи эл аралык документ катары каралып, ири тарыхый мааниге ээ. Жогорудагы келишимдерде улуттук мамлекеттердин калыптануусунун негизги мүнөздөмөлөрү жана критерийлери каралган. Вестфаль тынчтык келишими боюнча, Улуттук мамлекет төрт эң маанилүү мүнөзгө ээ болуусу каралган:

мамлекеттин территориясы же аймагы;

мамлекеттин территориясында же аймагында жашаган калкы;

мамлекеттик башкаруунун легитимдүүлүгү;

коңшу мамлекеттер тарабынан эгемендүү мамлекет катары таанылышы.

Жогорудагы төрт маанилүү мүнөздөмө мамлекет катары таанылуунун эң башкы критерийлери катары кабыл алынган.

Алгачкы эл аралык уюмдардын пайда болуу жана калыптануусу, суверендүү улуттук мамлекеттердин пайда болуусу менен негизделе баштаган. Бир чөлкөмдө тарыхый, экономикалык өнүгүүлөрү окшош болгон мамлекеттерде, жалпы чөлкөмдүн социалдык – экономикалык өнүгүүсүн, чыр чатаксыз жашоосун камсыз кылуу үчүн мамлекеттер аралык кандайдыр бир биркелердин, уюмдардын пайда болуусу башталган.

XVIII к. аягы жана XIX к. башы Европа чөлкөмүндө көптөгөн саясий, экономикалык, социалдык ж.б. өзгөрүүлөрдүн болгон. 1789-1894-ж.ж. Францияда, Улуу Француз революциясы болуп өткөн, революцияда чексиз монархиялык бийликти кулатуу менен адамдардын эркиндигин жана теңдигин жарыялаган “Адам укуктар декларациясы” деген документ кабыл алынып, республикалык түзүлүш орнотулган. Бирок, Франция республикалык түзүлүш көпкө жашаган эмес, Наполеон Бонапарттын бийликке келиши менен кайрадан Францияда империя түзүлгөн. XIX к. башында Франция империясынын Европа чөлкөмүн басып ала баштаган, буга чейин Европа мамлекеттеринин ортосунда түзүлгөн Вестфаль тынчтык келишиминин бардык шарттары бузулуп, мамлекеттер ортосунда эл аралык мамиле кыйроого учураган.

Наполеондук Франциянын Россия империясынан жеңилип калышы, Европа мамлекеттеринин кайрадан эл аралык мамилени калыбына келтирүү максатында, 1815-жылы июнда Австриянын концлери Меттернихтин (1773-1859 жж.) жетекчилиги астында, Вена шаарында наполеондук коалицияга каршы Австрия, Англия, Пруссия жана Россия мамлекеттеринин конгресси болуп өткөн. Мында Европада күчтөр балансын теңдөө принцибин курчутуу максатында, Францияны алсыздандыруу менен

мурунку эски монархиялык башкарууну калыбына келтирүү каралган. Ушундан кийин монархиялык түзүлүштү калыбына келтирүү жана чыңдоо максатында, 1815-жылы 26-сентябрда Россия империясынын падышасы Александр Iдин демилгеси менен «чыныгы боордоштук» же “бир үй бүлөөдөй ыйык союз” (Австрия, Пруссия жана Россия) түзүлгөн. Союзга 1818-жылы Франция менен Великобритания кирген. Жогорудагыдай кырдаал Европа мамлекеттеринин кандайдыр бир маселени чечүүдө бири-бирине колдоо көрсөтүүсү саясий, экономикалык ж.б. сфераларында көрүнө баштаган.

1830-жылдары бытыранды Европа мамлекеттеринин ортосунда Германия бажы союзу түзүлгөн. Бул союзга кирген Европа мамлекеттери товарды бирдей чыгарууга, киргизүүгө жана транзиттөөгө, бардык бажы төлөмдөрдү, мүчө болгон бардык мамлекеттер үчүн жана калкынын санына жараша тең, бирдей төлөө милдеттендирилген. Мындай система мамлекеттердин экономикалык жактан теңдүүлүгүнүн болушуна жол ачкан.

Биринчи мамлекеттер аралык уюм катары, Европа мамлекеттеринин ортосунда 1815-жылы Рейн кеме жүргүзүүчү борбордук комиссия бирикмеси пайда болгон. Эл аралык мамиледе XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап мамлекет негизги актор¹ катары тааныла баштаган. Ушул мезгилдерде эл аралык байланыштын коомдук жашоонун ар кандай сфераларын жакшыртуу максатында уюмдар түзүлгөн. 1865 – жылы дүйнөлүк телефон байланыш союзу, 1874-жылы дүйнөлүк почта союзу, 1875 жылы салмак жана өлчөм эл аралык бюросу ж.б. уюмдар пайда болгон.

Европада XIX к. биринчи жарымында алгачкы мамлекеттер аралык уюмдардын пайда болуусу менен коштолсо, XIX к. экинчи жарымы Европада жаңы революциялык уюмдардын, согуштук союздардын пайда болушу менен аяктаган.

1882-жылы 20-майда Вена шаарында Германия, Австро-Венгрия жана Италия мамлекеттеринин ортосунда жашыруун согуштук саясий блок түзүлгөн. Бул союздун негизги максаты Россия жана Франция мамлекеттерине каршы багытталган. Анткени ошол мезгилде Франция Африка континентинин үчтөн бир бөлүгүнө колониялык үстөмдүк кылып Италия менен карама-каршы саясатта болгон. Ал эми Германия Чыгыш Европа, тактап айтканда Балкан жарым аралы жана Россия империясына жакын жайгашкан славян элдеринин территориясы үчүн, Европа чөлкөмүндө өзүнүн тассирин күчөтүүнү каалаган. Ушул негизде Германия, Австро-Венгрия мамлекеттери Франция тараптан Италияга коркунуч туулса согуштук жактан колдоо менен жардам берүүгө милдеттенишкен. Ал эми Франция Германияга кол салса Италия согуштук жардам

¹ Эл аралык мамиле төшөнөгө илимде анын катышууларын дөйнөлөк аренада бири-бири менен өз ара карым - катнашында кенирээк колдонулган термин «актор» болуп эсептелинет. Орус тилине которгондо «актер» дегенди билдирет. Чет өлкөлөк авторлор дагы ушундай деген төшөнөккө токтолушкан. Бирок, «актер» терминин орус тилинде белгилөө бир нерсеге багытталганын көрсөтөт (б.а. тар мааниси персонаж өчөн алдын ала аткара турган роль катары) эл аралык мамилелер жөнөндөгү илимде өтө кеп колдонулбайт. Эл аралык илимдин изилдөөчөлөрү Брайтар жана М. Р. Джалилинин айтуусу боюнча «актор» сөзөнөн активдөөлөгө мене маанилөө орунда ээлеген кимдир бирсе. Эл аралык мамиле чөйрөсөндө дауазалуу адамдар, уюмдар, топтор ал гана эмес жеке адам дагы сөзөнөн белгилөө өзгөчөлөгө менен актор боло алат.

Б.Рассет жана Л.Старр актор термининин бир нече төрө бар экендигин белгилешкен. Биринчиден, коомчулуктун өз ара карым - катнашын кенири чагылтат. Экинчиден, аны колдонуу менен бирге коомчулуктун жөрөм турумуна басым жасайт. Ошого байланыштуу актор термини сөзөнчө өзгөчөлөгө бар ар кандай кыймыл аракеттеги коомчулуктун төзөлөшөн төшөндөрөөгө жардам берет. Өчөнчөдөн, актерлордун ролдоруна жараша ар кандай деңгээлдеги ролдорду төшөндөрөөгө болот. Алсак: кимдир бирсе жогорку тепкичтеги «жылдыз» болсо, калгандары жөн гана толуктоочу же хор тобундагылардын бирин төзөт. Ошого карабастан баарысы дөйнөлөк сценадагы спектаклде катышышат. Актор термини эл аралык актор карым-катнашта белгилөө бир деүгээлде таасири болгондо гана социалдык коомчулук тарабынан эл аралык актор катары бааланып өкмөттөн жана мамлекеттин ички саясатынын төзөлөшөндө жана ошондой эле жеке чечимдерди кабыл алууда тигил же бул деүгээлдеги ролдо каралат. Жогоруда көрсөтөлгөндөй бардык актерлор эл аралык мамиледе эл аралык актор боло албайт. Чет өлкөлөк мекемелер, уюмдар, топтор жана жеке жарандар менен байланышы бар ишканалар, уюмдар же топтор дагы дайыма эл аралык актор катары эсептелине бербейт.

берүүсүнө милдеттенген. Австро-Венгрия дагы жогорудагыдай шарттарга макулдугун билгизген.

Бирок, Үчтүктөр союзуна кирген мамлекеттер ири державалардын ортосунда согуш чыгып калса кийлигишпөөгө (нейтралитет) милдеттенишкен. Мындан тышкары Италия эгерде өз союздаштары Англияга каршы согушса согуштук жардам берүүдөн баш тарткан. Ушул себептен биринчи дүйнөлүк согуштун башталышында Италия үчтүктөр союзунан чыгып, Антанта тарапта ооп кеткен.

1887-жылы үчтүктөр союзунда ра бир мамлекеттин кызыкчылыгы каралган. Италия үчүн Балкан жарым аралы, Адриатика аралы жана Эгей деңизин берүү каралса, 1891-жылдагы келишим боюнча Францияга каршы согушта Түндүк Африканын (Киренаика, Триполи, Тунис) территорияларына ээ болуусу каралган.

XIX к. аякташы менен Европада экинчи согуштук блоктун пайда болушуна шарт түзүлгөн. Антанта (фр.тилинен которгондо “сердечное согласие”) согуштук блоктун түзүлүшү эки этапта жүргөн, биринчиси 1891-1893-жылдар Франция менен Англиянын ортосундагы макулдашуу, экинчиси 1904-1907-жылдар Франция менен Россиянын ортосундагы келишим Антанта союзунун түзүлүшүнө негиз салган. XIX к. аягы XXк. Башында Европа чөлкөмүндөгү саясий кырдаал өтө курч мүнөздө болуп жаңыдан биригип борборлошкон мамлекеттер менен мурунтан бери ири держава катары жашап келген Франция жана Россия окшогон мамлекеттеринин колониялык ээликтер үчүн болгон карама-каршылык ачыкка чыга баштаган. Ал эми Англия мамлекети бул мезгилде “изоляция” саясатын жүргүзүп, каршылашып жаткан союздардын бирине да кирүүнү каалабагандыгын билгизкен. Бирок, 1898-1901-жылдардагы англо-герман элчилигинин сүйлөшүүсү ийгиликсиз аяктаганына байланыштуу, Англиянын Франция менен жакындашуусуна шарт түзүлгөн. Ал эми 1904-1905-жылдары орус-япон согушунан кийин Россия менен Франциянын жакындашуусу, 1907-жылы Англия мамлекетинин кошулуусу Антанта согуштук союзунун түзүлүүсү менен аяктаган. Бул союз 1914-1918-жылдары Германия согуштук блогуна каршы турган.

XX к. башталышы көптөгөн согуштук чыр –чатактардын болушуна алып келген. Италия 1911- 1912-жылдары Африка чөлкөмүндө жайгашкан Киренаика², Триполи (азыркы Ливия) территорияларын басып алган. Япония орус-япон согушунан кийин, Ляодун жарым аралын, Манчжур темир жолун жана Түштүк Сахалин территорияларына ээ болгон. 1910-жылы Япония Кореяда үстөмдүгүн орноткон. Германия Англия, Франция жана Россия мамлекеттерине каршы Жакынкы жана Ортонку Чыгышта, Түндүк Африкада жана Ыраакы Чыгышта экспансиялык саясатын жүргүзгөн.

Ал эми 1906-1912-жылдары Антанта союзунун мамлекеттеринин ортосунда буга чейин болуп келген бир нече талаш-тартыш маселелери каралган. М: Англия менен Россиянын жана Англия менен Франциянын ортосундагы Иран маселеси, 1908-1909-жылдардагы Босния кризиси, 1912-1913-жылдардагы Балкан согушу ж.б.

Европада жогорудагыдай эки согуштук союздардын пайда болушу адамзат тарыхында болуп көрбөгөн эң ири согуштун башталышына даярдык көрүү болгон. Биринчи дүйнөлүк согуш XX к. чейинки тарыхта ири держава катары жашап келген мамлекеттердин түп тамырынан бери кулоосуна алып келген. Колониялык бийликке каршы улуттук боштондук кыймылдар дүйнөнүн бардык чөлкөмдөрүндө чыга баштаган.

Революциялык кыймылдын күчүнө айланган Россия империясы согуштан чыгып кетүүгө аргасыз болгон. 1917-жылы 23-декабрда Англия менен Франция Россиядагы

² **Киренаика** (др.-греч. *Κηραινάκη*, лат. *Cyrenaica*, араб. *ИсЮЙэ, Барка*) — Төндөк Африкадагы тарыхый аймак.

Совет мамлекетине каршы келишимге кол коюшкан. 1918-жылы март айында АКШ, ж.б. Антанта мамлекеттери баштаган интервенция башталган. Бирок, Антанта тарабынан башталган Совет мамлекетине каршы согуш ийгиликсиз аякталган. Россияда социалисттик революция жеңишке жетип жумушчулардын бийлиги орнотулушу менен 1991-жылга чейин жашап келген СССР империясы пайда болгон.

үчүнчү этабы, Версаль – Вашингтон системасынан экинчи дүйнөлүк согушка чейинки мезгил.

Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин союздаштардын согуштук максаты үчүн АКШ президенти Вудро Вильсон (1856-1824 жж.) тарабынан 1918-жылы 8-январда 14 пункттан турган декларация жарыяланган. Декларациянын 14-пунктунда чоң жана кичине мамлекеттер үчүн тең укуктуу территориялык биримдик, саясий көз карандысыздыкты гарантиялоо максатында, Улуттар Лигасын түзүү каралган.

1919- жылы Улуттар Лигасы эл аралык уюм катары түзүлгөн. 1919-жылы 25-январда Улуттар Лигасын түзүү пактысына кол коюлуп, Лиганы 1919-1920-жылдардагы мамлекеттер ортосунда кол коюлган келишимдердин негизги бөлүктөрү толуктаган. Лигага Германияга каршы коалициядагы 13 мамлекет кирген. Улуттар Лигасы үч структурадан турган:

Улуттар Лигасынын Ассамблеясы – бардык мүчө мамлекеттердин өкүлдөрү катышышкан, ар бир мамлекет бирден добушка ээ болуп, ар кандай маселелерди чечүүдө резолюция жана рекомендация кабыл алынган. Ассамблея Советтин мүчөлөрүн жана Эл аралык сотту шайлаган. Эл аралык соотун жайгашкан жери Гаага шаары болгон.

Улуттар Лигасынын Совети – беш туруктуу советтен жана кезек-кезеги менен шайланып туруучу төрт туруксуз советтен турган. Ар жыл сайын Женева шаарында Лиганын советинин мүчөлөрүнүн сессиясы болуп, Советтин чечими бир добуштан кабыл алынган. Совет Улуттар Лигасынын катчылыгынын жогорку катчысын шайлаган.

Улуттар Лигасынын катчылыгы – Ассамблеянын сессиясындагы каралуучу маселелердин күн тартибин түзүү менен документтерди даярдап жана мүчө мамлекеттин талабы менен Советти чакыруу ж.б. иштерди аткарган.

Версаль тынчтык келишиминин эл аралык системасы жана Улуттар Лигасынын Уставы. (Таблица №1)

28-июнь 1919-жылдагы Германия менен түзүлгөн Версаль тынчтык келишими
Германия биринчи дүйнөлүк согуштун күнөөкөрү катары таанылат. Келишимде Бельгиянын нейтралитет статусу бекемделет. Эйпен, Мальмеди жана Морене округдары Бельгияга кирген, Люксембургдун толук көз карандысыздыгы таанылган. Германия Рейн зонасын демилитаризациялоого милдеттендирилген, Рейндин сол жээгин Антанта оккупациялоо армиясы ээлеген. Эльзас – Лотарингия француздардын ээлигине өткөн. Германия Францияга Саар көмүр кенин берүү менен 15-жылга Улуттар Лигасынын башкаруусуна өткөрүп берген. Келишим боюнча Германия Австриянын суверендүүлүгүн сыйлоо жана Чехославакияны, Польшанын көз карандысыздыгын таануу менен жогорку Силезия жана Померания, Данциг шаарын Польшанын ээлигине өткөрүп берип, 1918-жылы түзүлгөн Брест келишимин ж.б. келишимдерди жокко чыгарып баардык колониялык ээликтеринен ажыраган. Мындан тышкары Германия армиясын 100 миң адамга азайтууну, курал жарактардын жаңы түрлөрүн чыгаруусуна тыюу салынган. Германиянын аба мейкиндиктери эркин деп жарыяланган. Келишимде Германиянын репарациялык төлөмдөрдү төлөө суммасы каралган.
10-сентябрь 1919-жылы Австрия менен түзүлгөн Сан-Жермен тынчтык келишими
Австро-Венгрия империясын ликвидациялоо. Австриянын, Венгриянын,

Чехословакиянын, Словениянын, Хорваттардын жана Сербиялыктардын Королевствосунун суверендүүлүгү бекемделген. Чехословакиянын курамына Богемия, Моравия, Силезия, ал эми Румыниянын курамына - Буковина, Польшанын курамына – Галиция, Италиянын курамына – Түштүк Тироля жана Истрия кирген. Серб, Хорват, Словендердин Королевствосунун курамына – Босния жана Герцеговина, Далмация ж.б. территориялар кирген. Австрия согуштук күчүн 30 миңге чейин кыскартууга милдеттеме алган.
4-июнь 1920-жылы Венгрия менен түзүлгөн Трианон келишими
Келишим боюнча Чехословакиянын курамына Словакия жана Закарпатиялык Украина, Румыниянын курамына Трансильвания жана Чыгыш Банат, Серб, Хорват, Словения Королевствосунун курамына – Батыш Банат, Хорватия, Словения, Бачка, ал эми Австриянын курамына – Бургенланд кирген. Венгрия репарация төлөө менен согуштук күчүн 35 миң адамга кыскартууну, жалпы согуштук милдеттүүлүктү алып салууну жана оор согуш күчтөрүн, деңиз согуштук флотун ликвидациялоо милдеттендирилген.
27-ноябрь 1919-жылы Болгария менен түзүлгөн Ней тынчтык келишими
Келишим боюнча Румыниянын курамына – Түштүк Добруджа, Серб, Хорват, Словения Королевствосунун курамына – Батыш Македония ал эми Грециянын курамына – Батыш Фракия кирген. Болгарияга репарация төлөө менен бирге согуштук күчүн 20 миң адамга кыскартуу милдеттендирилген.
10-август 1920-жылы Турция (Осмон империясы) менен түзүлгөн Севр тынчтык келишими
Келишим боюнча Грециянын курамына – Чыгыш Фракия, Дарданелл жана Галлиполь жарым аралдарынын европалык жээктери кирген. Осмон империясынын Алдыңкы Азиядагы, Египеттеги жана Жакынкы Чыгыштагы, Аравия жарым аралындагы, Түндүк Африкадагы ээликтери Улуттар Лигасынын же Антанта державаларынын мандаты алдындагы территориялык ээликтерге айланган.

Улуттар Лигасынын мандаттык системасы. (Таблица №2)

“А” мандаттык категориясы
Мандат алдында калган территориялар толук суверендүүлүккө жеткенге чейин убактылуу протектараттык милдетти аткарып туруучу тарап жергиликтүү калк үчүн диндик, тилдик маданий ж.б. маселеринде ички автономияны камсыз кылуу менен бирге экономикалык сферада “ачык эшик” саясатын жүргүзүүгө милдеттендирилген.
<i>Сирия, Ливан территориялары Франциянын мандат алдындагы ээлигине өткөн.</i>
<i>Палестина, Трансиордания жана Месопотамия – Ирак территориялары Улуу Британиянын мандат алдындагы ээлигине өткөн.</i>
“В” мандаттык категориясы
Мандатарийлер мыйзамдуу жана административдүү бийликти толук орнотуу менен бирге кулчулукту жоюу жергиликтүү калкты катуу эзүүдөн, жергиликтүү калктын куралдануусун чектөө, билим берүү жана саламаттыкты сактоо системаларын өнүктүрүү жана экономикалык сферада “ачык эшик” саясатын жүргүзүүгө милдеттендирилген.
<i>Того жана Камерун территориялары Франция менен Улуу Британиянын мандат алдындагы ээлигине өткөн.</i>
<i>Чыгыш Африка – Танганика Улуу Британиянын мандат алдындагы ээлигине өткөн.</i>
<i>Руанда- Урунди Бельгиянын мандат алдындагы ээлигине өткөн.</i>
“С” мандаттык категориясы
Иш жүзүндө мандатарийлердин саясатынын толук жүргүзүлүшү менен

колониялык ээлик катары юридикалык жактан таанылышы жана “ачык эшик” саясатын жүргүзүү милдетинин жоктугу.

Сирия, Ливан территориялары Франциянын колониялык ээлигине өткөн. Палестина, Трансиордания жана Месопотамия – Ирак территориялары Улуу Британиянын колониялык ээлигине өткөн.

**Вашингтон конференциясынын эл аралык келишимдери
(1921-1922 жж.) (Таблица №3)**

Келишимге катышкан мамлекеттер:	Келишимдин максаттары жана милдеттери:
Төрттүктөр келишими: АКШ, Улуу Британиянын, Франция, Япония.	Тынч океандагы АКШ, Улуу Британиянын, Франция, Япония мамлекеттеринин аралдык ээликтерин толук камдуу сакталуусун бекемдөө жана 1902-жылдагы англо-япон келишимин ликвидациялоо боюнча өз ара келишимге кол коюлган.
Бештиктер келишими: АКШ, Улуу Британиянын, Франция, Япония, Италия.	АКШ, Улуу Британиянын, Франция, Япония, Италия мамлекеттеринин деңиз курал жарактарын, деңиз алдында жүрүүчү кемелерди жана деңиз үстүндө жүрүүчү кемелерди азайтуу, Канада жана АКШ жээктери, Панама каналы, Австралия, Жаңы Зеландия, Гавай аралынан тышкары Тынч океандагы жаңы согуштук деңиз базаларын түзүүнү токтотуу ж.б. кол коюлган.
Тогуздук келишими: АКШ, Улуу Британиянын, Франция, Япония, Италия, Бельгия, Нидерландия, Португалия, Кытай.	Кытайдын административдик жана территориялык жактан кол тийбестиги, суверенитеттүүлүгүн таануунун негизинде Кытайдын территориясында курулуп жаткан өнөр жай жана соода ж.б. тармактардагы тейлөө келишимге кирген мамлекеттер арасында тең укуктуу принцибинин негизинде ишке ашырылышы каралып. Кытайдагы чет элдик монополиялык үстөмдүктү чектөөгө кол коюлган. Шандун жарым аралы жөнүндөгү кытай-япон келишими жана кытайдагы бажы тарифи тууралуу маселелер каралган.

Бирок, Улуттар Лигасы түзүлгөндөн баштап эл аралык уюм катары баардык мамлекеттер тарабынан таанылбагандыктан, Лиганын уюм катары жашап кетүүсү күмөн бойдон калган. Анткени, 1930-1939-жылдары мамлекеттер ортосунда түзүлгөн Версаль – Вашингтон системасы бузула баштаган. Германия 1933-жылы Лиганын мүчөлүгүнөн баш тартып кайра куралдануу жолуна түшкөн.

Япония 1932-жылы 7-январда Кытайлардын провинциясы болгон Маньчжурияны басып алуу агрессиясына каршы, АКШнын мамлекеттик катчысы Генри Стимсондун, АКШнын президенттин өкмөтүнүн администрациясынан Герберт Кларк Гувер (1874-1964жж.) тарабынан нота түзүлгөн. Бул нота АКШ өкмөтү Бриан-Келлог пактысына³ таянып, Япония тарабынан баскынчылык негизде түзүлгөн

³ 1928-жылы 27-августа Париж шаарында Бриан-Келлог пактысына Бельгия, Улуу Британия, Германия, Италия, Польша, Франция, Чехословакия, Япония, кийин СССР кол коюшкан. Пакт боюнча согуш мамлекеттер ортосундагы чыр-чатактарды чечөөнөн ыкмасы эместигин аныктоо менен улуттук саясаттын куралы катары согуштан баш тартуу, мамлекеттер ортосундагы чыр-чатактарды жана ар кандай келишпестиктерди тынчтык жолу менен чечөө каралган. Бул

“Маньчжоу-го” марионеттик мамлекетинин легитимдүүлүгүн тааныбоо менен Маньчжурияга болгон япондук экспансиясын токтотуусун талап кылуу үчүн жазылган. АКШнын кийлигишүүсүнө карабай, 1933-жылы Япония Улуттар Лигасынан чыгып кеткен. 1935-жылы Италия Эфиопияны басып алып, Албанияга кол салган. 1940-жылы 27-сентябрда Германия, Италия жана Япония мамлекеттери үчтүктөр пактысына кол койгон.

Ал эми 1939-жылы СССР Финляндияга кол салып, Лигадан чыккандыгын билгизген. Жогорудагыдай тарыхый кырдаалдан улам, 1939-жылы сентябрда фашисттик Германия тарабынан экинчи дүйнөлүк согуштун башталышы, Улуттар Лигасынын уюм катары жашоосун токтоткондугу айгенеленген.

Бул уюм экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Улуттар Лигасынын мураскору катары Бириккен Улуттар Уюмуна айланган.

Төртүнчү этабы, Ялта – Потсдам системасынан 1991-жылга чейинки мезгил, тактап айтканда, СССР империясынын кулашы жана “кансыз согуш” мезгилинин аякташы.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгили (1939-1945жж.) дүйнөлүк тарыхта өзгөчө орун алган, каардуу, кайгылуу адам тагдырына көптөгөн азап- тозокту алып келип 60 млн. ашуун адамдын өмүрүн кыйган. Согуш мезгилинде ошол мезгилдин ири державаларынын катышуусунда үч конференция болуп өткөн. Тегеран (1943 ж.), Ялта (1945 ж.) жана Подстам (1945 ж.) конференцияларында АКШ, Англия, СССР ж.б. мамлекеттеринин катышуусунда болуп, согушту аяктагандан кийинки дүйнө жүзүндөгү элдердин тынчтык жашоосун камсыз кылуу үчүн кандайдыр бир эл аралык системанын түзүлүүсүн колдошкон. Мурункудай колониялык системада жашоо мүмкүн эместигине көздөрү жетип, дагы эле болсо дүйнөдөгү чыр- чатак, согуш ж.б. келишпестиктер колониялык ээлик же талаш территория маселеси менен тыгыз байланыштуу экендигин ырасташкан.

1941-жылы 14-августта АКШнын президенти Франклин Д.Рузвельт жана Улуу Британиянын премьер-министри Черчиллдин демилгеси менен Атлантика хартиясы кабыл алынган. Хартия сегиз бөлүктөн туруп, эки мамлекеттин колониялык ээликтеринен баш тартуусу жана фашисттик баскынчылыкты биротоло жоготкондон кийин, дүйнөдө тынчтыкты камсыз кылуу менен бардык мамлекет өздөрүнүн территориясында коопсуз жашоосун жана ар бир мамлекетте жашаган калк өздөрүнүн өмүрү өткөнчө коркунучту жана муктаждыкты сезбей өмүр сүрүүсүн камсыз кылууга умтулуусу айтылган:

АКШ жана Великобритания территориялык ж.б. ээликтерге ээ болууга умтулбайт;

Элдердин кызыкчылыгы эркин чагылдыруу менен макулдугу болбосо эч кандай территориялык өзгөрүүлөр болбойт;

Зордук-зомбулук менен басынып келген ар бир эл өзүлөрүнүн башкаруу формасын шайлоо жолу менен тандап алуусуна тоскоол кылбастан, алардын суверендүү өз алдынча жашоо укугуна ээ болуусун камсыз кылуу;

документ согуштун болушун мыйзамсыз деп эсептеген, бирок, согушту токтоотууга санкция бере алган эмес. Анткени, пактка кирген мамлекеттерди мыйзамдуу коргонуу укугунан баш тартуусу талап кылынган эмес, эгерде ал мыйзамдуу деп табылса, когоонуу актысы согуштук акт катары каралган эмес. Ыз маанисинде бул пакт “мыйзам аркылуу тынчтык” салтын жараткан. Табигый укук теоретиктери жана Гроций тарабынан, акыйкат ишин коргоо өчөн көч колдонуу укугу таанылган. Ушул келишимдин демилгечилери 1929-жылы Француз тышкы иштер министри Аристид Бриан (1862-1932) жана АКШ мамлекеттик катчысы Фрэнк Б. Келлог (1856-1937) дөйөнөнөн Новель сыйлыгына ээ болушкан.

Жогорудагыдай милдеттемелерди аткарууда, бардык мамлекеттер чоң кичинесине, жеңгени жеңилгенине карабай дүйнөдөгү сырьелук булактарга, соода ж.б. тең укуктуулук негизинде, өлкөлөрдөгү экономикалык гүлдөп өсүүгө жетүүсүн көзөмөлгө алуу;

Мамлекеттер ортосундагы экономикалык областта байланыштарды түзүү менен бардык элдердин жогорку деңгээлдеги жашоосу жана экономикалык өнүгүүсү, социалдык камсыздоосу болуш үчүн аракет кылуу;

Нацисттик баскынчылыкты биротоло жоготкондон кийин, дүйнөдө тынчтыкты камсыз кылуу менен бардык мамлекет өздөрүнүн территориясында коопсуз жашоосун жана ар бир мамлекетте жашаган калк өздөрүнүн өмүрү өткөнчө коркунучту жана муктаждыкты сезбей жашоосун камсыз кылууга умтулуусу;

Жогорудагыдай тынчтык бардык мамлекеттерге жана элдерге деңиз жана океандарда эч кандай тоскоолдугу жок эркин сүзүп жүрүүсүн камсыз кылуу керектиги;

Бардык дүйнө жүзүндөгү мамлекеттер реалдуу ой пикирде жана руханий тартипте ар кандай күч колдонуудан баш тартышы керек, анткени, мамлекеттер ортосунда дайыма коркунуч болуп турса тынчтыкты сактоо кыйын болоорун айтышкан.

Ушул негизде Англия менен АКШ тынчтыкты сүйгөн элдерди куралдануудан сактоо, аларга жардам берүүнүн ар кандай иш чараларын иштеп чыгуу менен ар тараптан жардам беришээрин билдиришкен.

Согуштун мезгилинде мамлекеттер ортосундагы бирдиктүүлүктү камсыз кылуу үчүн 1942-жылы АКШнын президенти Франклин Д.Рузвельт “Бириккен Улуттар Уюму” деген аталышты сунуштаган. 1942-жылы 1-январда АКШ менен Великобритания мамлекеттери АКШнын президентинин демилгесинин негизинде Улуттар Лигасынын декларациясын кабыл алынган. Согуштун толук жеңишине жетүүдө, эркин жашоону коргоодо, көз карандысыздык, диндик эркиндик, адамзат укуктарынын сактоо жана ар бир мамлекеттердеги акыйкаттуулук болушу үчүн жырткыч, жапайы күчтөргө жалпы каршы туруу менен дүйнөдөгү мамлекеттерди тынчтыкка моюн сундурууга чакырышкан.

Декларацияга 26 мамлекет кол коюлуп, экинчи дүйнөлүк согушту баштаган фашисттик Германияга жана анын колдоочулары Италия жана Японияга каршы күрөшүүгө милдеттенишкен. “Бириккен Улуттар Уюму (БУУ)” деген термин экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде гитлердик коалицияга каршы болгон мамлекеттердин биригүүсү болсо, согуш аяктагандан кийин дүйнө элдеринин жана мамлекеттеринин ортосундагы тынчтыкты камсыз кылууга багытталган уюм катары жашап калган.

Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен БУУ түзүлүшүнөн баштап, ар бир чөлкөмдө, ар кандай атайын адистештирилген эл аралык уюмдар пайда боло баштаган. Алардын негизги максаттары жана милдеттери, жер жүзүндөгү мамлекеттер, улуттар арасындагы тынчтыкты, тең укуктуулукту, экономикалык стабилдүүлүктү ж.б. камсыз кылууга багытталган иштерди жүргүзүү үчүн көптөгөн ийгиликтерди жаратып келишүүдө.

Бешинчи этабы, 1991-жылдан бүгүнкү күнгө чейинки мезгил, тактап айтканда, СССРдин кулашы менен пайда болгон эл аралык уюмдар. Алар негизинен, Чыгыш Европа, Евразия жана Борбордук Азия аймактарындагы эгемендүүлүккө жеткен мамлекеттер ортосундагы көп тармактуу уюмдардын пайда болуусу, ал уюмдардын жаралышын жана өнүгүүсүн алсак болот.

2.2.Мамлекеттердин тышкы саясатында эл аралык институттардын ордун аныктоонун теориялык негизи

21-кылымдын башында эгемен мамлекеттердин кызыкчылыгындагы конфликтерде жана бири-бири менен болгон байланышта, дүйнөлүк саясий системада тең салмактуулук абалдын моделин түзүүдө, бир эле мезгилде атаандаштык жана

кызматташуу ”туруктуулук” жана “баш аламандык” коштоп жүрөт. Мындай шарттар эл аралык институттардын орду жана ролунун эң маанилүүлүгүн артыруу менен алардын дүйнөлүк тынчтыкты түзүү шарттарын камсыздоодо, финансылык жардам көрсөтүү жана адамзаттын туруктуу өнүүгүсүнүн шарттаган программаларын иштеп чыгууда, суверендүү мамлекеттердин ички көйгөйлүү маселелерин чечүүдө активдүү катышып жаткандыгы билинүүдө.

Мамлекеттердин тышкы саясатындагы эл аралык институттардын ордун жана ролун баалаган илимий аныктамаларга кайрылсак. Италиялык саясат таануучу Дж. Марицци мындай дейт: “геосаясий тенденциянын маңызына ылайык улуттук мамлекеттин ролу акырындык менен төмөндөп, азыркы мезгилде эл аралык уюм мааниси бара-бара өсүүдө. Улуттук мамлекет глобалдык кысымдын астында жашап кетүүгө аракет кылууда, бирок, ал өзүнүн эгемен жашоосун эл аралык уюмдардын кийлигишүүсүнөн кутулта албайт.

Ал эми орус изилдөөчүсү С.В. Севастьянов, ”муздак согуштун” аякташы менен кээ бир эл аралык уюмдар ишмердүүлүгүн токтотсо, жаңыдан түзүлгөн эл аралык уюмдардын саны мурункудан да көбөйүүдө деген ойду билдирген. Демек, мамлекеттердин институционалдык кызматташуусу боюнча стратегиясын, эл аралык институттардын калыптануусунун ар кандай моделин, алардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу шарттарын ошону менен катар эл аралык мамиле маселесине тийиштүү негизги теориялык ыкмаларынын айырмачылыктарын изилдөө эң маанилүү десек болот.

Эл аралык мамиледе белгилүү саясий реализм мектебинин өкүлдөрүнүн ою боюнча түзүлгөн эл аралык институттар көбү ири мамлекеттердин кызыкчылыгын ишке ашыруучу куралы катары кызмат кылат, ал эми кээ бир институттар арасындагы жүрүм-турум алардын ортосундагы кызыкчылыктардын дал келген жыйынтыгы катары кабыл алынган дешет. Ганс Маргентау, өкмөт дайыма эл аралык укук таңуулаган чектөөлөрдөн кутулууга тырышат же андагы нормаларды өзүлөрүнүн жеке улуттук кызыкчылыгын ишке ашыруу үчүн колдонушат дейт.

Америкалык саясат таануучу С.Хантингтон аныктамасында, институт бул “туруктуу, маанилүү жана жүрүм турумдун дайыма жаңыланып туруучу формасы” деген. Ал эми саясатчы М.Левинин аныктамасында саясий институт бул “бир нече элдердин топтору аркылуу жетишилген формалдуу макулдашуу, алардын жүрүм туруму кандайдыр бир чечимди кабыл алуу процессинде так белгиленген эрежелерди колдонуу менен жөнгө салынат, бийликке формалдуу ээ болгон адамдардын топтору же бир адамдын бийлиги аркылуу бекемделет.

Россиялык изилдөөчү А. Абрамовдун ою боюнча саясий институт - бул байыртадан калыптанган, нормативдүү бекемделген, уюшкандык түргө келтирилген жана коомдук башкарууну иш жүзүнө ашыруу менен саясий бийликке ээ болууга байланышкан мамиледе үзгүлтүксүз кайрадан өндүрүлгөн моделге же процесске жарандарды катышуусу.

Ал эми америкалык саясат таануучу Р. Даль “Демократия жөнүндө” деген өз эмгегинде, институттар уюмдарды болжолдойт, “мурастан мураска кала тургандай” муундан муунга берилүүчү, узак убакытка эсептелген деп белгилейт. Россиялык саясат таануучуларынын эмгектеринде институт уюм катары трактовка түшүнүгү сүйлөшүп бир пикирге келүү эрежелеринин алкагында жүргүзүлүп жаткан аракет деп мүнөздөшөт (В. Г. Черрякин, О. М. Соловьев).

Неоралист Дж. Мершаймер эл аралык институттарга аныктама берүүдө “кабыл алуу тартиби, мамлекеттер арасында атаандаштык жана кызматташтык кылуу мамилесин жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгүн аныктаган” деген оюн айткан.

Либерал Р. Кохэйн институт бул “мейкиндик жана убакытагы чектелген комплекс, өзүлөрүнүн мүчөлөрүнүн ишмердүүлүгү чектелген жана жөнгө салынган формалдык жана формалдык эмес тартиптер жана ченемдер” деп билдирген.

Институттардын алкагындагы ал формалдуу уюмдар жана формалдуу эмес уюмдар деп бөлгөн жана алардын туруктуу өз ара байланыш тартиби, алардын ишмердүүлүгүндөгү түзүлүшүн күтүүдө акторлордун ролун буйругун аткаруунун жыйыны деген. Дж. Рагги аныктамасында, институттардын көп кырдуу кызматташтыгынын негизги белгилерилерине токтолгон:

бардык мүчөлөргө бөлүнгөн жалпы кызматташтык принциби;

кызматташуудан алынган материалдык ж.б. жыйынтык бардык мүчөлөр үчүн бирдейлиги;

белгилүү бир мөөнөттө катышуучулар тарабынан кызматташуудан алынган салыштырмалуу чоң артыкчылык.

Р.Кохэйндин ою боюнча институттар мамлекеттер ортосундагы коллективдүү аракеттердин келип чыгуусундагы жеңишти камсыз кылууда инструменти катары кызмат кылат, алар кооптонуудан улам кызматташууну жөнгө салууда жөндөмсүз, башка тараптар милдеттемесин аткарбаса, келишимди бузгандарга таасир кылууга жана аны ишмердигин текшерүү мүмкүнчүлүгү жок болбосо мамлекеттер ортосундагы коллективдүү аракеттердин келип чыгуусунда жеңишке жетүүдө инструмент катары кызмат кылат. Институттар, мамлекеттер аралык өз ара аракеттердин эффективдүүлүгүн камсыздоодо жана талаш-тартыштарды жөнгө салуу үчүн чыгымды азайтуу менен катышуучулардын жүрүм – турум тартип жана каалолору жөнүндө информация берет дейт.

Ал эми А.Олейновдун сөзү боюнча, “эл аралык уюмдардын катышуучулары - мамлекеттерди курчап турган шарттар жана мүмкүнчүлүктөргө байланышкан, убакыт аралыгында керектөөлөрү өзгөрүшү мүмкүн. Ушундан улам, бир дагы жыргалчылыкты же байлыкты (ресурс) эл аралык институттар аркылуу өз ара кыймыл аракеттенген мамлекеттер ортосунда акыры аягына чейин бөлүп алууга болбойт” деп жазат.

Теориялык көз карашта, эл аралык уюмдар, эл аралык институттардын жеке учуру катары каралышы мүмкүн, болжолдуу, коллективдүү чечим кабыл алуу механизми бар болуп катышуучулардын эркиндиги жана укугу бирдей чектелген. Ошону менен катар башкача көз караштар да бар, буга ылайык институт жана уюм – ар кандай көрүнүш: уюм – бул, барынан мурда катышуучулар (индивиддер), институттар – булар эреже жана тартип.

XX к. экинчи жарымында эл аралык субъектердин бирден бир көрнүктүүлөрү болуп эл аралык уюмдар эсептелинген. Эгерде XX к. башында 20га жакын өкмөт аралык жана 200гө жакын өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар болсо, XXI к. башталышында 300гө жакын өкмөт аралык жана 40миң жакын өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар пайда болгон. Эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгүндө эл аралык жараяндын саясий, экономикалык ж.б. максаттарга жетүүсүнө жалпы формада таандоо процесси катары кыскача мүнөздөмө, түшүндүрмө берилет. Коюлган максатка жетишүүнүн ар кандай ыкмасы жана каражаттары, таандоосу эл аралык уюмдун катышуучуларынын спецификасына көз каранды.

Эксперттердин божомолунда, өкмөт аралык уюмдар үч же андан көп мамлекеттердин биригүүсүнөн кабыл алынган уставдык документке ылайык жалпы максатты ишке ашыруу үчүн эл аралык келишимдин негизинде түзүлөт. ӨАУ МПО ӨЭУ(МПО) институционалдык талабы (жайгашкан жери, катчысы, туруктуу түзүмдөр ж.б.) жана өздөрүнүн максаттарын ишке ашыруу механизмдерин түзөт.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки эл аралык мамилелерде, алардын орду жана таасири салыштырмалуу жаңы мүнөзгө ээ болууда.

Эл аралык уюмдарды аныктоодо, формалдуу эл аралык уюмдар (мисалы БУУ, ЕС, НАФТА, ОПЕК жана башкалар) жана формалдуу эмес (“Чоң сегиздик”, АТЭС ж.б.). Ошону менен бирге орусиялык саясат таануучу А. Олейнов белгилегендей, глобалдык процессте негизги ролду формалдуу уюмдар ойнойт. Тактап айтканда, эл аралык мамиледеги катышуучулардын кыймыл аракетинин жүрүшү баарынан мурда

формалдуу бекитилген тартипти алкагында жүргүзүлөт. (мамлекеттик жана мамекеттик эмес түзүмдөрдө).

Р. Кохэйн жана анын кесиптеши Ст. Хоффман азыркы кездеги эл аралык уюмдардын аткара турган алты негизги функцияларын аныктаган:

- эл аралык процесске таасир тийгизүүдө мамлекеттин каражаты форум болуп саналат;

- сүйлөшүү жолу менен ар кандай мамлекеттердин кызыкчылыгын макулдашуу, компромиске жетүү ордун камсыз кылууда кызмат кылат;

- ар кандай көп багыттуу түзүмдөрдүн начарлашына кыйыр роль ойнойт;

- максатуу маалымат алмашууда өз каалоосун башкаларга маалымат берүү үчүн мамлекеттер тарабынан пайдаланылат;

- документтерди кабыл алуу, мамлекет үчүн багыттуу кызмат кылуу, кээси уюмга өздөрүнүн жеке саясатын иштеп чыгуу үчүн катышышат;

- негиз салуучу принциптерди иштеп чыгуу, жалпы эл аралык мамиледе жана мамлекеттин келечектеги өнүгүүсүн калыптандырууга анык шаттарды түзүү.

Көптөгөн изилдөөчүүлөрдүн эл аралык уюмдарды эл аралык мамиленин өнүктүрүүчү субъектиси жана мамлекеттердин максатын ишке ашыруу үчүн кошумча механизми катарында карашат. Мындай көз караш институттардын функционалдык теориясын классификациялайт.

Бул теориянын негизги шарттары төмөндөгүдөй:

- мамлекет дүйнөлүк саясаттын эң башкы кыймылдаткыч көрүнүшү болуп саналат;

- мамлекет институттарды түзөт жана алардын тартибин аткарат, эгерде коюлган максатын ишке ашырууга шайкеш келсе.

Реалистердин жана либералдардын ою боюнча, мамлекеттер гарантияланган пайданы жана адилет, калыс тартиптеги оюнду камсыз кылуу үчүн мамлекеттер эл аралык уюмдарды түзөт дешет.

Эл аралык уюмдардын изилдөө үчүн көптөгөн эл аралык мамиленин мектептеринин өкүлдөрү режимдүү жана институционалдык ыкма айырмалап билүүнү сунушташат.

Режимдик ыкма эл аралык уюмдарды эл аралык режимдүүлүк сапатында кароо менен эки багытка: рационалдык жана рефлективистикалык деп бөлүшөт. Биринчи топтогу изилдөөчүлөр эл аралык уюмдардын маанилүүлүгүн жана ролун алардын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүнүн көз карашында баалашса, экинчилери – эл аралык уюмдар тарабынан иштелип чыккан идеялардын негизинде дүйнөлүк саясатта башка акторлордун жүрүм турумуна таасири көрсөтүү жөндөмдүүлүгүнө көңүл бурууга басым жасашат.

Ал эми рефлективизм багытын жактоочулар эл аралык уюмдарды эки көз караш менен баалашат: регулятивдик жана конститутивдик. Биринчи учурунда эл аралык уюмдарда түзүлүп калган тартиптерди сактоо жана камсыздоо, экинчиси – мурун кабыл алынгандардын алкагында жаңы тартиптерди киргизүү же түзүүнү карашат.

Ушул негизде рефлективизтер эл аралык уюмдар акторлугун дүйнөлүк жалпы таанылган жүрүм турум нормаларын легитимдүүлүк көз карашында баалайт, тактап айтканда, иштелип чыккан принциптер башка акторлордун жүрүм турумуна жана эл аралык мамиледе уруксаат кылынган аракеттердин айланасында аныкталган таасирин көрсөткөн. Эки багыттын маанилүүлүгүн эске алып, рационалисттик жана рефлективисттик ыкмалар же методдор бири-бирине каршы болбостон эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгүнүн кандай аспектилерин билүү жана изилдөө үчүн пайдаланылат.

Эл аралык институттарды иликтөөчү эң белгилүү ыкма катары институционалдык мектепти көрсөтсөк болот. Мында институттар кантип иштешет, анын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүнө баа берүү жана моделдеринин

өзгөчөлүгүнө –эң башкысы анын жолун жолдоочулардын эң башкы багытын изилдейт. Эл аралык институттар өз алдынча акторлору катары иштөө аргалары, муну менен алардын мамлекеттердин ички өнүгүүсүн илгерлетиپ тургандыгын танууга болбойт. Аларга болгон таянычтын өз орду бар, эгерде өнүгүү деңгээли жакын болгон мамлекеттер, группалар биригишсе. Мисалы, эркин соода жөнүндөгү макылдашууга кошулушкан өлкөлөр бирдей өнүгүү тенденциясы анын легитимдүү болуусуна жол ачат.

Институционалистер, эл аралык уюмдардын маанилүүлүгүн, анын катчылыгындагы бюрократиялык элементтерин же кабыл алынган чечимдердин механизмдерин түшүнбөй туруп баалоо мүмкүн эмес деп эсептешет. Мисалы, МВФ ишмердүүлүгүн баалоодо, бюджеттин ири бөлүгүн камсыздап турган АКШ жана бир нече бай Европа өлкөлөрүнүн чечүүчү добуштарын эске албай коюуга мүмкүн эмес. Мындан уюмдарда көпчүлүк добуш менен бектилгени менен консенсус принцибине таянылып башкача чечим кабыл алынып калышын түшүнүү керек дешет.

Институционализмдин теоритиктери жаңы институттарды түзүүдө көбүрөөк чыгымдын күтүлүшү иштеп жаткан институттардын көрүнүктүү жетишкендигин, туруктуулуктун узагыраак саткталышына көмөк болот деп эсептешет. Жаңы институттарды түзүүнүн негизги тоскоолдуктары катары: маалыматтын жетишсиздиги, түзүмдөрдү түзүүдө инвестициянын зарылчылыгы, келечектеги жыйынтыктардын белгисиздигин айтышат.

Мамлекеттин тышкы саясий стратегиясындагы эл аралык институттардын орду жана ролу жөнүндөгү маселе ар кайсыл мектептин өкүлдөрү тарабынан ар кандай пикирде каралууда.

Реалистер, институттар эл аралык системадагы түзүлүп жаткан күч балансын жөн гана чагылдырат деп эсептешет. Институттар өзгөчөлөнгөн жагдайларда мамлекеттин тышкы саясатын модификация кылуу мүмкүнчүлүгү болгондугун, таануу менен алардын мындай таасирин анча маанилүү эмес дешет. К.Уолтцтун ою боюнча, мамлекет өз бийлигинин бир бөлүгүн улуттук институттарга берүүсү, келечекте артыкчылыкка ээ болуу мүмкүнчүлүгүн артырат дейт. Институттар эл аралык аренада улуттук кызыкчылыкты ишке ашыруудагы инструменттердин бири катары каралат деп билдирген.

Либералдардын көз карашы боюнча, институттар “өз ара түшүнүүнүн орду” катары маанилүү ролду ойнойт. Институттар мамлекеттердин буйруктарын камсыздоо менен “мүмкүнчүлүктүн мейкиндигин” трансформациялайт, мамлекет тартылган саясатка таасир көрсөтүү менен мамлекеттин жүрүм турумун өзгөртөт; мамлекеттин карамагында турган ресурстарына таасир көрсөтүү менен алардын өз ара аракетинин жыйынтыгын өзгөртөт; кошумча маалыматка ээ болуу менен мамлекеттин таасирдүүлүгүн көтөрөт. Либералдардын болжолдоосунда институттар баардык катышуучуларга артыкчылык берет жана көп учурларда күч колдонуу саясаттын жүргүзүүгө тоскоолдуктарды жаратат. Кызматташтыкка негизделген келечектеги жүрүм турум, либералдар белгилегендей, эң мыкты стратегия болуп саналат.

Конструктивистердин белгилөөсүндө, институттар өкмөттүн аракеттерин токтотууга таасир тийгизет, коомдук ой пикирдин эске алуу менен аргасыздан кабыл алынган саясий чечимдердин тууралыгын калкка жеткирүүгө көмөк көрсөтөт дешет.

Институттар коллективдүү аракет маселелерин карап чыгуусу мамлекеттин саясатына таасир этет, мисалы, аталган “жыйынтыкталган дилеммага” дуушар болуу, мында рационалдык (жеке кызыкчылыгын коргоого аракет кылган катышуучунун көз карашында) жүрүм-турум баарына жагымсыз жыйынтыкка алып келет.

Катышуучу - мамлекеттердин саясатына эл аралык институттардын таасир кылуусун изилдөөдө – институционалистер мындай деп айтышат, мамлекеттин тышкы саясаты “негизсиз мүнөзгө ээ болбостон, эл аралык институттардын принциптерине жана тартиптерине ылайык болушу керек”. Теориянын алкагындагы изилдөөдө

көрсөткөндөй, катышуучулар белгисиздикти төмөндөтүү үчүн институттардын пайдасына акыл эстүү тандоо жасашат, ошоу менен бирге эл аралык системадагы анархиянын абалын начарлатат.

Институттардын ийкемдүүлүгү мамлекеттердин өз кызматташуусунда көбүрөөк эффективдүү моделин издеп табууга турмушка ашырууга мүмкүндүк берет. Мамлекеттер аралык макулдашууга жетүү үчүн кызматташуунун позитивдүү тажрыйбасы башка областтар үчүн эң эле ылайыктуусу же көчүлүлүшү, көбүрөөк татаалдашуу менен каралат. Мында кызматташуу экономикалык областан аскердикке жайылышы мүмкүн, экөөнүн ортосундагы так аналитикалык чектөөлөрдүн жок болушун эске албаганда.

Экспертердин ою боюнча эл аралык институттардагы артыкчылык мүчөлөрүнүн бардыгы үчүн бирдей эместигинде. Мамлекеттердин абдан бушайман кылган кызматташтыктагы артыкчылыкты бөлүштөрүү теңсиздик абалда болуусу негиздүү, бирок, алар үчүн мындай маселени чечүүдө көп кырдуу кызматташуу стратегиясынан баш тартпастан, экономикалык жактан начар өнүккөн катышуучулардын артыкчылыктарын камсыздоого мүмкүн болгон моделдерди иштеп чыгууга байланышкан.

Эл аралык институттардын мамлекеттин тышкы саясатындагы ролу жөнүндөгү ар кандай мектептердин өкүлдөрүнүн ой пикиринде, негизги бирден бир максаты бул коопсуздук экендигине көңүл бурууда.

Реалистердин оюнда коопсуздук областындагы кызматташуу бир нече себептерден улам узак мөөнөтөгү мүнөзгө ээ болбойт дешкен. Биринчиден, ар кандай институттун негизинде жаткан ар кандай күч балансынын өгөрүүсү анын кулоосуна алып келет. Экинчиден, коллективдүү коопсуздукту камсыздоодо боюнча кызматташуунун ийгилиги кулап калуунун себеби болушу мүмкүн, айрым катышуучулар институттун жашоосун чыңдоо мезгилинде көбүрөөк чыгымга алып келүүсү, аны инвестициялаган ресурстардын токтоп калышына алып келет.

Мисалы, Р. Кребс институттарда атаандашкан мамлекеттердин катышуусу атандашуу областын кеңейтет, эгерде мамлекеттердин потенциалы бирдей эмес болсо, анда шериктештердин ниети мыкты маалыматтуулук коркунучту күчөтүүгө шылтоо гана болот дейт. Ушул негизде кичинекей мамлекеттер эл аралык институттардын ишмердүүлүгүндө чечүүчү таасирге ээ болбой, улуттук кызыкчылыгын ишке ашыруу үчүн пайдаланууга ынануусу шериктештердин кызыкчылыгына зыян келтирет деп далилдеген.

Институционалистердин көз карашы боюнча, регионалдык түзүлүштүн алкагындагы кызматташуу коопсуздук кызыкчылыгынын милдети гана эмес. Мында шериктештердин жүрүм-туруму аракеттерин камсыздаган жана маалымат алмашуу асимметриясын кыскартууга ылайыкташылган институттардын жашоосу зарыл.

Эң эле таасирдүү мамлекеттердин катышуусунда көрсөтүлгөн регионалдык институттарды изилдөө ыкмаларынын арасынан бир нече адистер тарабынан “жаңы регионализм” концепциясын бөлүнүп чыккан.

Бул багыт 1990-жылдардын ортосунда пайда болгон, Европадан тышкары жактарда көптөгөн жаңы өнүгүп жашоосун улантып жаткан уюмдарда формалдуу долбоорлордун алкагынан тышкары экономикалык интеграция күчөп өнүгө баштаган жана регионалдык интеграция моделинде атандашуу күрөшүнө кирүүсү калыптанган мезгилде регионалдык кызматташуу процессинин түшүндүрүүдө классикалык интеграция теориясынын жөндөмсүздүгүнө көбүрөөк байланышкан.

Салттык регионализм коңшу өлкөлөр ортосундагы мамлекеттер арасында кызматташуунун уюшулган формасы катары түшүндүрүлгөн. Бул мамлекеттердин максаттуу багытталган саясатты (өзүнчө региондор менен) жана башка акторлор менен региондогу саясий процесстеги кызматташуусун ашыкча турмушка ашыруу жана ага системалык мүнөз берүүсү.

Регионализмди өнүктүрүүдөгү мамлекеттердин эң чоң салымы алардын өкмөттөр аралык келишимдерди кол коюу жана аткаруу, мамлекеттик лидерлердин абициясын билдирген регионалдык уюмдарды түзүү болуп саналат. Бул уюмдарды изилдөө белгиленгендей, саясий элиталардын кызыкчылыгы кызматташуунун өнүгүшүнүн башкы фактору болуп саналат.

Регионализм үч өзгөчөлүгү менен айырмаланат: жогорудан төмөнгө багытталган, региондорго гана тиешелүү тартип, өкмөттөр аралык келишимде белгиленгендей болжолдонгон түзүмдөрдүн бар болуусу, мүчө болгондор чектеш аймактада жашашы, негизги катышуучулар өкмөт өкүлдөрү болуп саналуусу каралган.

Регионализмди концепция катары көптөгөн изилдөөчүлөр кеңейтилген мүнөздөмө берет, мында мамлекет жана өкмөт аралык уюмдар (МПО) ишмердүүлүгүнөн тышкары, экономикалык ишмердүүлүк, маданий активдүүлүк ж.б. у.с. “экономикалык”, “маданий” регионализмдин бир нече түрүн көрсөтөшөт.

Регионализм, өкмөттүк эмес жана өкмөттөр аралык акторлордун топтору аркылуу регионалдык долбоордун алкагында ишке ашыруучу мамлекеттик саясаттын бир катар элементеринен турат. Регионализмдин мындай көрүнүшү формалдуу болуп эсептелиет, эгерде регионалдык интеграцияда мамлекеттер аралык институттун түзүлүшүндө өкмөт өз максатын ачык декларацияласа.

Таасирдүү мамлекеттердин эл аралык уюмдарда катышуусун караганда 1980-жылдары неолибералист Д. Най тарабынан иштелип чыккан “жумшак күч” теориясын карасак: эл аралык институттардын, мамлекеттердин ж.б. акторлордун өздөрүнүн максатына жетүү саясаты кызматташууга тартуу жөндөмдүүлүгү деген.

Д. Най бул аныктаманы “катуу (жесткой) күч” менен салыштырат, мында “төлөө жана эрксиз иштетүү, аргасыз кылуу” мүнөздүү. “Жумшак күч” теориясы дүйнөлүк саясатта, экономикада жана дипломатияда бирден бир негиз салуучу теория болуп калган.

Европа жана Түндүк Америкадагы эл аралык институттардын изилдөөдө таасирдүү мамлекеттер жөнүндө айтсак: БУУ (ООН), НАТО, НАФТА, ЕС ж.б. уюмдарда эксперттер башкы жетектөөчү ролду АКШ жана Европанын ири мамлекеттери ээлөө менен эл аралык институттардын курсу ушул өлкөлөрдүн саясатына көбүрөөк көз каранды экендигин айтышат.

Ал эми Азия регионундагы көп тараптуу институттар С. В. Севастьянов белгилегендей, Европа жана Американын институционалдык кызматташуу деңгээлине салыштырганда алда канча төмөн. Бул региондун уюмдарынын түзүмдөрүнүн өзгөчөлүгүнө байланышкан, алсак, регионалдык кызматташуу жараянында өтө таасирдүү мамлекеттердин салымынын күчтүүлүгү мүнөздүү дейт.

А. Богатуровдун көз карашында, Чыгыш Азия үчүн артыкча “мейкиндүүлүк” мамиле түзүмү мүнөздүү, мында кичи жана орто өлкөлөрдүн регионалдык мейкиндигиндеги калктын абдан “жыш жайгашуусу” АСЕАНдагы регионалдык лидерлерди токтотууга аргасыз кылат. Ушундай чындыкка карабастан, региондогу аскердик мамиледе эң эле күчтүү АКШ болуп саналат, мындан тышкары көптөгөн регионалдык процесстердин борбору катары, бир нече окумуштуу изилдөөчүлөр Кытай Эл Республикасын белгилешет.

С. Севастьянов белгилеп кеткендей Чыгыш Азияда бир нече миң жылдыктарда бир топ туруктуу Кытай борборлошуу тартиби, 19-кылымдын орто ченинде Батыш мамлекеттери тарабынан интервенциялык саясаттын башташы менен токтотулган дейт. Мындан Кытай башка империялар сыяктуу кулап калган эмес, тескерисинче жер шаарындагы элдүү, дүйнөдөгү региондордун эң көп миллиондогон диаспорасы жайгашкан мамлекет катары жашоосун сактап калган. Мындай тарыхый чындык Кытайдын жери Чыгыш Азиядагы регионалдык тартип борборунун легитимдик аныктоочу сезимин берет дейт.

М. Бисондун ою боюнча, Кытайдын өсүүсү дүйнөлүк экономикага терең таасир тийгизди жана Чыгыш Азияданын өзүндө принципалдуу эл аралык мамиленин кайрадан калыптандырды, алсак, дүйнөдөгү коңшу чөлкөмдөр менен мамиле түзө баштады дейт.

А. Воскресенскийдин божомолунда, Кытай батыш капитализмдин альтернативдик формасындай жашоого жөндөмдүү экономикалык моделин түздү жана глобалдык кызыкчылыгын аныктоо менен башкаруучу регионалдык держава катары трансформацияланууга жетишкендигин айгенелеген.

Кытай изилдөөчүсү Чжан Байцзя, 1990-2000-жылдарда КЭР саясатын иликтөөдө, эл аралык маселелерди жөнгө салууда, Кытай ири держава катары сапаттуу иш алып барууда тажрыйжасы жетишсиз экендигин айткан. Азия эл аралык институттарынын алкагында мамлекет топторунун ортосундагы саясий мамиленин аспектилерин караган кытайлык окумуштуу-саясатчылары Цун Пэн, Цзи Чжие ж.б. коопсуздук областындагы өз ара аракеттенүүдө ички регионалдык принциптерди бөлгөн.

1990-жылдын аягында профессор Ли Минъюн, Азияны фундаменталдык саясий максаты көп тараптуу келишим же конвенция аркылуу аскердик-саясий ишеним өлчөмүн ишке ашырууну жана иштеп чыгууну баштоодо деп белгилейт.

XX кылымдын аягында регионалдык интеграция процессине Чыгыш Азия мамлекеттери сыяктуу жаңыдан суверендүүлүккө жеткен Борбордук Азия республикалары актор катары катыша баштаган. Жогоруда белгилеп кеткендей Азия регионунун институттук интеграциясынын башында Кытай турса, ал эми Борбордук Азияда Россия таасирдүү орунда тураары белгилүү. Анткени, СССР кулагандан кийинки мезгилдеги Борбордук Азияда жайгашкан Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан жана Тажикстан республикаларынын трансформациялоо жолунда эл аралык институт, айрыкча регионалдык түзүмдөрдөр Орусия тарабынан демилгеленип иштеп келет (КМШ, ОДКБ, ЦАС ж.б.). Ал эми Кытайды бул регион менен жалгыз гана эл аралык уюм (ШКУ) аркылуу интеграциялык байланыштарды камсыздап турат.

Борбордук Азиядагы регионалдык интеграциянын моделин аныктоодо Кыргызстандын саясий –экономикалык потенциалын анын тышкы саясий кызыкчылыктары көйгөйлүү маселелеринен болууда. Мамлекеттердин жана эл аралык институттардын аракеттенүүсү өз ара алмашуу мүнөзүн алып жүрөт. Эл аралык институттар мамлекеттердин саясатына таасирин тийгизбестен, ага катышышат, бирок, мамлекеттер ортосундагы күч балансын колдоонуудан тышкары эмес. Мамлекеттер өздөрүнүн тышкы саясий багытын бекемдөөдө жана уюмда өзүнүн жеке саясатын иштеп чыгууда, сүйлөшүү мезгилинде өзүнө кошумча салмак камсыздоодо, бири бирине болгон каалолорунда жана баалоосунда, кызыкчылык боюнча маалымат алуу үчүн эл аралык институттардын институционалдык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланышат.

Эксперттердин изилдөөсүндө таасирдүү мамлекеттер үчүн бир катар теориялык ар кандай саясий мектептер бар. Жалпысынан алганда бул мектептердин улантуучулары көп тараптуу институттардын түзүүдө башкаларга караганда таасирдүү мамлекеттер ири артыкчылыкка ээ болушат деп келишет. Бир эле мезгилде эл аралык институттардын алкагындагы процесстерде чечүүчү таасирге ээ болушат, көбүрөөк күчтүү катышуучулар институтун коопсуздук саясатын түзөт, башка катышуучулардын жүрүм турумун аракеттерине кызыктар болуу менен институттун жашоо жөндөмдүүлүгүнө моралдык жоопкерчилик тартат жана анын өнүгүп кетишине эң көп каражат сарыптайт.

Ал эми Борбордук Азия жана Кыргызстандын эл аралык институттардын мамлекеттин тышкы саясатына тийгизген таасири башка региондорго салыштырганда абдан төмөн, бул региондогу эл аралык уюмдардагы таасирдүү мамлекеттердин регионалдык кызматташуу процессинин мүнөзүнө жана өзгөчөлүктөрүнө

байланыштуу. Мындан тышкары, Борбордук Азия эл аралык уюмдарында эң таасирдүү мамлекет катары Россия жана Кытайды айтсак жаңылышпайбыз.

1.3. Эл аралык мамиледеги өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердүүлүктөрү жана аткарган милдеттери.

Дүйнөлүк аренада өкүм сүргөн эл аралык мамилелердеги мамлекеттик жана мамлекеттик эмес катышуучулардын арасында: өкмөт аралык уюмдар (ОАУ, МПО), өкмөттүк эмес уюмдар (ОЭУ,НПО), трансулуттук корпорациялар (ТУК,ТНК) жана башка коомдук күчтөр жана кыймылдар бар. Согуштан кийинки мезгилде, эл аралык мамилелерде, алардын орду жана таасири салыштырмалуу жаңы мүнөзгө ээ болууда. Бул кырдаал реалдуу парадигманын узак мөөнөткө жана тажрыйба жүзүнө анын чексиз үстөмдүк кылышын, алардын саясий илим аркылуу салыштырмалуу начар изилденип жаткандыгын айгинелейт. Бир четинен булардын чыныгы маанисинин чагылдырылышы төмөнкү сөздөр менен байланыштуу: «Көрүнбөгөн континент» (И.Галтунг), «экинчи дүйнө» (Д.Розенау). Айтылгандар катышуучуларга гана таандык эмес, Д. Розенау жазгандай жогорудагыдай системанын алдындагылар элдин оозунда айтылып жүргөндөй эл аралык уюмдарга да таандык.

Француз адиси Ш.Зоргбиб эл аралык уюмдарды аныктоодо уч негизги белгисин көрсөтүп кетет:

Биринчиден, уюштуруу документтеринде көрсөтүлгөндөй, шериктешүүгө болгон саясий эрктүүлүк;

Экинчиден, уюмдарды өнүктүрүү, аны улантуу учун туруктуу аппараттын болушу;

Үчүнчүдөн, кабыл алынган чечимдердин автономиялык мүнөздө болушу.

Жогорку айтылгандар эл аралык жана өкмөт аралык уюмдарга (ОАУ,МПО) тиешелүү, анткени, бул эл аралык келишимдердин негизинде мамлекеттер арасындагы шериктештикти камсыз кылат. Ушулар боюнча толук токтолобуз.

1825-жылы Веналык конгресс Наполеондук согуштун бүтүшүн жарыялоо менен бирге, эл аралык мамилелерде жаңы доордун жаралышын жана жаңы катышуучулардын пайда болушун жарыялаган. Конгресстин жыйынтыгында тарыхта биринчи жолу биринчи ОАУ(МПО)- Рейн боюнча суу унааларынын туруктуу комиссиясын уюшулгандыгы жарыяланган. Индустриялык төңкөрүштүн натыйжасында, XIXк аягында ондогон ушундай уюмдар пайда болгон: Эл аралык Тазалык (Санитарная) конвенциясы (1853), Эл аралык Телеграф Союзу (1865), эл аралык Чара көрүү жана Тараза Бюросу. (1875), Дүйнөлүк Почта Союзу (1878), Өндүрүштүк Менчикти Коргоо Союзу (1883), Эл аралык Кылмыш Полициясы (Интерпол, 1923) ж.б.

Өкмөт аралык уюмдар биринчи дүйнөлүк согуштан кийин саясий мүнөзгө ээ боло баштайт (Улуттар Лигасы, Эмгектин Эл аралык Уюму). Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин дагы уланат. 1945 жылы Сан-Франциско шаарында Эл аралык Коопсуздукту камсыз кылыш үчүн, саясий, экономикалык, социалдык жактан мамлекеттер арасында шериктештикти өркүндөтүү максатында Бириккен Улуттар Уюму түзүлөт.

Ушуну менен катар бир эле учурда ар кандай атайын эл аралык уюмдар жана институттар уюшула баштайт. Дүйнөнүн 24төн ашык өнүккөн өлкөлөрүн бириктирген Экономикалык Шериктештик жана Өнүгүү Уюму (1960), Европа Кенши (1949), Европалык болот жана көмүр уюму (1951), Европалык Экономикалык Шериктештик (Жалпы Базар, 1957), Атомдук Энергия боюнча Европалык Шериктештик (1957), Эркин Сооданын Европалык Ассоциациясы (ЕАСТ,1960), Араб мамлекеттеринин Лигасы (1945), Америка мамлекеттеринин Уюму (1948), Африкалык Биримдик Уюму (1963). 1945 жылдан 70 жылдарга чейин 220 уюм түзүлгөн, азыр болсо алардын саны 400ко жетти. (Ар бир уюмдун ишмердүүлүгү кийинки баптарда каралат).

Бул уюмдардын иштешине биринчи ирэтте административдик аппарат чоң жардам берет, анын жардамы менен ар кандай Конференциялар, иш-чаралар уюшулат. Биринчи уюшулган өкмөт аралык уюмдардын аппараттары өтө чакан болгон. (мисалы: Дүйнөлүк Почта Союзунун аппараты алты кызматкер жана алты башчысынан турат). Азыркы учурда БУУнун аппаратында 50 миңге жакын кызматкер иштейт.

Өкмөт аралык уюмдардын санынын өсүшү, мамлекет аралык шериктештиктин өнүгүшүн дагы бир жолу айгинелеп турат. Бул уюмдар дайыма мамлекеттердин журум-турумуна ар кандай чөйрөдө таасир этип турат.

Улуттук институттан жогору турган чечимдер бардык мамлекет мүчөлөрү үчүн милдеттүү түрдө аткарылышы керек, алар ал чечимдерге каршы чыккан күндө дагы, мындай көрүнүштөр чанда гана кездешет. Бугунку күндө бул: Европалык Шериктештиктер анын Комиссиясы, Министрлер Кенешин жана Соту көпчүлүк добуш менен, ар кандай маселелер боюнча саясий, экономикалык, бардык мамлекет-мүчөлөр үчүн милдеттүү түрдө чечим кабыл ала алат, бул чечимди мамлекет-мүчөлөр аткарууга милдеттүү. Эл аралык «укуктук ыйык» деп аталган көз карандысыздык принцибине жаңы көз караш менен кароого туура келет. Азыркы мезгилде дүйнөлүк масштабда интеграция процесси журуп жатканын айгинелеп турат. ЕСтин органдары бүгүнкү күндө Конфедерация принциптерине таянышат.

Өкмөт аралык уюмдар ар кандай типтерге бөлүнөт. Окумуштуулардын ою боюнча бирөө дагы бардык жагынан шайкеш келбейт, алар кынтыксыз иштейт деп айтуу кыйын, ошол эле учурда бул уюмдар боюнча алган билимди системага келтирсе болот. Эң кенири таралган түрү «геосаясат» критерийи боюнча бөлүнөт. **Биринчи** иретте өкмөт аралык уюмдардын ичинен төмөнкүлөр бөлүнүп турат: биринчи критерий боюнча: универсалдуу (БУУ, Улуттар Лигасы); **чөлкөм аралык** (Ислам Конференция Уюму); **чөлкөмдүк** (Латын Америкалык Экономикалык Система); **субчөлкөмдүк** (Бенилюкс). **Экинчи критерий** боюнча төмөнкүчө бөлүнөт: жалпы максаттуу (БУУ); экономикалык (ЕАСТ); саясий согуштук (НАТО); каржылык (МВФ, Буткул Дүйнөлүк Банк); илимий (Эврика); техникалык (Эл аралык теле байланыш Союзу); (Эл аралык Чара көрүү жана Тараза Бюросу).

Жогоруда келтирилген критерийлер шарттуу мүнөзгө ээ. Биринчиден, эки критерийге кирген уюмдарды бири-бирине карама-каршы коюу туура эмес, анткени алар бир эле учурда эки критерийдин талабына жооп бериши мүмкүн. Экинчиден, аларды ар кандай топко шарттуу түрдө кирген, анткени, жалаң техникалык жактан жардам көрсөтүү үчүн уюшулган өкмөт аралык уюмдар ошол эле учурда саясий, экономикалык маселелерге кийлигишип чече алышат. Буга мисал катары Дүйнөлүк Банк жана ГАТТ кирет, алардын максаты либералдуу рынок мамилелерин өнүктүрүү болуп саналат, алардын түпкү максаты саясий мааниге ээ. Үчүнчүдөн, өкмөт аралык уюмдар кызматын жана саясий автономиясын өтө эле жогорулата бербешибиз керек.

Мисалы, БУУнун Уставынын 100-беренесинде мындай деп жазылган:

1. Өздөрүнүн милдеттерин ишке ашырууда Жогорку Катчы жана Катчылыктын кызматкерлери эч бир өлкөнүн өкмөтүнөн көрсөтмө албашы керек жана аларга көрсөтмө бергиле деп сурабашы керек. Алар өздөрүнүн кызматын аткарууда, эл аралык денгээлдеги кызматкерлер катары уюмдун алдында гана жоопкерчиликтүү.

2. Уюмдун ар бир мүчөсү Жогорку Катчы жана Катчылыктын кызматкерлеринин эл аралык мүнөзгө ээ болгон милдетин сыйлоого милдеттүү, алар өздөрүнүн милдетин аткарууда аларга кысым көрсөтүлбөшү керек.

Тажрыйба көрсөткөндөй, БУУнун ишине АКШ жана анын союздаштары түздөн-түз таасирин тийгизишет, анткени, добуш берүү, кайсы мамлекеттер БУУну жана анын институттарын каржыласа, ошол мамлекет көп добушка ээ болот. Ошондуктан, АКШ Дүйнөлүк Банкта, ЭВФ, МВФ 20% жалпы добушка ээ. Ошондуктан, эл аралык уюм БУУнун эффективдүү иштешине бир аз күмөн саноо туудурат.

БУУ эл аралык масштабда, тынчтыкты жана коопсуздукту сактоо, кызматташтыкты чыңдоо үчүн иштерин жүргүзүү менен алек болбостон, ага коюлган милдеттен четтеп, жалаң саясий маселелерге көңүл буруп кеткен деп жазып келишет.

Адистердин айтымына караганда жогорудагыдай ой пикирге кээ бир учурда карама-каршылык пайда болууда, кичинекей же чоң мамлекет болобу алардын добуштары бирдей күчкө ээ, негизинен дүйнөлүк калктын 10% түзгөн топ чоң ролду ойношу мүмкүн дешет. БУУнун Жогорку Катчысы көрсөткөндөй, эки өлкөнүн кызматташтык программасы, негизинен кансыз согуштун учурунда натыйжалуу болуп, азыркыга чейин улуттук саясаттын кызыкчылыгын көздөйт. Кансыз согуштун аягында 80-90 жылдары бул эл аралык уюм өзүнүн мандатын аткарууда бир топ натыйжалуу иштерди алып баргандыгы чындык.

Мамлекет – чынында эле элдердин саясий уюмдарынын универсалдуу модели, буга күбө жаңы пайда болгон улуттардын жана элдердин мамлекеттери. Бирок, мамлекеттер ортосунда юридикалык жактан тендик, иш жүзүндө мамлекеттер арасындагы тенсиздик, бул уюмду өтө жогору баалоого болбой турганын аныктап турат. Социологдордун изилдөөлөрүнө таянсак: көпчүлүк элдердин патриотизми мамлекет менен байланышпастан, саясий жана маданий баалуулуктар менен байланыштуу, анткени алар муну мамлекеттик деңгээлден да жогору коюшат. Мындай баалуулукка панисламизм улут мамлекетке караганда топтордун кызыкчылыгы жогору экендигин белгилейт. Этникалык баалуулук, буга курддарды жана берберлерди алсак болот. Ушуга байланыштуу бүгүнкү күндө өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) мамлекеттик эмес уюмдардын орду жогору деңгээлге көтөрүлүүдө.

Алардын өкмөт аралык уюмдардан айырмасы, территориалдык түзүлүшкө кирбейт, алардын мүчөлөрү эгемендүү мамлекеттердин атуулу болуп эсептелбейт. Алар үч критерийге жооп берет: максаттык эл аралык мүнөзгө ээ болушу; уюштуруучулардын жеке мүнөзгө ээ болушу; өз ыктыяры менен иштөө. Батыш окумуштуулары буларды эл аралык мамиледеги жаңы акторлор деп аташат. Ал эми Д.Розенау – эгемендүүлүктөн тышкары актор, М. Мерль – трансулуттук күчтөр; Ш. Зоргбиб – трансулуттук уюмдар деп мүнөздөмө берип келишүүдө.

Өкмөттүк эмес уюмдар тар жана кеңири түшүнүккө ээ: биринчиден, аларга саясий коомдук кыймылдар, трансулуттук корпорациялар (ТНК), мамлекет алдындагы уюмдар тийиштүү эмес. Ф. Брайор жана М.Р.Джамлинин түшүнүгү боюнча өкмөттүк эмес уюмдар мамлекеттик эмес институттардын жана бир канча мамлекеттердин индивиддик топтордун биримдиги болуп саналат; диний уюмдар (мисалы, Поогош Кыймылы), укуктук (Эл аралык Мунапыс) жана башка уюмдар.

Ш.Зоргбибдин ою боюнча өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) деген сөздүк уюмдардын же институттардын үч түрүн өзүнө камтыйт. Биринчиден, коомдук пикирдин күчү. Алар мамлекеттерге дүйнөлүк саясат жаатында таймаша алышпайт, бирок, эл аралык коомдук пикирди пайда кылат. Буларга: ар кандай саясий интернационалдар кирет: саясий (Социнтерн); диний (Экумендик Чиркоо Кенеш); гуманитардык (Эл аралык Кызыл Крест). Экинчиден, бул жеке трансулуттук бийлик дүйнөлүк аренада көзөмөлсүз экономикалык күчтөрдүн пайда болушун айгинелейт. Алар бийликтин саясий жана экономикалык жактан жиктелишин көрсөтүп турат. Буга трансулуттук синдикализм жана трансулуттук ишканалар таандык. Үчүнчүдөн, мамлекеттик өндүрүш ассоциациялары өзүнүн түшүнүгү боюнча өкмөт аралык, мүнөзү боюнча трансулуттук болуп эсептелет.

Дүйнөлүк аренада трансулуттук уюмдар өзүнүн экономикалык жактан үстөмдүгүн орнотууга аракет жасашат. Буларга: Жездин экспорт боюнча өкмөт аралык Кенеш, Темирди экспорттогон мамлекеттердин уюму, Бокситтин эл аралык Ассоциациясы жана Нефти боюнча мамлекеттердин уюмдары кирет (ОПЕП).

Д. Розенаунун айтымына караганда мамлекеттик эмес уюмдарды эң көп мүчөлөрдөн турган, алар мамлекеттен тышкары эл аралык иштерди алып бара алган экинчи дүйнө дейт.

Эл аралык мамлекеттик эмес уюмдар да байыркы мезгилдерден пайда боло баштаган. Бирок, эл аралык мамиленин негизги актору катары XIX кылымдын биринчи жарымынан баштап белгилүү болгон. Мамлекеттик эмес уюмдар дүйнөлүк жана коомдук жашоого таасирдүү ой-пикирлерди жаратып келишкен. Уюмдардын ишмердүүлүктөрү бир гана мамлекеттин аймагы менен гана чектелбейт, чөлкөмдүк кээде дүйнөлүк деңгээлге да чыгышат.

Азыркы эл аралык мамиледе мамлекеттик эмес уюмдар дүйнө жүзүндөгү зордук – зомбулукка, теңсиздикке, ар кандай улуттар арасындагы чыр-чатактардын болушуна каршы, тынчтыкты камсыз кылуу үчүн, экологиялык жана демографиялык, гендердик ж.б. адамдын жашоосундагы орчундуу маселелерге көбүрөөк көңүл бурушат.

Кээ бир маселелерди чечүүдө мамлекеттик уюмдарга караганда, мамлекеттик эмес уюмдардын иш аракеттери күчтүүрөөк болгондугу байкалган. Өнүккөн Европа мамлекеттеринин калкы өкмөткө караганда мамлекеттик эмес уюмдарга көбүрөөк кайрылып, орчундуу чечилбеген маселелеринин туура чечилишине ишенишет.

XIXк. биринчи жарымында өкмөттүк эмес уюмдар пайда болгондо, Британияда 1823- жылы Кулчулукка каршы эл аралык жана Британдык коом уюшулган. 1905- жылы алардын саны 134 жеткен, 1958- жылы 1000 жакын, 1972- жылы 2190дөн 2470 жеткен, 80- жылдардын аягында алардын саны 4000 жеткен. БУУ түзүлгөндөн кийин бул уюмдардын саны алда канча көбөйгөн. БУУнун Уставынын 71 жана 58 статьясынын негизинде көпчүлүк өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) БУУнун экономикалык жана социалдык Кеңешинин алдында Кеңешүү статусуна ээ.

Мамлекеттик жана өкмөттүк уюмдардан мамлекеттик эмес уюмдар өлчөмү, структурасы, иштеген иштери боюнча айырмаланып турушат. Г. Моргентаунун айтымында алар бийликтин кызыкчылыгы үчүн иштешпейт, алардын уюштуруучулары мамлекет болуп саналбайт, алардын уюштуруучулары болуп кесиптик, диний, жеке уюмдар эсептелет. Алар кабыл алынган чечимдер мамлекеттер үчүн юридикалык күчкө ээ эмес. Ошол эле учурда кээ бир маселелер боюнча: адам укугун коргоо, табият маселелери, гуманитардык жардам боюнча чоң ийгиликтерге жетишип, кээ бир мамлекеттердин ички иштерине чейин кийлигишүүгө барышат.

Өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) негизги эл аралык саясатта максаты: эл аралык коомдук пикирди жаратуу, ал үчүн өкмөттүк уюмдарга, биринчиден болуп, БУУга кысым көрсөтүүдө. Азыркы учурда Гринпис, Эл аралык Мунапыс, Эл аралык Адам укуктар Комитети, Дүйнөлүк кыйроого каршы уюм. Ошондуктан, өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) кээ бир учурда эл аралык кысым көрсөтүү уюму деп аталат. Кысым көрсөткөн топторго саясий партиялар кирет, алар бийликти алууга умтулушат, коомдук уюмдар бийликке кирбестен аларга кысым көрсөтүшөт (профсоюздар, аялдар уюму ж.б). Мындай этап эл аралык өкмөттүк эмес уюмдарга тиешелүү. Бардык эле Өкмөттүк эмес уюмдар (НПО) кысым көрсөтүү менен алектенбестен, алар Кеңеш берүү статусуна ээ.

Дүйнөлүк саясатта көбүрөөк таасирдүү мамлекеттик эмес уюмдардын негизги акторлорун классификациялоо өтө эле татаал. Мамлекеттик эмес уюмдарга мамлекет ичиндеги улуттар аралык корпорациялар жана транс улуттук корпорациялар да кирет.

Эл аралык мамиледе өзүлөрүнүн ишмердүүлүктөрү менен белгилүү болгон мамлекеттик эмес уюмдар катары «Эл аралык Кызыл крест» уюму, «Чек арасыз доктурлардын» уюму, «Гринпис», «Эл аралык мунапыс» уюму ж.б.

“Эл аралык Кызыл Крест уюму” – жеке уюм 1859-жылы 24-июнда Солнферино деген жерде австриялык жана франко-италияндык армиянын согушунан кийин, швейцар атуулу Жан-Анри Дюнандын демилгеси менен согуштан жабыр тарткан аскерлерге медициналык жана моралдык жактан жардам берүү максатында

уюшулган. Ушундан кийин согуштарда жана ар кандай чыр-чатактарда жабыр тарткан калкка медициналык жардам берүү үчүн дарыгерлердин улутуна жана жынысына карабай профессионалдык милдеттерин аткарууга тоскоолдук кылбоо жана эркин кыймыл аракеттерин камсыз кылуу үчүн Европа мамлекеттеринин ортосунда 22-августа 1864-жылы он эки мамлекеттин ортосунда биринчи Женева конвенциясына кол коюлган. Конвенция боюнча медицина кызматкерлерине алардын жабдыктарына жана кандай гана улуттарга тиешелүү болбосун жарадар адамдарга кол тийбестик гарантияланган.

Бүгүнкү күндө эл аралык Кызыл Крест уюму эки бутактан турат. Биринчиси, Кызыл Крест эл аралык комитети 1949-ж. жана 1977-жылдардагы төрт Женева макулдашууларынын негизинде мамлекеттердин жана эл аралык чыр-чатактарды чечүүдө нейтралдуу далдалчы катары иштеп жана жашап келет. Кызыл Крест эл аралык комитети швейцар атуулдарынан турат, швейцарлардын жеке укуктук ишмердүүлүгүнө кирет.

Экинчиси, Кызыл Крест коомунун Лигасы же Кызыл Жарым ай уюму, 150 мамлекеттерде 250 млн. өз ыктыярлары менен колдогон адамдардын башын бириктирет. Лига мамлекеттердин саясий бийлигине көз каранды эмес ар кандай чыр-чатактарда эң керектүү болгон жардамдарды көрсөтө алат. Ушул негизде Кызыл Крест коомунун Лигасы өз алдынча уникалдуу феноменге ээ болуу менен мамлекеттик эмес нейтралдуу уюм катары азыркы кезде эл аралык тартиптин жана эл аралык гуманитардык укуктун нормалары менен жашап келүүдө.

«Чек арасыз доктурлардын» уюму – согуш жана тынчтык мезгилинде калкка медициналык жардам берүү. Уюм 1971-жылы Кызыл Крест уюмунда иштешкен француз доктурларынын группасы түзгөн. Уюмдун негизги милдеттери эл аралык мамлекеттик уюмдар ар кандай юридикалык жана административдик тоскоолдуктарга учурап, жапа чеккен калкка жардам бере албай калган мезгилде, медициналык жардам берүүсү каралган.

Уюм 80 жакын мамлекеттерде биринчи медициналык жардам көрсөтүп келүүдө. Өзүлөрүнүн жашаган мезгилдеринде уюм дүйнөнүн эң оор шарттарында жашаган калкка медициналык жардам берип келет. Африка чөлкөмүнүн калкы үчүн 1970-жылдардан азыркы мезгилге чейин, 1991-жылдан Чыгыш Европа мамлекеттерине, 1995-жылы түндүк Корея, Чечня, Афганистан ж.б. мамлекеттерге жардам беришкен.

1999-жылы «Чеге жок доктурлардын» уюму Дүйнөлүк Нобел сыйлыгынын лауреаты болушкан. Уюм өзүлөрүнүн ишмердүүлүктөрү менен мамлекеттердеги адам укуктарынын коргоо үчүн саясатчыларга, өкмөткө таасир бере алышат. Уюмдун улуттук комитеттери негизги ишмердүүлүктү көзөмөлгө алып ишке ашырат.

Гринпис (анг. т. которгондо «Зеленый мир – жашыл дүйнө») – мамлекеттик эмес уюм, негизги максаты жана милдети глобалдуу экологиялык маселелерди чечүү болуп эсептелет. Уюм ишмердүүлүгүн 1969-жылы октябр айынан баштап башталган. АКШ ушул жылы Аляска штатында ядролук куралын сыноосунан жер титирөө болушу, уюмдун ишмерлеринин чыгуусу менен 10 миң адам Канада менен АКШнын чек арасын ээлешип, АКШга каршы нааразычылык акциясын жарыялашкан. Уюмдун ишмердүүлүгүнүн негизинде төрт айдан кийин АКШ ядролук сыноосун токтоткондугун билдирген. Бул Гринпис экологдор группасынын биринчи жеңиши болгон. Уюмдун экинчи ири нааразычылык акциясы Франция мамлекетинин Тынч океандагы Моруроа (атолла) территориясындагы ядролук сыноого каршы болгон.

1970-жылдын аягында Гринпис уюмунун структурасы түзүлгөн. Уюмдун башкы жетектөөчү органы Гринпис Совети, улуттук бөлүктөрдүн өкүлдөрүнөн турат. Совет жылына бир жолу жолугушуп, уюмдун келечектеги иш планын, стратегиясын, жылдык бюджетин жана гринпистин башкармачылыгын бекитет. Башкармачылык уюмдун директорун дайындайт. Директор уюмдун күндөлүк иштерин аткарат. Уюмдун дүйнөнүн ар кайсы мамлекеттеринде координациялык компаниялары бар, алар бири-

бири менен байланышта иштеп, экологиялык маселеге байланышкан информацияны кабарлап турушат. Информациянын эркин болушу үчүн 1986-жылдан баштап Гринпис интернетке кошулган. Азыркы мезгилде дүйнөдө Гринпис уюмунун 30 ашуун бөлүмдөрү бар. Гринпистин идеологиясы бардык чөлкөмгө бирдей болуу, кээ бир улуттук кызыкчылыкттарга жол бербөө ж.б. Уюм азыркы мезгилге чейин активдүү ишмердүүлүктүн негизинде көптөгөн экологиялык маселелерди чечкенге жетишишкен. Уюмдун жайгашкан жери Амстердам шаары. Гринпис уюмунун негизги принциптери:

Нааразычылык кыймылына коомчулуктун көңүлүн буруу менен коюлган маселелерди чечүү. М: жаныбарларды коргоо ж.б.

Зордук зомбулуксуз, бардык маселелерди тынчтык жолу менен чечүү.

Көз карандысыз ишмердүүлүк. Гринпис бир да саясий уюмга кирбейт. Финансылык каржылоо коомдук кайыр берүүдөн чогулат, мамлекеттик, коммерциялык ж.б. албайт.

«Эл аралык амнистия уюму» – 1961-жылы британ юристи П.Бененсон тарабынан уюшулган. Анын «Унутта калган туткундар» деген публикациясы газетага жарык көрүп, туткунда адамдардын укуктарын коргоо үчүн эл аралык уюм керек экендиги дүйнөдөгү элдердин колдоосуна алынган. 1990-жылдары эл аралык амнистия уюму 160 мамлекеттин территориясында 1 млн. туруктуу мүчө адамдары менен иштеген. Эл аралык амнистия уюмунун улуттук бөлүмдөрү дүйнөнүн 56 мамлекетинде бар.

Уюмдун структуралык борбору эл аралык катчы, Лондон шаарында жайгашкан. Катчылык дүйнөнүн 50 мамлекетинин 320 туруктуу мүчөлөрүнөн турат. Уюмдун күндөлүк ишмердүүлүгүн аткаруу комитети координациялайт.

Бириккен Улуттар уюмунун, экономикалык жана социалдык советинде (ЭКОСОС) Эл аралык амнистия уюму консультативдүү статуска ээ. Уюмдун негизги максаты:

өнү түсү жагынан, жыныстык, этникалык келип чыгуусунан, социалдык жана экономикалык статусунан айырмаланган, дин тутуу ишеничи үчүн камалган туткундарга эркиндикке чыгуусуна жардам берүү;

саясий туткундар үчүн адилеттүү гарантиялуу токтоосуз сот болушун талап кылуу;

туткун адамдарга колдонулган зордук, кыйноо ж.б. көрсөтүүнү чектөө жана өлүм жазасын токтотуу.

расмий эмес өкүм чыгарууну токтотуу.

Эл аралык амнистия уюму бир да саясий уюмга кирбейт. Финансылык каржылоо мүчөлөрүнүн төлөмүнөн, коомдук кайыр берүүдөн жана коммерциялык уюмдардын төлөмдөрүнөн чогулат, мамлекеттик ж.б. албайт. Бул уюмга дүйнөнүн бардык мамлекетиндеги адилетсиз туткунга түшкөн адамдар өзүлөрүнүн укуктарын коргоо үчүн кайрылса, БУУнун комиссиясына билдирет, укуктук коргоолууну камсыздайт. 1977-жылы эл аралык амнистия уюму, Дүйнөлүк Нобел сыйлыгына ээ болгон. Уюм азыркы мезгилге чейин дүйнөнүн бардык мамлекеттеринде ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп келүүдө.

Транс улуттук корпорациялар – мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардан ишмердүүлүгү, максаттары жана милдеттери менен айырмаланат. Транс улуттук корпорациялар- бизнестик структура катары көрсөтүлүп, өзүлөрүнүн саясатын жүргүзүүдө көз карандысыз болушат. Алардын ишмердүүлүктөрү бир нече мамлекеттерге жайылып, негизги милдети корпорация үчүн киреше алып келүү болуп эсептелет. Ушул максатта кээде улуттук кызыкчылыктан, түшкөн кирешени жогору коюу менен карама-каршылыктарга дуушар болушат. Транс улуттук корпорациялар улуттук мамлекеттин рамкасынан тышкары иштейт.

Транс улуттук корпорациялар XX кылымдын экинчи жарымынан баштап көбөйө баштаган. БУУнун маалыматы менен XX кылымдын аягында дүйнө жүзүндө 53 миң

Транс улуттук корпорациялар пайда болуп, алардын 90% жердин түндүк жарым шаарында кездешкен.

АКШ изилдөөчүлөрү Дж. Т. Роурк жана М.А. Бойердин маалыматы боюнча 1990-жылдары Транс улуттук корпорацияларда 12 млн. ашык адам иштеген. Дүйнөдөгү эң ири Транс улуттук корпорация катары «Дженерал Моторс» 1998-жылы 161,3 млрд. доллар продукция өндүрүп чыгарган, мындай көрсөткүч кээ бир мамлекеттердин улуттук дүң продуктысынан көп болгон. М: Грециянын бир жылдык (ВНП) 137,4 млрд. доллар; Ирландия 59,9 млрд. доллар.

Транс улуттук корпорациялар өсүшү транс улуттук банктардын пайда болуусун шарттайт. 1999-жылдын маалыматы менен дүйнөдө эң ири 20 транс улуттук банктар өзүлөрүнүн активинде 425 трлн. долларга ээ болушкан. Транс улуттук корпорациялар эл аралык мамиледе катышуучу катары инвестиция берүү жолу менен, көпчүлүк мезгилдерде мамлекеттердеги экономикалык кризистердин, ар кандай чыр-чатактардын болушунан алдын алып сактап калат.

Ал эми кээде эл аралык абалда трансулуттук корпорациялар (ТНК) экономикалык жактан пайда көрүү максатында уюшулган, алардын филиалдары көпчүлүк мамлекеттерде жайгашкан.

Эң чоң трансулуттук корпорациялар (ТНК) эң көп экономикалык байлыкка ээ болушуп, кичинекей кээде чоң мамлекеттерге да кысым көрсөтүшү мүмкүн. Мисалы Эксон фирмасынын соодасы 30 млрд. долларга жетип, өнүккөн Швейцария мамлекетинин ички дүң продукциясынын көлөмүнөн (ВНП) ашып кеткен. Мексика мамлекетинин ВНП, ички дүң продукциясына бир аз жетпей калган. Экономикалык маселелер акырындап саясий маселелерге айланышы мүмкүн. Буга мисал, Америкалык Компаниялардын ишмердүүлүгүнүн негизинде 70-жылдарда Чилидеги С.Алңенденинин өкмөттүнүн кулашын айтса болот.

Трансулуттук корпорациялар (ТНК) – маңызы карама-каршылыкты пайда кылат. Бир жагынан алганда, экономикалык өнүгүшүнө, саясий либерализмдин калыптануусуна, айыл чарбанын өнүгүшүнө түрткү берсе, экинчи жагынан социалдык маселелердин кыжырданууну, экономикалык жактан устөмдүк кылууну жана көз карандылыкты, экологиялык маселелеринин, улуттук салтты бузууларына, маданий жактан чыр-чатактардын болушуна жол берет. Мына ушундай жагдай ТУК сындоочулардын санын көбөйттү, марксиздерден баштап либерал-демократтарга чейин, коомчулуктун кысымы менен аларды кандайдыр бир эрежеге баш ийдируу үчүн журум турум кодексине баш ийдирүүгө аракет жасашты, бирок, булар эч кандай натыйжа берген жок. Рыноктук мамилелердин шартында бул өтө кыйын маселе бойдон калууда.

Азыркы учурда 7 минге жакын ТУК, алардын ар кайсы өлкөлөрдө 26 мин филиалы бар. Өнүгүшү боюнча алар экономикалык жактан үч аймакка бөлүнөт. АКШ, ЕС, Япония, мындан тышкары ондогон өнүгүп жаткан өлкөлөр кирет. Рыноктун корголушу, өнүккөн инфраструктура, маалымат сферасынын өнүгүшү, кесиптик жумушчу күчү үч экономикалык аймакта алдынкы технологияларды жайылтууга мүмкүнчүлүк берет. ТУК тараптан көзөмөлгө алынган экономикалык процесстер дүйнөлүк сооданы, алдынкы технологияларды өзүнө камтыйт. АКШ менен башка өлкөлөрдүн соода жагынан байланышынын 80% ТНК колунда. 1988-жылы АКШнын ТУК тарабынан экспорттолгон товардын көлөмү 87 млрд. долларды түзгөн, же болсо 19% АКШнын импортун түзгөн.

Жогоруда айтылган процесстер Европа, Азия, Америкада экономикалык жактан интеграцияны, таймашууну, негизги экономикалык чөлкөмдөр арасында пайда кылуу менен алардын иштери саясий мааниге ээ боло баштады.

ТУК эл аралык мамилелердин онугушуно өзүнүн жардамын тийгизип, тышкы саясаттын өзгөрүшүнө толук жооп берет.

Улуттар аралык корпорациялар - мамлекеттеги административдик-территориалдык бирикме, кантон, федерация, штат деп түшүнсөк болот. Улуттар аралык корпорациялар транс улуттук корпорациялардан айырмаланып өз алдынча тышкы саясий ишмердүүлүктү жүргүзө албайт, бирок, маданият, соода, илим – билим ж.б. боюнча тышкы байланыштарга чыга алышат. Ушул негизде булар эл аралык ишмердүүлүк менен иштешет. Көбүнчө штаттар же кантондор экономикалык сферада байланыштарды түзүшөт. Мисалы, Кыргызстандын түндүгү өзүнүн түштүк аймагы менен байланышына караганда, башка бир мамлекет менен экономикалык, илимий ж.б. байланыштарга көбүрөөк чыгат.

Эл аралык мамилелерде мындан башка дагы катышуучулар бар: улуттук-боштондук, сепаратисттик, ирреденттик, мафиялык топтор, террористтик уюмдар, регионалдык жана жергиликтүү администрациялар, жеке инсандар. Булардын кээ бирлери, мисалы, улуттук-боштондук, сепаратисттик кыймылдар эл аралык субъект катары каралат, ошондуктан алар эл аралык уюмдарга байкоочу катары статус алууга умтулуп жатышат. ООП-Араб мамлекеттеринин Лигасынын мүчөсү. Ислам Конференциясы БУУнун байкоочусу катары статуска ээ болгон. ООПтун төрагасы Я.Арафаттын 1988- жылы 15-декабрда Палестинанын Улуттук Кенешинин Сессиясында көпчүлүк өлкөлөрдүн тааныганын жарыялаганы менен, иш жүзүндө көпчүлүк өлкөлөр эл аралык укуктун негизинде таанышкан жок, өзгөчө Израил мамлекети.

Бири-бирине болгон көз карандылыктын өсүшү функционалдык жана институционалдык, эл аралык шериктештин, өнүгүүсүнө алып келет. Булардын мүчөлөрү болуп: ар кандай мекемелер, фирмалар, административдик структуралар, чек аранын жанындагы атуулдар жана чөлкөмдөр саналат. Биринчи иретте чек аранын жанында жашаган атуулдардын бири-бири менен байланышы, анткени алардын кызыкчылыгы, максаты бири-бири менен шайкеш келет. Мамлекеттер ортосундагы расмий келишимдерге караганда, алардын ортосундагы жакындашуу тезирээк болот. Мисалы, Россия менен Кытайдын чек арасында жашаган атуулдар же болбосо, КМШ мамлекеттеринде бийликтегилер канчалык соода кылганга тыюу салса дагы, алар бири-бири менен соода кылышып, экономикалык байланышын үзгөн жок. Экинчи бир мисал катары алсак институционалдык шериктештик локалдык мүнөздө болуп, буга эл аралык уюмдар жандуу катышат. Кээ бир федеративдик мамлекеттерде тышкы саясаттарында, алардын субъектилери түздөн-түз башка мамлекеттер менен байланышка барып, эгемендүүлүктүн принциптерин бузууда. Канадалык окумуштуу П.Солдоттун айтымына караганда улуттук дипломатия мамлекеттин макулдугу менен эмес, эл аралык укуктун негизинде ишке ашырылып жатат. 1882 жылдан бери Квебек Францияда өзүнүн генералдык өкүлүнө ээ.

Мындай көрүнүш кээ бир учурда жергиликтүү бийлик менен борбордук бийликтин ортосундагы чыр-чатакка алып келиши мүмкүн. Азыркы учурда мындай көрүнүш Россия мамлекетине таандык.

Жогоруда айтылган мисалдардын негизинде эл аралык мамилелердин негизги түрлөрү боюнча кайрадан суроо туулат: мамлекет, эл аралык уюмдар же болбосо жандаш мүчөлөр эл аралык мамилелердин манызын аныктайбы?

Мындай суроого бир жактуу жооп бериш өтө кыйын. Эл аралык мамилелердин өнүгүшү эволюциялык жол менен болуш керек эл аралык тартиптин чындалышы менен талаш тартыштар дагы да болсо уланып жатат. Бирок, бир жактуу жооп берүү өтө кыйын. Эл аралык мамилелердеги өзгөртүүлөр эл аралык акторлордун койгон максатынан жана аны кандай чечишинен көз каранды.

Эми эл аралык уюмдардын мүнөзүн жана аткарган милдеттери.

Эл аралык уюм деген түшүнүк илимий адабияттарда экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кеңири тарала баштаган. Эл аралык уюм десе эле, Бириккен Улуттар Уюмун

(БУУ) гана айтабыз. Негизинен, эл аралык уюмдардын түшүнүгү үч критерий аркылуу аныкталып келет:

- Эл аралык уюмдарга мүчө болуунун мүнөзү;
- Эл аралык уюмдардын географиялык чеги;
- Эл аралык уюмдардын аткарган функциялары.

1. Эл аралык уюмга мүчө болуунун мүнөзү.

Мамлекеттер аралык уюмдардын мүчөлүгүнө суверендүү улуттук мамлекеттер эл аралык мамиленин негизги актору катары таанылуу менен мүчө боло алышат. Мында эл аралык мамиленин бардык маселелерин чечүүдө мамлекеттер толук камдуу катышуучу катары белгиленет. Уюмдун негизги күчү мамлекеттердин ишмердүүлүгү менен тыгыз байланыштуу болуп ишке ашырылат.

Ал эми мамлекеттик эмес уюмдарга жеке адамдардын же кандайдыр бир коомдук группалардын биргелешкен бирикмелери, кызматташтыктары эсептелет. Мамлекеттик уюмдарга караганда булардын аткарган функциясы чектелүү болуп мамлекеттер аралык ири маселелерди чечүүдө алсыз. Уюмдун негизги күчү жеке адамдардын же ар кандай коомдук группалардын ишмердүүлүктөрү менен байланыштуу.

2. Эл аралык уюмдардын географиялык чеги.

Географиялык чеги боюнча мамлекеттер аралык уюмдар **дүйнөлүк же глобалдуу жана чөлкөмдүк (регионалдык)** деп бөлүнөт.

Мамлекеттер аралык уюмдардын ичинен дүйнөлүк же глобалдуу эл аралык уюм катары Бириккен Улуттар Уюмун алсак болот. Бул уюмдун ишмердүүлүгү универсалдуу, бардык чөлкөмдүн эгемендүү мамлекеттери мүчө болуп эсептелет. Көбүнчө мамлекеттик уюмдар бир эле мезгилде чөлкөмдүк да глобалдык да мүнөзгө ээ. Мисалы: Нефть экспорттоочу өлкөлөрдүн уюму (ОПЕК) бул уюмга нефть запасы бар дүйнөнүн ар бир чөлкөмүнөн мамлекеттер кирет. Түндүк Атлантика келишиминин уюму (НАТО), бул уюмга АКШдан Турцияга чейинки территориядагы мамлекеттер кирет. Мындай уюмдар глобалдуу да чөлкөмдүү да маселелерди чечүүгө катыша алышат.

Сан жагынан алганда дүйнөлүк уюмдарга караганда чөлкөмдүк уюмдар көбүрөөк. Анткени, чөлкөмдүк уюмдарды түзүү бир чөлкөмдө жашаган мамлекеттер үчүн юридикалык жактан жеңилерээк жана материалдык чыгым азыраак сарпталат.

Мамлекеттер аралык уюмдардын мүчөлөрү уюмдук тармактарда чөлкөмдөр тең салмактуу орунга ээ эмес. Анткени, көп сандаган мамлекеттер аралык уюмдардын түзүлүүсү өнүккөн Европа, АКШ жана Япония мамлекеттеринин каржылоосунда болуп, алардын артыкчылыгы байкалган. Батыш Европа мамлекеттери экинчи дүйнөлүк согуштан кийин мамлекеттер аралык уюмдарды түзүүдө, дүйнөлүк аренага белгилүү уюмдарды жаратууга жетишишкен. Анткени, Европа континентинин көпчүлүк мамлекеттери орто кылымдардан баштап өз алдынча мамлекет катары жашап, эл аралык уюмдун негизги акторлору катары, эл аралык мамиледе өздөрүнүн ордун жана ролун көрсөтө алышкан.

Мамлекеттер аралык уюмдардын түзүлүүсү Азия, Африка жана Түштүк Америка чөлкөмдөрүндө төмөнүрөөк болуп, негизги ишмердүүлүктөрү жакшы өнүгүү жолуна түшө элек. Анткени, бул чөлкөмдөгү мамлекеттердин дээрлик бардыгы колониялык көз карандылыктан кеч кутулуп, саясий – экономикалык, социалдык проблемалардын болушунан улам каржылоо жагынан кыйналышып келишүүдө.

Мындай мамлекеттерде мамлекеттик эмес уюмдардын системасы көбүрөөк кездешет. Мамлекеттик эмес уюмдардын көбү чөлкөмдүк деңгээлде ишмердүүлүктөрүн жүргүзүп келет. Мындай жагдай жаңыдан өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин экономикалык факторлору менен байланыштуу.

3. Эл аралык уюмдардын аткарган функцияларынын чеги.

Эл аралык уюмдарынын милдеттеринин чеги жалпы компетенция – көп функционалдуу жана атайын компетенция – чектелген функционалдуу болуп бөлүнөт.

Мамлекеттер аралык уюмдардын көпчүлүгүнүн ишмердүүлүктөрү кеңири, өз мүчөлөрүнүн социалдык, экономикалык, саясий маселелерин чечүүдө ири мүмкүнчүлүккө ээ. Мындай уюмдарга Бириккен Улуттар Уюму, Африка Биримдүүлүк Уюму, Америка Мамлекеттеринин Уюму кирет. Көпчүлүк мамлекеттер аралык уюмдар чектелген атайын адистештирилген функцияларга ээ. Мисалы: Дүйнөлүк Банк – экономикалык, МВФ - финансылык, ЮНЕСКО – илим, билим жана маданият, Атомдук Энергия боюнча эл аралык агентство (МАГАТЭ) – техникалык маселелерди чечет.

Мамлекеттик эмес уюмдардын компетенциялары чектелүү атайын адистештирилген уюмдар. Айкын кызыкчылыктары бар – экономикалык, диндик, социалдык, маданий жана илим – билим, ден соолук ж.б. багыттарда ишмердүүлүктөр менен кесиптенишет.

Эл аралык уюмдардын функцияларын классификациялоодо көптөгөн кыйынчылыктар туулат. М: НАТО согуштук уюм катары пайда болгону менен экономикалык, илимий – техникалык жактан да ишмердүүлүктөрдү, Дүйнөлүк Банк экономикалык ишмердүүлүктөн тышкары, курчап турган чөйрөнүн тазалыгын коргоо ж. б. иштерди да аткарат.

Эл аралык уюмдардын аткара турган максат жана милдеттери ар кандай болгону менен, мамлекеттер аралык шериктештиктин бекемделишине шарт түзөт. Эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгү өнүккөн демократиялык системасынын шартындагы мамлекеттерде таасирдүү ишке ашат.

2.3. Бириккен Улуттардын уюмунун жаралуусу жана ишмердиги

Бириккен Улуттардын Уюму (БУУ) – универсалдуу дүйнөлүк эл аралык уюм. Мамлекеттер аралык ар кандай байланыштарды өнүктүрүүдө жана эл аралык коопсуздук, дүйнөлүк тынчтыкты камсыз кылууну колдоо максатында жаралган уюм. БУУнун артыкчылыгы жана универсалдуулугу дүйнөлүк, чөлкөмдүк же мамлекеттик деңгээлде эң маанилүү территориялык, саясий – экономикалык маселелерди чечүүдө, бардык мүчө болгон мамлекеттердин тең укуктуулугун жарыялоо менен тигил же бул мамлекеттин же улуттун кызыкчылыгы үчүн эмес, акыйкат жана калыс чечүү принциби сакталган. Мындай принцип улуттардын жана өлкөлөрдүн ортосундагы ишенич мамилесин артырат. Муну менен бирге жаңыдан пайда болгон мамлекеттерге, бардык сферада өнүктүрүүгө багытталган программаларынын негизинде жардам берет.

БУУнун негизги учредителдик документи уюмдун Уставы. Уставда мүчө болгон мамлекеттердин укуктары, милдеттери, максаттары жана уюмга мүчө болуу тартиби, эрежелери жазылган. БУУнун Уставы эл аралык келишим болуп эсептелет. Мында эл аралык мамиленин негизги принциптери көрсөтүлгөн. Суверендүү мамлекеттердин тең укуктуулугу, алардын эл аралык мамиледе ар кандай зордук-зомбулукка, чыр-чатактарга баруусуна тыюу салынган.

БУУнун Уставынын преамбуласында БУУну түзгөн мамлекеттердин жалпы максаттары жана принциптери, негизги ой- тилектери чагылдырылган.

“Биз, Бириккен улуттардын элдери, келечектеги муундарды согуштардын азап тозогунан жана адамзат жашоосуна эки жолу болуп көрбөгөндөй кайгы–капанын алып келген дүйнөлүк согуштардын кесепеттеринен арылтуу үчүн, кайрадан адам укугунун негиздерин, адамдын жеке баалуулугун жана кадырын, эркек менен аялдын тең укуктуулугун, чоң жана кичи улуттардын бирдей укугун камсыз болуусуна шарт түзүү үчүн эл аралык укук булактарында ж.б. келишимдердеги, жоопкерчиликтерди сыйлоо менен акыйкаттуулукту сактоо

жана ири эркиндиктин болушу менен дүйнө элдеринин жашоо шартты жакшыртууга, социалдык прогреске жетүүсүнө чечкиндүү түрдө кам көрөбүз”.

БУУнун Уставында мүчө болуунун абалы жана уюмдун ишмердүүлүгүнүн механизмдери, структуралары жөнүндө, талаш тартыш жана чыр - чатак маселелерин тынчтык сүйлөшүү жолу менен чечүүнү, дүйнөдө пайда болгон ар кандай коркунучтарды, кыймылдарды, мамлекеттин тынчтыгын бузган агрессиялык иш аракеттерди жана өзүн-өзү жөнгө сала албаган территориялардын, тынчтыгын, экономикалык стабилдүүлүгүн камсыз кылуу каралган. БУУ – бул дүйнөлүк саясатта бардык акторлордун келишимдери жана сүйлөшүүлөрү үчүн кеңеш берүүчү форум. БУУнун – бирден бир уникалдуу механизми эл аралык байланыштардын болушун колдоо болуп эсептелет. БУУ дипломатиялык байланыштардын эл аралык дискуссия, жолугушуу, конференцияларды өткөрүүчү борбор. Ар бир маселени тынчтык жана акыйкат жол менен чечүү үчүн керектелген шарттарды түзөт.

БУУ – глобалдык проблемалардан баштап эл аралык коопсуздук, экология, демография, саламаттыкты сактоо, мыйзамсыз наркотик жайылтуу ж.б. маселелерге чейин карайт. Адам баласынын жана мамлекеттердин бардык ички, тышкы маселелерин толук кучагына камтыйт, ошондуктан, универсалдуу уюм катары жашап жана иштеп келүүдө.

БУУнун негизги максаттары.

СССР, Кытай, Великобритания жана АКШ мамлекеттеринин демилгеси менен 1945-жылы 25-апрелден 25-июнга чейин 50 мамлекеттин делегаттары Сан – Франциско шаарында болуп өткөн конференцияда БУУнун түзүлүшүн жана анын уставын даярдоо маселелери талкууланган. Устав 1945-жылы 26-июнда 50 мамлекеттин өкүлдөрүнүн катышуусунда кол коюлуп кабыл алынган.

БУУнун аталышы АКШнын президенти Ф.Д. Рузвельт тарабынан сунушталган. 1942-жылы 1-январда 26 мамлекеттин катышуусу менен «Бириккен Улуттар Декларациясы» деген документке кол коюлган. Мында бул мамлекеттер фашисттик агрессияга каршы, бардык улуттарды бирдүктүү күрөшкө чыгуусуна үндөшкөн. 1943-жылы Тегеран, 1945-жылы Ялта, Потсдам конференцияларында АКШ, СССР, Великобритания мамлекеттеринин катышуусунда БУУну түзүүнү керектүүлүгүн баса белгилешип, уюмду түзүү боюнча резолюциялар кабыл алынган. Согуштун аякташы менен 1945-жылы 24-октябрда БУУнун Уставы күчүнө кирген күндөн баштап, Бириккен Улуттар Уюмунун тарыхы жана ишмердүүлүгү башталган. БУУнун катарына кирген мамлекеттер эл аралык мамиледеги коллективдүү коопсуздукту сактоону жана тынчтыкты камсыз кылууну чечкиндүү түрдө аткарууга макулдуктарын берген келишимге кол коюшкан. БУУнун негизги органдарынын – Жогорку Ассамблеясынын жана Коопсуздук Советинин биринчи жыйыны Лондон шаарынын Вестминстер ак сарайына 1946-жылы январь айында болуп өткөн.

БУУнун толук камдуу мүчөлүгүндө бүгүнкү күндө 198 мамлекет кирет. БУУнун Уставынын (1-беренесине ылайык) универсалдуу эл аралык уюмдун негизги максаттары көрсөтүлгөн:

дүйнө жүзүндө эл аралык тынчтыкты, коопсуздукту, бейкут жашоону камсыз кылуу жана колдоо максатында тынчтыкты бузууга болгон коркунучтарга, ар кандай агрессияларга коллективдүү каршылык көрсөтүү менен эффективдүү чечимдерди кабыл алуу;

элдердин өз алдынчалыгын жана улуттардын тең укуктуулук принциптеринин негизинде, улуттар ортосундагы достук мамилелерин өнүктүрүү;

экономикалык, социалдык, маданий жана гуманитардык мүнөздөгү эл аралык маселелерди чечүү, эл аралык байланыштарды турмушка ашыруу. Ошону менен бирге тилине, динине, жынысына, өңү түсүнө карабастан бардык адамдарга бирдей эркиндик жана адам укугунун өнүгүшүн коргоо;

улуттардын жогорудагы жалпы максаттарга жетүүсү үчүн БУУ борбор катары кызмат кылат.

БУУнун бардык мүчөлөрү уюмдун ишмердүүлүгүнүн принциптерине ылайык төмөндөгү принциптерди аткарууга милдеттүү:

Уставда макулдашылгандай өздөрүнүн милдеттерин ак ниеттүүлүк менен так аткаруусу;

өздөрүнүн эл аралык талаш – тартыштарда эл аралык тынчтыкты бузууга жол бербестен, коопсуздук жана адилеттүүлүк менен чечүү;

кандайдыр бир мамлекеттин тынчын алган коркунучка, күч менен басып алуудан баш тартуусун милдеттендирүү;

БУУ бардык кыймыл аракетине, Уставка ылайык бардык мүмкүнчүлүктөр менен жардам көрсөтүү.

Ошондой эле Устав боюнча БУУ кандай гана мамлекет болбосун алардын ички маселелерине кийлигишүүсүнө укугу чектелүү экендигин ырастайт.

БУУга мүчө болуу тартиби жана структурасы.

БУУнун (2-гл. 4-берене) боюнча, эгемендүү мамлекеттер гана мүчө болуп кире алат. БУУга кирген ар бир мамлекет уюмдун Уставында көрсөтүлгөн максаттарын жана принциптерин аткарууга милдеттүү.

БУУга кирүүдө мамлекеттердин суверендүүлүгү, ал мамлекеттердин уюм тарабынан көрсөтүлгөн тартиптерге баш ийүүсү жана мамлекеттер аралык тынчтыкты, коопсуздукту, мамлекеттердин бири - биринин ички жана тышкы саясатына кийлигишпөө ж.б. колдоо каралган. Мамлекеттердин агрессияга, фашисттик кыймылдарга жол бербөө, ар бир мамлекеттерде жашаган адамдардын, жарандардын, элдердин, улуттардын укуктарынын сакталышы ж.б. маселелер камтылган. Ушул негизде, 1948 – жылы 8-декабрда БУУ тарабынан «Бүткүл дүйнөлүк адам укуктарынын декларациясы» кабыл алынган. Бул декларация 30 беренеден туруп, дүйнөнүн көз каранды эмес мамлекеттеринде жакшы жайылып иш жүзүнө ашырыла баштаган.

БУУга жаңы мамлекетти кабыл алууну Коопсуздук Советинин рекомендациясы менен Жогорку Ассамблеянын токтомунун негизинде иш жүзүнө ашырылат. Ошондой эле Жогорку Ассамблея Коопсуздук Советинин санкциясынын негизинде Уставда көрсөтүлгөн принциптерин бузган мүчө мамлекеттерди уюмдун мүчөлүгүнөн чыгарып салуу укугуна ээ.

БУУнун мүчөлөрүнүн баардыгы эгемендүү же суверендүү мамлекеттер, Устав боюнча БУУ суверендүүлүк бекемдигин сактоону өзүнүн бирден-бир негизги принциби катары жарыялайт. Азыркы дүйнө кабыл болуп жаткан көптөгөн катаал проблемаларды бир мамлекет өз алдынча чечүүсү мүмкүн эмес. Ошондуктан, БУУ ар бир мамлекеттин ар кандай маселелерин тынчтык жолу менен чечүүгө көмөк көрсөтүп келет.

БУУга мүчө болуп кирген мамлекеттердин саны XX к. экинчи жарымынан кийин көбөйө баштаган. Анткени, буга чейин колониалдык көз карандылыкта жашап келген Азия жана Африка материктериндеги жаңы эгемендүү мамлекеттердин пайда болушу, кийин XX к. аягында СССР империясынын кулоосу менен Чыгыш Европа жана Борбордук Азия чөлкөмдөрүндөгү мамлекеттердин эсебинен, БУУга мүчө болгон мамлекеттердин саны көбөйгөн.

1992-жылы 2-мартта Кыргыз Республикасы Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болуп кирген. Мүчө болуп кирген күндөн бүгүнкү күнгө чейин БУУнун ичиндеги атайын адистештирилген мекемелери Кыргыз Республикасынын бардык аймактарында иш жүргүзүп келишүүдө.

БУУ алты туруктуу структурадан турат.

Жогорку Ассамблея;

Коопсуздук Совети;

Экономикалык жана социалдык совет;

Катчылык;
Опека (камкордук) боюнча совет;
Эл аралык Сот.

БУУ Жогорку Ассамблеясы – эң башкы жыйын органы, мүчө болгон ар бир мамлекеттин өкүлдөрүнөн турат (ар бири бирден добушка ээ) өзгөчө бир “дүйнөлүк парламент” катары жашап келет. Жогорку Ассамблеянын сессиясы жылына бир болуп турат, эл аралык абдан орчундуу маселе боюнча кесексиз атайын сессиялар өткөрүлөт. Жогорку Ассамблея БУУнун башкы жыйын органы болуп эсептелет.

Жогорку Ассамблея БУУнун Уставынын IV главасына ылайык бир нече ири функцияларга ээ. Жогорку Ассамблеянын ар жыл сайына болуп туруучу сессиясы сентябрдун айынын үчүнчү шейшембисинде башталат, ар бир сессиянын башында жаңы төр ага, 21 төр аганын оорун басарларын жана Ассамблеянын алты башкы комитетинин төр агаларын шайлашат. Жогорку Ассамблея алты комитеттен турат:

эл аралык коопсуздук жана куралсыздандыруу маселеси боюнча комитет;
экономика жана финансы маселеси боюнча комитет;
маданий, социалдык жана гуманитардык маселелер боюнча комитет;
деколонизация жана атайын саясий маселелер боюнча комитет;
бюджет жана административдик маселелер боюнча комитет;
укуктук маселелер боюнча комитет.

Жогорку Ассамблея акыйкаттуу географиялык өкүлчүлүктөрдү камсыз кылуу үчүн, ар бир жылда кезек-кезеги менен ар бир чөлкөмдө: Африка, Азия, Чыгыш Европа, Түштүк Америка, Кариб бассейни жана Батыш Европа ж.б. иштешет.

Жогорку катчы сессиянын ачылышына чейин 60 күн мурун БУУнун мүчөлөрүнө сессияда карала турган маселердин болжолдуу күн тартибин сунуштайт. Ар бир маселе боюнча талкуу жүргүзүлүп, мүчө мамлекеттер өздөрүнүн сунуштарын киргизишет. Негизинен, сессияда карала турган маселелер алты комитетте талкууланат. Кээ бир чечилбеген курч маселелерди Коопсуздук Советинин же БУУнун мүчөлөрүнүн талабы менен атайын кечиктирилгиз сессиялар өткөрүлөт. Атайын кечиктирилгиз же шашылыш сессиялар БУУнун көрсөтүлгөн талабына ылайык 24 сааттын ичинде чакырылат.

БУУнун ар бир жылдагы кезексиз сессиясы сентябрдан декабрга чейин болуп өтөт. Сессиялардын ортосундагы убакыттарындагы иштерин алты комитет жана башка жардамчы органдары жүргүзөт. Ар бир мамлекет БУУнун мүчөсү катары Жогорку Ассамблеяда бирден добушка ээ болуу менен тынчтык жана коопсуздук, уюмга жаңы мүчөлөрдүн кирүүсүн, бюджет маселелерин ж.б. чечимдерди кабыл алууга катышышат. Азыркы мезгилдерде Ассамблеянын чечимин официалдуу шайлоо менен эмес консенсус негизинде чечүүгө өзгөчө күч аракет жүргүзүлүүдө. Жогорку Ассамблеянын ишине мүчө эмес мамлекеттер да катыша алышат, БУУнун туруктуу байкоочулары (Швейцария жана Ватикан), дагы байкоочулары бир нече эл аралык уюмдар (Араб мамлекеттеринин Лигасы, Европалык Союз ж.б.).

Жогорку Ассамблеянын аткарган негизги функциялары.

Жогорку Ассамблея Уставка ылайык төмөндөгүдөй функцияларды аткарат:

коопсуздук жана эл аралык тынчтыкты колдоо ишинде байланыштарды камсыз кылуу принциби, куралданууну чектөө жана куралсыздандыруу принциби, жогорудагы принциптерге карата сунуштарды иштеп чыгат жана карайт;

коопсуздук жана эл аралык тынчтыкка тиешелүү болгон ар кандай маселелерди талкуулап, рекомендация иштеп чыгуусу зарыл, эгерде каралып жаткан талаш же башка маселе Коопсуздук Советинин кароосунда болбосо;

БУУнун кайсы гана органынын функциясы жана полномочиясына тиешелүү болгон ар кандай маселелерин талкуулап рекомендация иштеп чыгат жана талкулайт;

төмөндөгүдөй максатта рекомендацияларды иштеп чыгуу жана изилдөөлөрдү уюштуруу: саясий областа эл аралык байланыштарга көмөк көрсөтүү, эл аралык укукту

кодификациялоону өнүктүрүү, адам укугун, бардык адамзаты үчүн негизги эркиндикти жүзөгө ашыруу, саламаттыкты сактоо жана билим берүү, маданий, социалдык жана экономикалык областардагы эл аралык байланыштарга көмөк көрсөтүү ж.б.;

улуттар ортосундагы достук мамилесине зыян келтирүүчү ар кандай кырдаалды тынчтык жолу менен чечүүнү рекомендациялайт;

БУУнун бардык органдарынын жана Коопсуздук Советинин докладдарын кабыл алат жана карап чыгат;

БУУнун бюджетин карап бекитүү жана мүчөлөрүнүн мүчөлүк төлөмдөрүнүн өлчөмүн аныктайт;

Коопсуздук Советинин туруксуз мүчөлөрүн, Экономикалык жана социалдык советтин мүчөлөрүн жана камкордук боюнча советтин мүчөлөрүн шайлайт;

Коопсуздук Совети менен бирдикте Эл аралык Сотторду шайлоого катышат жана Коопсуздук Советинин рекомендациясы менен Жогорку катчыны бекитет.

Резолюциялардын проектилери комитеттерде жөнөкөй көпчөлүк добуш менен кабыл алынат. Пленардык жыйындарда резолюциялар жөнөкөй жактыруу менен эч кандай каршылыксыз, протоколго аты жазылган добуш берүү менен кабыл алынат.

Жогорку Ассамблеянын чечими милдеттүү түрдөгү юридикалык күчкө ээ эмес, өкмөттөр үчүн рекомандация берүүчү мүнөзгө ээ. Кабыл алынган чечимдер негизинен резолюция, токтом, кайрылуу ж.б. түрдө чыгат. БУУнун жыл ичиндеги иши Жогорку Ассамблеянын чечиминин жана ар бир комитеттердин так жүргүзүлгөн иштеринин негизинде турмушка ашырылат.

БУУнун Коопсуздук Совети – дайыма иштейт. Устав боюнча эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту колдоого жоопкерчилиги жүктөлгөн. Бул уюм бүт мамлекеттердин атынан аракет кылууга мүмкүнчүлүгү кеңири, мамлекеттер алардын чечимдерине баш ийишет жана аткарышат. БУУнун Уставынын 21 беренесине ылайык Коопсуздук Совети 15 мүчө мамлекеттен турат, анын 5 туруктуу мүчөлөрү (Кытай, Франция, Россия, США, Великобритания), 10 туруксуз мүчөлөрү 2 жылга шайланат. Советтин ар бир мүчөсү бирден добушка ээ. Кандайдыр бир маселени чечүүдө 15 мүчөнүн 9 макулдук добушу болсо, маселе кабыл алынат.

Коопсуздук Совети коопсуздук жана эл аралык тынчтыкты колдоого башкы жоопкерчиликти аткаруу менен эл аралык тынчтыкка коркунуч туулса, күндүн кандай гана убактысы болбосун чакырылат. Коопсуздук Советинин иши өзгөчө регламент менен “Коопсуздук Советинин **процедуралары** жана убактылуу эрежелери” деген атайын документтин негизинде жүргүзүлүп, боло турган жыйындардын аралыгы 14 күндөн ашпоосу керек.

Коопсуздук Совети БУУнун штаб-квартирасында гана жыйналбастан башка мамлекеттерде да жыйынын өткөрө алат.

Коопсуздук Советинин чечими менен дайыма мүчө болгон мамлекеттердин бирдиктүү принциптерине каршы болгон мамлекеттерди мүчөлүккө албайт. Чыр-чатак болгон территорияларда чатактар тынчтык жолу менен чечилбесе, Коопсуздук Совети душман болуп каршылашып жаткандарды ажыратуу үчүн армиясын жиберет.

Коопсуздук Советинин аткарган функциялары:

БУУнун Уставынын 24-26 беренесине ылайык Коопсуздук Совети куралдуу чатактарды тынчтык жолу менен чечүү, мамлекеттер ортосундагы байланыштарды калыбына келтирүү үчүн ири **полномочияларга** ээ. Коопсуздук Совети төмөндөгүдөй функцияларды аткарат:

БУУнун максаттарына жана принциптерине ылайык коопсуздук жана эл аралык тынчтыкты колдойт;

эл аралык чатактарга алып келе турган ар кандай кырдаалды жана талаштарды териштирет;

чыр чатактарды жөнгө салуу же токтотуу ыкмаларын жана шарттарын иштеп чыгуу менен чечимдерди сунуштайт;

куралданууну токтотуу системасын түзүү үчүн план иштеп чыгат;

тынчтыкка болгон коркунучту же агрессиялык кыймылдарды аныктоо менен анын болтурбоо үчүн чара көрүүнү сунуштайт;

агрессияны же чатактарды токтотуу үчүн уюмдун мүчөлөрүн экономикалык санкция же башка чараларды көрүүгө чакырат;

агрессорго каршы согуштук кыймылдарды жүргүзөт;

уюмга жаңы мүчө кабыл алуусун сунуштайт;

БУУнун камкордук боюнча “стратегиялык райондорунда” ар кандай функцияларды турмушка ашырат;

Жогорку Ассамблеяга Жогорку катчыны бекитүү жөнүндөгү сунушту иштеп чыгат жана Ассамблея менен бирдикте Эл аралык Сотторду шайлайт.

Коопсуздук Совети эл аралык тынчтыкка коркунуч пайда болгондугу тууралуу информация алгандан кийин, аны тынчтыкта чечүүнүн жолдорун карайт жана иштеп чыгат. Чатакты жөнгө салуунун принциптерин иштеп чыгуу менен чатакташкандардын ортосунда ортомчу же элдештирүүчү ролу аткарышат. Эгерде согуштук кыймылдар токтолбосо Коопсуздук Совети согуштарды токтотуу үчүн иш аракеттерди жасайт. Мисалы, алар тынчтык ишмердүүлүк миссиясын каршылашып жаткандарды элдештирүү үчүн жиберет. Ошону менен бирге каршылашып жаткандар такыр эле тыйылбаса, аларга экономикалык санкцияларды же курал жарак жеткирүүгө **эмбарго**⁴ белгилөө менен согуштук кыймылдарды жөнгө салууга аракет кылат. Кээ бир убактарда макулдашууга тынчтык жолу менен жетүү үчүн Коопсуздук Совети өздөрү териштирүү жүргүзүп, каршылаштардын чатак маселелерин чечет. Коопсуздук Совети чатактарды тынчтыкта чечүүнүн принциптерин аныктайт.

XX к. аягы XXI к. башында Коопсуздук Советинин иш аракеттеринин негизинде дүйнөнүн бардык территорияларында Хорватия, Грузия, Ирак жана Кувейт, Афганистан жана Африка аймагында Сьерра-Леоне ж.б. болгон улуттар ортосундагы согуштарды, этникалык, территориялык чатактар ж.б. басууга, жөнгө салууга алгылыктуу иштер аткарган.

БУУнун экономикалык жана социалдык Совети (ЭКОСОС) – экономика, социалдык жашоо, маданият, илим – билим, саламаттыкты сактоо, адам укуктары, экология ж.б. маселелер боюнча изилдөө жүргүзүп, доклад түзүшөт, ар бир проблема боюнча рекомендация берет. Алынган керектүү информацияларды, Коопсуздук Советине билдирет. Бул советтин сессиясы бир жылда эки жолу болот. Чөлкөмдүк комиссиялары бар, БУУнун 54 мүчөсүнөн турат, Жогорку Ассамблея тарабынан үч жылга шайланат.

Экономикалык жана социалдык Совет өздөрүнүн иш жүзүнө ашыра турган ишмердүүлүктөрүн Жогорку Ассамблеянын жетекчилиги менен ишке ашырууга көмөк көрсөтүүгө чакырат:

социалдык жана экономикалык прогресстин жана өнүгүүнүн шартында калктын жашоо деңгээлинин жогорулатууда толук иш менен камсыз кылууга;

саламаттыкты сактоо, экономикалык жана социалдык областтарда эл аралык маселелерди чечүү, билим берүү жана маданиятта эл аралык карым катнаштарды камсыздоого;

Динине, тилине, жынысына, өңү түсүнө карабай эркиндикти, теңдикти жана жалпы адам укуктарынын сакталышын көзөмөлдөөгө чакырат.

⁴ **Эмбарго** – мамлекет валюта, баалуу кагаз, алтын жана курал жарак ж.б. товарлардын тырн мамлекеттен алып чыгууга же киргизбеге тыюу салат.

БУУнун Уставынын X главасына ылайык экономикалык жана социалдык совет төмөндөгүдөй функциялады аткарат:

БУУнун системасында жана мүчө мамлекеттердин адресине айтылган экономикалык, социалдык эл аралык маселелерди талкуулоо жана практикалык рекомендацияларды иштеп чыгууда борбордук форм катары кызмат кылат;

саламаттыкты сактоо, билим берүү, маданият областарында, эл аралык экономикалык, социалдык маселелер боюнча сунуштарды иштеп чыгуу менен докладдарды даярдайт жана изилдөө жүргүзөт;

эркиндик жана адам укуктарынын сактоону сыйлоо кызыкчылыгын артырат;

Жогорку Ассамблея көрсөтүү үчүн эл аралык конференцияларды уюштурат жана проектилердин конвенцияларын даярдайт;

адистештирилген мекемелердин консултацияларынын негизинде, биргелешкен сунуштарды иштеп чыгуу менен Жогорку Ассамблеяга жана мүчө мамлекеттерге сунуштайт;

ЭКОСОСтун компетенциясына кирген маселер боюнча иштеген мамлекеттик эмес уюмдар менен консултация жүргүзөт.

Экономикалык жана социалдык совет негизги функциясы социалдык-экономикалык ишмердүүлүктү координациялоо болуп эсептелет.

БУУнун принцибинин негизги жыйынтыгы дүйнөдөгү элдердин экономикалык өнүгүүсүнүн негизинде саясий, экономикалык жана социалдык коопсуздукка жетүүсү болуп эсептелет. Ушул негизде дүйнө жүзүндө жаңыдан өнүгүп келе жаткан жана начар өнүккөн өлкөлөрдө экономикалык жана социалдык проблемалар азыркы мезгилге чейин чечилбей келет. Дүйнөнүн 60% калкынын социалдык жашоосу абдан оор, 1,3 млрд адам абдан жакырчылык шартта күн көрөт, 1 млрд адам сабатсыз, 1млрд адам таза иче турган сууга муктаж. Ар жылда дүйнө жүзүндө БУУнун эсептөөсү менен 840 млн адам иче турган тамагы жок ачка калат. Кыйынчылык шарттар көбүнчө жер шаарынын түштүк аймактарында Африка, Азия, Латын Америкасында ж.б. көп кездешет. Негизинен, илимий адабияттарда орус окумуштуусу М.М.Лебедеванын ж.б. эмгектеринде жер шаарынын түндүк аймагында жайгашкан мамлекеттерди өнүккөн же “бай түндүк” ал эми жер шаарынын түштүгүндө жайгашкан мамлекеттерди өнүгүүдөн артта калган же “жакыр түштүк” деп түшүндүрмө берилип келет. Мындай бөлүүнүн негизги себеби эки аймактын географиялык шарты, калкынын жыш отрукташуусу, демографиялык өнүгүүсү ж.б. көптөгөн шарттар менен аныкталган. БУУнун экономикалык жана социалдык советинин негизги максаты түндүк менен түштүктүн ортосундагы айырмачылыкты жоюу менен тең салмактуу экономикалык жана социалдык өнүгүүнү камсыз кылуу болуп эсептелет. Ар бир жылда БУУ тарабынан анча жакшы өнүкпөгөн мамлекеттер үчүн орто эсеп менен 60 млрд. доллар сарпталат, мындай жардамдарга дүйнөнүн 130 өлкөсү муктаж. Мындай жардамдын 40% Африка өлкөлөрү, 22% Азиянын тынч океан аймагы жана Латын Америкасы, 6,6% Европа мамлекеттери, 6% Батыш Азия мамлекеттери үчүн сарыпталат. Негизинен, түндүк менен түштүк айырмачылыгы социалдык-экономикалык өнүгүүдөн да байкалат. М: түндүктүн жалпы калкынын 97% сабаттуу болсо, түштүктүн 40% жакын калкы сабатуу, калган 60% чала сабатсыз же сабатсыз. Социалдык теңсиздиктин же гендер маселеси да эки аймакта, өзгөчө түштүктө чечилбеген маселе катары каралып келет. Негизги жардамдын 90 % дүйнөнүн жогорку деңгээлде өнүккөн 15 мамлекеттеринин эсебинен берилет.

Экономикалык жана социалдык совет тартип боюнча, ар бир жылда беш жумалык иш сессиясын кезек кезеги менен Нью-Йорк жана Женева шаарларында өткөрөт. Сессияга ири экономикалык жана социалдык маселелерди талкуулоо үчүн ар бир мамлекеттердин министрлери ж.б. жогорку бийликтеги адамдары катышышат. Ар бир сессиянын аягында резолюция түрүндөгү, сунуштар, чакырыктар, кайрылуулар кабыл алынып, БУУнун Жогорку катчысына, Жогорку Ассамблеяга, мүчө

мамлекеттерге, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдарга, БУУнун адистештирилген уюмдарына берилет.

Экономикалык жана социалдык советти тогуз функционалдуу комиссиядан турат:

- статистикалык комиссия;
- калкты отурукташтыруу жана өнүктүрүү боюнча комиссия;
- социалдык өнүгүү комиссиясы;
- адам укуктары боюнча комиссия;
- аялдар абалы боюнча комиссия;
- наркотикалык каражат боюнча комиссия;
- жаза сот адилеттиги жана кылмыштарды тыюу боюнча комиссия;
- илим менен техниканы өнүктүрүү боюнча комиссия;
- туруктуу өнүгүү боюнча комиссия.

Бул комиссиялардын максаты жана милдеттери өздөрүнүн компетенциясына кирген маселелер жана суроолор боюнча сунуштарды даярдайт.

Мындан тышкары **Экономикалык жана социалдык совет беш аймактык комиссиядан турат:**

- Африка боюнча социалдык-экономикалык комиссия (Аддис-Абеба, Эфиопия);
- Азия жана Тынч Океан боюнча социалдык-экономикалык комиссия (Бангкок, Таиланд);
- Европа боюнча социалдык-экономикалык комиссия (Женева, Швейцария);
- Латын Америка жана Кариб бассейни боюнча социалдык-экономикалык комиссия (Сантьяго, Чили);
- Батыш Азия боюнча социалдык-экономикалык комиссия (Бейрут, Ливан).

Бул аймактык комиссиялардын негизги милдеттери ар бир аймакка, экономикалык жардам берүү менен аймактардын социалдык-экономикалык бири-бири менен болгон байланыштарын чыңдоо болуп саналат.

Экономикалык жана социалдык совет төрт туруктуу комитеттен турат:

- кординациялоо жана программалоо боюнча комитети;
- калкты жайгаштыруу боюнча комитети;
- мамлекеттик эмес уюмдар боюнча комитети;
- мамлекеттер аралык мекемелердин келишимдери боюнча комитет.

Жогоруда көрсөтүлгөн комиссия жана комитеттерден тышкары дагы бир нече жардамчы органдардан турат:

- БУУнун балдар фонду;
- БУУнун качкындар боюнча Жогорку комиссариятынын башкармачылыгы;
- БУУнун өнүктүрүү программасы;
- БУУнун калкты жайгаштыруу фонду;
- БУУнун дүйнөлүк азык-түлүк программасы;
- БУУнун аялдардын абалын жеңилдетүү боюнча эл аралык илимий изилдөө институту.

Экономикалык жана социалдык совет БУУнун Уставынын 71-беренесине ылайык мамлекеттик эмес уюмдар менен консультациялык иштерди жүргүзөт. Азыркы мезгилде экономикалык жана социалдык советтин кеңеш берүүчү статусуна ээ болгон 1500 ашык мамлекеттик эмес уюмдар катталган. Бул уюмдар өздөрүнүн орчундуу маселелерин БУУнун Экономикалык жана социалдык Советине билдирүү менен чечүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар.

БУУнун камкордук боюнча Совети – БУУнун Уставынын XII главасына ылайык, эл аралык камкордук системасына кирген көзөмөлгө алынган территориялады башкарууга байкоо жүргүзүү үчүн уюшулган. Камкордук системасынын башкы максаты - 11 көзөмөлгө алынган территориялардын калкынын жашоо шартын

жакшыртуу өз алдынчалыкка же эгемендүүлүккө жетүүсү үчүн прогрессивдүү өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүүсү каралган.

Камкордук боюнча Совет беш туруктуу мүчөдөн турат – Кытай, Россия Федерациясы, Великобритания, АКШ жана Франция, Жогорку Ассамблеянын жетекчилиги менен иштейт. 1945-жылы БУУнун түзүлүшү менен деколонизация саясатынын башталышы жана эгемендүү көз каранды эмес мамлекеттердин пайда болушу көп жылдарга созулган. Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен жаңы тарыхый тенденциялардын пайда болушу атайын эл аралык институттун түзүлүшүнө алып келип, көз каранды эмес территориялардын эгемендүү мамлекеттин статусун алуусуна жардам көрсөткөн. Мындай максат БУУнун Уставында көрүнүктүү орунду ээлеп, БУУнун эл аралык камкордук системасынын түзүлүшүнө алып келген. Эгемендүүлүккө жете элек территорияларга эл аралык камкордук системасын түзүүнүн негизги максаттары төмөндөгүчө болгон:

- эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту чыңдоо;

- камкордукка алынган территориялардын калкынын саясий, экономикалык, социалдык прогресстердин жана көз карандысыздыкка же өзүн-өзү башкаруу жолуна түшүүнүн прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыздоо жана чыңдоо;

- дүйнө жүзүндөгү адамдардын көз карандысыздыгын таанууну жана тилине, динине, жынысына, өңү түсүнө карабай бирдей тең укуктуулук, эркиндик, адам укуктарын сыйлоо ж.б. жайылтуу.

Камкордук системасына төмөндөгүдөй категориядагы территориялар кирген:

- мандат алдында калган территориялар;

- экинчи дүйнөлүк согуштан кийин душман мамлекеттерден алынган территориялар;

- камкордук системасына өз ыктыяры менен кирген территориялар. Камкордук системасы БУУнун мүчөлүгүнө кирген мамлекеттерге тиешеси жок болуп, алардын эгемендүүлүк принциби сакталган.

Азыркы мезгилде БУУнун камкордук системасында жашаган 11 көзөмөлгө алынган территориялар суверендүү мамлекеттердин катарына кирген. Акыркы Тынч океандагы Палау аралы АКШ мандатынан бошонуп, 1994-жылы 1-октябрда эгемендүүлүгүнө жеткен. БУУнун Коопсуздук Советинин, 1994-жылы 25-майда кабыл алынган резолюциясы боюнча камкордук системасынын иш аракеттери токтотулган. Камкордук системасынын эл аралык институту эл аралык мамиледеги керектүү жана уникалдуу шайман катары кызмат кылып, өзүнүн койгон максатына жеткен.

БУУнун эл аралык Соту – Жогорку сот органы катары 1945-жылы түзүлгөн, жайгашкан жери Гаага шаары (Нидерландия). Мамлекеттердин ортосундагы укуктук талаш - тартыш маселерин чечүү жана консультативдүү жыйынтык чыгаруу ж.б. карайт.

БУУнун эл аралык соту Жогорку Ассамблеяга жана Коопсуздук Советине түшкөн бардык юридикалык маселелерди карайт жана чечим чыгарат.

БУУнун эл аралык соту Уставка ылайык мамлекеттер, улуттар ортосундагы талаш-тартыш маселелерин төмөндөгүчө карайт:

- эл аралык конвенция тарабынан коюлуучу тартип же эрежелер, талашып жаткан мамлекеттер тарабынан атайын таанылуусу;

- дүйнөлүк практика көрсөткөндөй эл аралык салт, укуктук норма катары таанылуусу;

- улуттар тарабынан таанылган жалпы укуктук принциптер;

- ар кайсы мамлекеттердеги жарыя укук боюнча көбүрөөк квалификациялуу адистердин доктриналары жана соттук чечимдери.

БУУнун эл аралык соту (Дүйнөлүк сот) эл аралык чыр чатактар боюнча төмөндөгүдөй маселелерди карайт: экономикалык укук, бир өлкөдөн экинчи өлкөгө

өтүү укугу, күч колдонбоо, мамлекеттин ички ишине кийлигишпөө, дипломатиялык мамиле, барымтага алуу, улуттук баш калкалоо укугу ж.б. Мамлекеттер ортосундагы чек ара, территория, эгемендүүлүк маселелерин карап, чыр-чатактарды тынчтык жолу менен чечүүнү каалайт. БУУнун эл аралык соту БУУнун бардык структуралары менен тыгыз байланышта болуп иштешет.

БУУнун эл аралык соту XXI к. башында мамлекеттер ортосундагы көптөгөн чыр-чатактарды караган:

Катар менен Бахрейн ортосундагы территориялык жана деңиз чек ара делимитация маселесин;

Югославия тараптан Босния жана Герцеговинага көрсөтүлгөн геноцид;

Камерун менен Нигериянын ортосундагы кургак жер жана суу чек ара маселелери;

Канада менен Испания мамлекеттеринин ортосундагы балык уулоо чектери;

Парагвай менен АКШнын ортосундагы Вена конвенциясы боюнча консулдук мамиле боюнча маселе;

Палестина маселеси ж.б. көптөгөн маселелерди карап, тиешелүү чечимдерди чыгарып келүүдө.

Жогорку Ассамблея жана Коопсуздук Совети шайлаган көз карандысыз 15 соттон турат. Ар бир БУУнун койгон талабына ылайык ар бир сот юридикалык билими болуп, укуктук областа авторитеттүү адам катары таанылып, дүйнөлүк укуктук системанын бардык критерийлерине жооп берген квалификациясына жараша шайланат. Соттун курамында бир мамлекет эки адам шайланбайт. Соттор тогуз жылга шайланат жана кайра дагы шайланса болот. 2003 жылы БУУнун эл аралык соту төмөндөгү курамда шайланган: Төрага Жилнбер Гийом (Франция), төраганын орун басары Ши Цзююн (Китай), соттор: Сигеру Ода (Япония), Реймонд Рандзева (Мадагаскар), Геза Херцег (Венгрия), Карл Август Флайшхауэр (Германия), Абдул Г. Корума (Сьерра-Леоне), Владлен С. Верещетин (Россия), Розалин Хиггинс (Великобритания), Гонсало Парра-Арангурен (Венесуэла), Питер Х.Коойманс (Нидерландия), Жозе Франсиску Резек (Бразилия), Аон Шаукат Алн-Хасауна (Иордания), Томас Бюргенталн (АКШ), Набилн Элн-Араби (Египет).

БУУнун катчылыгы – уюмдун ишмердүүлүгүнө ылайыктуу шарт түзүү үчүн түзүлгөн. БУУнун катчылыгын жогорку административдик кызматтагы адам жетектейт. Ал дипломат, активдүү саясатчы, тынчтыкты камсыз кылуучу иштерди аткарат. БУУнун Уставында жазылган принциптерин жана баалуулуктарын коргоочусу, дүйнө жүзүнүн алдында БУУнун көөнөрбөс символу катарында көрүнөт.

БУУнун азыркы кездеги сегизинчи Жогорку катчысы Пан Ги Мун (КНДР), 2007-жылдан баштап иштеп келе жатат.

БУУнун жогорку катчысы Жогорку Ассамблея жана Коопсуздук Советинин сунушу менен 5 жылга шайланат.

Жогорку катчылыктын аткарган функциялары:

тынчтыкты камсыз кылууну жетектөө;

эл аралык талаш тартыштарда далдалчы же элдештирүүчү милдетин аткаруу;

дүйнөдөгү социалдык-экономикалык тенденциялардын маселелерин кароо;

адам укуктары боюнча изилдөө жана туруктуу өнүктүрүү ж.б. даярдоо.

Мындан тышкары катчы БУУнун иштери тууралуу массалык маалымат каражаттары аркылуу информация билдирет жана тынчтык маселелери боюнча эл аралык конференцияларды уюштурат, БУУнун органдары тарабынан кабыл алынган чечимдердин аткрылышын жана ишке ашырылышын көзөмөлдөйт. Азыркы мезгилде БУУнун катчылыгында 170 мамлекеттен 8600кө жакын адам иштеп, бюджеттен айлык акы алышат. Эл аралык кызмат өтөөчү жаран катары алар БУУ алдында ант берүү менен уюмга тиешеси жок, мамлекеттик бийликтердин көрсөтмөлөрүн аткарууга тыюу салынат. БУУнун Уставына ылайык, ар бир мүчө мамлекеттер Жогорку катчыны жана

анын кызматкерлерине, эл аралык мүнөздөгү жоопкерчилик жана сыйлоо менен аларга кысым көрсөтө алышпайт.

БУУнун Жогорку катчылары

Ф.А.Ж.	Башкарган жылдары
1. Трюгве Ли (Норвегия)	1945-1953- жылдар
2. Даг Хаммаршелнд (Швеция)	1953-1961-жылдар
3. У Тан (Бирма азыркы Мянма)	1961-1971-жылдар
4. Курт Валдхайм (Австрия)	1972-1981-жылдар
5. Хавнер Перес де Куэлняр (Перу)	1982-1991-жылдар
6. Бутрос Бутрос-Гали (Египет)	1992-1996-жылдар
7. Кофи Аннан (Гана)	1997-2007-жылдар
8. Пан Ги Мун (КНДР)	2007-жылдан -2016 жылдын аягына чейин
9. Антониу Гутерреш	5 октябрь 2016 жылы шайланган, 2017 жылдын 1 январдан баштап расмий түрдө кызматтына киришет

Бириккен Улуттар Уюмунун официалдуу тилдери англис, испан, кытай, орус, француз тилдери. Ал эми Жогорку Ассамблеянын жана Коопсуздук Советинин, Экономикалык жана социалдык советтин кошумча официалдуу тили катарында араб тили эсептелинет. БУУнун борбордук мекемеси Нью –Йорк шаары (АКШ).

Уюмдун Женева, Вена, Найроби шаарларында бөлүмдөрү бар, **Женева шаары** БУУнун – адам укуктары жана куралсыздандыруу маселелерин талкуулоо үчүн дипломатиялык форумдарды жана конференцияларды өткөрүүчү борбор катары кызмат кылат. **Вена шаары** БУУнун космос мейкиндигин тынчтык максатында колдонуу, эл аралык соода укугу жана жаза колдонууда адилеттүү сот, кылмыштуулуктун алдын алуу, наркотик таратууну эл аралык көзөмөлдөө иштерин талкуулоочу борбор болуп саналат. **Найроби шаары** БУУнун калк жыш отурукташкан пункттарда айлана чөйрөнү коргоо боюнча ишмердүүлүктүн борбору болуп эсептелет.

БУУнун бардык системасында жана атайын адистештирилген мекемелеринде жалпысынан ар кыл кесиптеги 65 миң адам кызмат кылат. БУУнун Уставынын 101 беренесине ылайык кызмат кылуучу адамдарга эң башкы критерийлер катары иш жөндөмдүүлүгүнүн жогорку деңгээли, компетенттүүлүк жана ак ниеттүүлүк, ошондой эле ар кайсы аймактардан кызматка алуу тартиби менен конкурстук негизде экзамен тапшыруусу каралган. БУУнун кызматкерлери, өз мамлекеттеринин жараны болуу менен БУУнун дипломатиялык миссиясын аткруучу кызматкер статусуна ээ эмес. Бардык мүчө мамлекеттер Нъю-Йорк шаарында туруктуу өкүлчүлүгү бар, факт жүзүндө БУУнун астындагы элчилик болуу менен мамлекеттин өкүлчүлүгүнүн жетектеген элчилер, Нъю-Йорк дипломатиялык кызматташтыгынын ядросун түзүшөт.

БУУнун гуманитардык жардам берүү ишмердүүлүгү.

БУУ дүйнөдө тынчтыкты жана коопсуздукту гана камсыз кылууга күч аракетин жумшабастан, гуманитардык жардам берүү иши менен да алектенет. БУУнун системалары дүйнөнүн жакыр аймактарын өнүктүрүү боюнча, дүйнөдөгү бирден бир институт катары, атайын программаларды иштеп чыгуунун негизинде, миллиондогон элдердин жашоо шартын жакшыртууга жардам берип келет.

БУУнун системаларынын иштеп чыккан программаларынын негизинде жылына 135 мамлекетке 25 млрд. доллар жардам берилет. Алардын 5 млрд. кайтарымсыз субсидия катары, 20 млрд. зайым катары жумшалат.

Согуштук чыр-чатактарда, жер титирөө, кургакчылык, жер көчүү жана ар кандай эпидемия ж.б. БУУнун мекемелери жабыр тарткан калкка тез арада жардам берүүнү ишке ашырат.

БУУнун тынчтык үчүн ишмердүүлүк күчүн түзүү.

Бириккен Улуттар Уюмунун туруктуу армиясы жок. Тынчтык үчүн ишмердүүлүк иш-чаралары өзчөчө кырдаалдарда турмушка ашырылат. Жогорку катчы Коопсуздук Советинин макулдугу менен миссиянын согуштук контингенттин башкы командачысын же башкы согуштук байкоочуну дайындайт жана мүчө мамлекеттерден жарандык полиция же башка персоналдардан чогултулган аскер берүүсүн сурайт. Миссиянын башчысы Жогорку катчыга жана Коопсуздук Советине баш ийет. Армияны өзгөчө кырдаалдарда даяр туруусу үчүн БУУ мүчө мамлекеттер менен резервдүү келишимге кол коюшкан. Кол коюнун негизги максаты мүчө мамлекеттер тарабынан армиянын оперативдүү даярдыгын жана материалдык-техникалык жактан жабдуу жана камсыз болушу каралган. Азыркы мезгилде БУУ менен резервдүү кол коюга 80 жакын мамлекет даяр экендигин билгизишкен, анын ичинен 61 мамлекеттин резервдүү армиясы даяр.

БУУнун штаб-квартирасы Нью-Йорк шаарында. Өзгөчө кырдаалдар борбору күнү- түнү иштейт, борбор тынчтыкты камсыз кылуу үчүн бардык күч аракетин жумшайт. Бриндизи шаарында (Италия) БУУнун тынчтыкты камсыз кылуу үчүн операциясына керектүү материалдык-техникалык каражаттар, жабдыктар сакталуучу жайы жайгашкан. Тынчтык үчүн ишмердүүлүк операциясына БУУнун бюджетинен акча бөлүнөт. Негизинен, БУУнун туруктуу беш мүчөсү – Великобритания, Китай, Россия Федерациясы, АКШ жана Франция мамлекеттери тынчтыкты колдоо үчүн көбүрөөк взнос төлөшөт. БУУнун бюджетине ар бир мүчө мамлекет макулдашылган келишим боюнча взнос төлөөгө милдеттүү.

Мүчө мамлекеттер БУУга аскердик контингент тарабынан гана жардам бербестен акчалай жана медициналык ж.б. берүү менен тынчтыкты колдоодо өздөрүнүн салымын кошо алышат.

БУУнун ар бир чөлкөмдөрдө тынчтыкты камсыз кылууда жүргүзгөн ишмердүүлүгү.

Африка чөлкөмү боюнча:

Африка чөлкөмүндө БУУнун мүчөлүгүнө кирген 55 эгемендүү мамлекет бар, БУУнун статистикалык көрсөтмөсү боюнча 33 мамлекет начар өнүккөн калган мамлекеттери жаңыдан өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин катарына кирет. 1980-жылы Африка калкынын үч бөлүгү эл аралык гуманитардык жардамдын эсебинен жан багышкан. Статистикалык маалыматтын негизинде Африка мамлекеттеринде азыркы күнгө чейин, чечилбеген саясий, экономикалык, социалдык, демографиялык жана саламаттыкты сактоо ж.б. маселелер абдан көп.

1996-жылы БУУ Африка мамлекеттери үчүн атайын программа иштеп чыккан, мында 10 жылдын ичинде 25 млрд. доллар Африка элдеринин саламаттыгын жакшыртуу жана сабатсыздыгын жоюу үчүн жумшалмак. Африка калкы экономикалык жана гуманитардык жардамга муктаж, мамлекет катары өздөрүн камсыз кыла албаган территориялар көп.

Азыркы күндө онго жакын эгемендүүлүгүн алган Африка мамлекеттеринде территориялык, этникалык ж.б. чыр чатактар болуп келүүдө. БУУнун киришүүсү менен жыйырмадан ашуун тынчтыкты камсыз кылуучу иш чаралар жүргүзүлгөн. Эң орчундуу иш чаралар Сьерра-Леоне, Конго Демократиялык Республикасы, Эфиопия, Эритрея, Сомали, Судан, Гвинея-Бисау жана Либерия, Ангола, Бурунди ж.б. мамлекеттердин чыр-чатактарын басууга жумшалган.

Азия чөлкөмү боюнча:

Азия чөлкөмү социалдык-экономикалык өнүгүүсү жагынан Африкадан кийинки орунда турат. Азияда жалпы эгемендүү 48 мамлекет бар, алардын көпчүлүгүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү төмөн.

Азиянын Тынч океан аймагында Камбоджа мамлекетинде 1992-1993-жылдары демократия, адам укуктары жана жарандык коомду чыңдоо боюнча БУУнун ири масштабдагы операциясы жүргүзүлгөн. Папуа-Жаңы Гвинея мамлекетине

эгемендүүлүккө жетүү социалдык-экономикалык, территориялык маселелерин чечүүгө БУУнун атайын программалары иштелип чыгып жардам көрсөткөн.

Индонезия менен Португалия ортосундагы Чыгыш Тимор территориясы боюнча жүргүзүлгөн сүйлөшүүлөр БУУ демилгеси менен уюшулган, 1999-жылы эки мамлекеттин ортосунда келишимге кол коюлуп, Чыгыш Тимордун калкынын каалоосу менен 2001-жылы эгемендүү мамлекет катары жарыяланган.

Борбордук Азияда БУУнун ири иш чаралары Афганистан мамлекетиндеги граждандык согушту токтотуу, улуттардын ортосундагы тынчтыкты камсыз кылуу, афган калкынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жана медициналык жактан жардам берүү ж.б. боюнча жүргүзүлүп келген.

Таджикистан мамлекетиндеги граждандык согуштун болушун токтотуу үчүн БУУ тарабынан тынчтыкты камсыз кылуу максатында көптөгөн иш чаралар жүргүзүлгөн.

БУУ Индия жана Пакистан мамлекеттеринин ортосундагы Джамму жана Кашмир территориялары боюнча тынчтыкты камсыз кылууга сунуштарды иштеп чыккан.

Жакынкы Чыгышта БУУ 1991-жылы Кувейттин эгемендүүлүгү бекемдөө үчүн Ирак менен Кувейттин ортосундагы чыр-чатакты тынчтык жолу менен чечүүгө көп аракеттерди жумшаган.

Жакынкы Чыгыш аймагында БУУнун тынчтыкты камсыз кылууга ири күч аракети көп жылдардан бери созулуп келе жаткан араб-израилд элдеринин чыр-чатагы болууда. XX к. экинчи жарымынан башталган араб-израилд же Палестина маселеси азыркы күнгө чейин жалаң гана БУУнун көйгөйлүү маселеси эмес дүйнө эли үчүн да чечилбеген маселе бойдон калууда.

Америка чөлкөмү боюнча:

БУУ Борбордук Америка аймагында болгон чыр чатактарды басууга көптөгөн күч аракеттерин жумшаган, 1989-жылы Никарагуа мамлекетиндеги чыр-чатак БУУ түздөн-түз кийлигишүүсүнүн негизинде ийгиликтүү аяктап, 1990-жылы БУУнун көз салуусу менен шайлоо системасы өткөрүлүп, Никарагуа мамлекетинин суверендүүлүгү бекемделген.

БУУнун тынчтыкты камсыз кылуу үчүн жүргүзүлгөн иштеринин негизинде Салвадор мамлекетинде 12 –жылга созулган граждандык согуштук кыймылдар токтотулуп, тынчтык келишимге кол коюлган.

БУУнун кийлигишүүсүнүн негизинде Гватемала мамлекетинде 35-жылдан бери болуп келген граждандык согуштар токтотулуп, азыркы мезгилде социалдык-экономикалык өнүгүүнү жөнгө салуу ж.б. маселелер боюнча иштеп жатат.

БУУнун иштеп чыккан программалары аркылуу Гаити демократиялык мамлекет катары жашап, азыркы күндө адам укугу жана жарандык коомдун өнүгүүсү үчүн чоң күч аракеттерин жумшоодо.

Европа чөлкөмү боюнча:

БУУ Чыгыш Европа чөлкөмү боюнча бир топ ийгиликтүү иш чараларды жүргүзүүгө жетишкен. Турция менен Греция мамлекеттеринин ортосунда талаш-тартыш жаратып келген Кипр маселеси, БУУнун күч аракетинин негизинде тынчтык жолу менен чечилип, Кипр эгемендүү мамлекет катары жашап келүүдө.

XX к. аягында БУУ орчундуу маселелеринин бири Югославия территориясындагы этникалык, территориялык чыр-чатактарды тынчтык жолу менен чечилишине көмөк көрсөтүү болгон. Ушул негизде, 1992-1995-жылдары БУУ тынчтыкты камсыз кылуучулары, Босния жана Герцеговина, Хорватия, Македония, Югославия мамлекеттериндеги тынчтыкты камсыз кылууда бир топ иштерди жүргүзүшкөн. 1995-жылы Дейтон-Париж тынчтык келишиминде чырдашкан мамлекеттердин ортосунда сүйлөшүүлөрдүн жүрүшү БУУнун демилгеси менен уюшулуп иш жүзүнө ашкан. Ушул аймакта Косово маселеси БУУнун негизги күн

тартибинде каралуучу маселеге айланган, азыркы мезгилдерге чейин көзөмөлгө алынып келет.

Азыркы күнгө чейин орчундуу чыр –чатактардын болушуна алып келген грузин-абхаз жана грузин- осетин маселелери болуп эсептелет. БУУ Грузия менен Абхазия территориялык жана Грузин менен Осетин территориялык чыр –чатактарын тынчтык жолу менен чечүү боюнча дипломатиялык өз ара сүйлөшүү ж.б. сунуштарды иштеп чыгуу менен көптөгөн аракеттерди жумшоодо.

БУУнун структуралары дүйнөдө адамзат кабылган ири маселелерди чечүүдө кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ. Ар кандай маселелерди чечүү боюнча, БУУнун жетекчилиги жана камсыздоосу менен уюшулган 30 жакын эл аралык уюмдар дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө кызмат кылышат. Бул уюмдардын 15 жакыны атайын адистештирилген мекемелерди өз ичине камтыйт, булардын ичинде атайын фонддор бар. Өз алдынча атайын кесиптештирилген уюмдар БУУнун атайын келишимдеринин негизинде пайда болгон.

2.5.БУУнун атайын кесиптештирилген мекемелери жана алардын ишмердүүлүктөрү.

Эл аралык эмгек уюму (МОТ) –эмгек шартын жакшыртуу, эмгектин деңгээлин жогорулатуу, бардык мамлекеттер үчүн колдонулуучу эмгектенүүнүн эл аралык стандартын иштеп чыгат. 1919-ж. Версаль тынчтык келишими боюнча Улуттар Лигасынын автономдук мекемеси катары түзүлгөн. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин БУУнун атайын кесиптештирилген уюму катары жашап келет. Эл аралык эмгек уюмунун туруктуу жайгашкан жери Женева шаары. Атайын бөлүмдөрү жана филиалдары дүйнөнүн 150 мамлекеттеринде бар. 170 жакын мамлекет мүчө болуп эсептелет.

БУУнун айыл чарба жана азык түлүк уюму – айыл калкынын жашоосун жогорулатуу, азык – түлүк коопсуздугун бекемдөө жана айыл-чарба продуктыларын сапатын жогорулатуу боюнча, маселелердин турмушка ашырылышын көзөмөлдөйт.

БУУнун илим–билим жана маданият маселери боюнча (ЮНЕСКО)– эркин пресса жана коммуникациялык жактан камсыздоо, эл аралык илимий байланыш, жалпы сабаттуулук жана маданий өнүктүрүү маселерин карайт. Бул уюм 1945-жылы Лондон конференциясында түзүлгөн. БУУнун атайын кесиптештирилген уюму, жайгашкан жери Париж шаарында. Азыркы мезгилде 190 ашуун мамлекет мүчө болуп эсептелет. Уюмдун башкы органы Генералдык конференция, бир жылда бир жолу кезектүү сессиясы болуп өтөт, мүчө болгон мамлекеттердин өкүлдөрү катышат. Уюмдун башкы ишмердүүлүгү төмөндөгү программалар менен байланыштуу: Сабатсыздыкты жоюу боюнча «Илим, технология жана коом», «Адам жана биосфера» мамлекет аралык программалар. 1993-жылдан бери СПИД таралуусун токтотуу боюнча фонд түзүлгөн, ушул негизде изилдөө жана профилактикалык программалар иштелип иш жүзүнө ашырылууда.

Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму – жер жүзүндөгү калктын саламаттыгынын чыңдалышы, ар кандай жугуштуу ооруу сыркоолорду алдын алуу жана болтурбоо боюнча программаларды иштеп чыгышат.

Дүйнөлүк Банк группасы – жаңыдан өнүгүү жолуна түшкөн мамлекеттерге экономикалык өсүштүн туруктуулугун бекемдөө үчүн техникалык жардамдарды жана зайымдарды берүүнү карайт.

Жарандык авиация боюнча эл аралык уюм (ИКАО) – жарандык авиацияга байланышкан бардык маселе боюнча эл аралык мамиледе координатор жана аба аралык байланыштын эффективдүү болушун, коопсуздук проблемаларын камсыз кылуу иштерин аткарат.

Дүйнөлүк почта союзу (ВПС) – почталык тейлөөнүн эл аралык ченемин орнотот жана почта кызматы өнүктүрүү боюнча тейлөөнү өнүктүрөт, техникалык жактан камсыздайт.

Эл аралык электр байланыш союзу (МСЭ) – эл аралык байланыш үчүн жаңыланган электр байланыш түрлөрүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт жана радио, телевидение тездигин колдонууну координациялайт, ар кандай коопсуздук маселелерин карап изилдөө жүргүзөт.

Дүйнөлүк метеорология уюму (ВМО) – жер жүзүндөгү аба жана, климаттык өзгөрүүлөрдү изилдөө жүргүзөт.

Дүйнөлүк деңиз уюму (ММО) – деңиздердин тазалыгын сактоо жана деңиз кемелеринин коопсуздугун коргоо маселелерин карайт.

Дүйнөлүк интеллектуалдык менчик уюму (ВОИС) – эл аралык интеллектуалдык менчикти сактоо менен, автордук укук, товардык белги, өнөр жай үлгүлөрү жана патенттери ж.б. маселелер боюнча өнүгүүгө көмөк көрсөтөт.

Айыл чарба өнүктүрүү эл аралык фонду (МФСР) – жаңыдан өнүгүп келе жаткан жакыр мамлекеттер үчүн азык - түлүк өндүрүшүн өнүктүрүү жана тамактануунун абалын жогорулатуу маселелерине финансылык жардам берет.

БУУ өнөр жай өнүктүрүү боюнча уюму (ЮНИДО) – өнүгүп келе жаткан мамлекеттернин өнөр жайынын өнүгүшү үчүн техникалык жардам жана адистерди даярдоо боюнча консультация берүүгө көмөк көрсөтөт.

БУУнун айлана чөйрөнү коргоо боюнча программасы – 1972-жылы Стокгольм шаарында болуп өткөн конференцияда түзүлгөн. Айлана чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык байланыштарды чыңдоо жана өнүктүрүү каралган.

Универсалдуу уюм катары жогорудагыдай уюмдардын системасы аркылуу, Бириккен Улуттар Уюму эң көп функцияларды аткарат.

2.6. Дүйнөлүк мүнөзгө ээ болгон эл аралык уюмдар.

БУУ сыяктуу бардык тараптан универсалдуу эмес, бирок, атайын адистештирилген дүйнөлүк уюмдарга токтолуп кетсек.

Бреттон – Вудс системасы (АКШ) – 1944-жылы Бреттон – Вудс шаарында БУУнун валюта жана финансы боюнча конференциясы болуп өткөн, бул конференцияда эки эл аралык валюта – финансы уюмдарын түзүү келишимине кол коюшкан.

Биринчиси **Эл аралык Валюта фонду (МВФ)**, экинчиси **Реконструкция жана өнүктүрүү эл аралык банкы (МБРР)**. 1946-ж. баштап келишим күчүнө кирген. Согуштан кийинки эл аралык экономиканы тартипке салууда, Бреттон – Вудс системада башкы ролду АКШ ээлеген. Финансы системасынын негизи доллар болгон. 1971-жылы долларды алтынга алмаштырууга тыюу салынгандан кийин, Бреттон – Вудс система формалдуу түрдө жашоосун токтоткон. Бирок жогорудагы эки уюм глобалдуу экономикалык уюм катары иштерин улантышкан.

1956-жылы эл аралык финансы корпорациясы, 1960-жылы эл аралык өнүгүүнүн ассоциациясы, 1988-жылы инвестициялык гарантия боюнча көп жактуу агентство түзүлгөн. Булар, Реконструкция жана өнүктүрүү эл аралык банкынын (МБРР) филиалдары. Жогорудагы 5 уюм ишмердүүлүктөрү бири-бири менен тыгыз байланышта. Реконструкция жана өнүктүрүү эл аралык банкынын (МБРР) мүчөлөрү гана эл аралык Валюта фондунун мүчөлүгүнө өтө алат.

Эл аралык Валюта фонду (МВФ)- мамлекеттер аралык уюм, мамлекет мүчөлөрдүн арасында кредит – валюта мамилесин жөнгө салуу боюнча иш чараларды аткарат. 1945 ж. баштап БУУнун кесиптештирилген мекемеси катары статуска ээ. Бүгүнкү күндө 195 жакын мамлекет мүчө. Жайгашкан борбору – Вашингтон шаары (АКШ).

Соода жана тариф боюнча башкы келишим уюму (ГАТТ) - 1948-жылы эл аралык соода уюмунун негизги бөлүгүнүн проектиси катарында жашап келген. Көптөгөн келишимдердин негизинде өз алдынча боло баштаган. Мүчө мамлекеттеринин ортосундагы өз ара соода жүргүзүүнүн эрежелеринин белгилөөчү уюм катары белгилүү. Соода жана тариф боюнча башкы келишим уюмунун механизмдери:

Импорт, экспорт жана транзиттик иш чараларга байланышкан бажы пошлинасы ж.б ыңгайлуу шарт түзүү, дискриминациясыз сооданы камсыз кылуу. Улуттук же мамлекеттин ички соода жүргүзүүнүн эрежелерин, ички налог пошлинасын чогултуу ж.б жөнгө салууну текшерет.

Улуттук базарды сактоо үчүн тариф каражаттарын артыкча колдонууну көзөмөлдөйт.

Бажы тарифтерин азайтуу, ар кандай соода келишимдеринин негизинде, сүйлөшүлгөн деңгээлдеги келишимдерди юридикалык жактан бекемдөөгө көз салат.

Соода боюнча чыр-чатактарды кеңеш берүү жана сүйлөшүү жолу менен чечүү, чечилбеген маселени атайын уюм тарабынан түзүлгөн, үчүнчү топтун жардамы менен чечүү ж.б.

Бул уюм жашаган мезгилинде эл аралык соода маселесине арналган көптөгөн проблемаларды чечүүгө жетишкен, Бирок, 1994-жылы бул уюмдун структураларын кайра куруу максатында **соода жана тариф боюнча башкы келишим**, уюмунун ордуна, Бүткүл Дүйнөлүк Соода (ВТО) уюмун түзүү колдоого алынган.

Бүткүл Дүйнөлүк Соода уюму (ВТО) – 1995-жылы 1-январда түзүлгөн. Мамлекеттер аралык уюм болуп эсептелет. Соода жана тариф боюнча жогорку келишимин, товардык кызмат көрсөтүү боюнча жогорку келишимин ичине камтыйт. Инвестиция ишмердүүлүгүн соода аспектиси боюнча келишими, интеллектуалдык жеке менчик укугу соода алкагы боюнча келишим ж.б.

Эл аралык сооданы жөнгө салуу жана мүчө мамлекеттердин тариф жана соода саясатын регламенттештирүүнү (принциптери, эреже, тартиптерин, бажылык пошлина жана сүйлөшүлгөн соода мамилелеринин милдеттерин, продукцияларды стандартташтыруу, сертификатташтыруу, экспорту субсидирлештирүү ж.б.) камтыйт. Бюджет мүчө мамлекеттеринин төлөмдөрүнүн негизинде калыптанат. Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун сессиясы бир жылда эки жолу өткөрүлөт.

ВТО уюмунун жогорку органы **Министердик конференция**, ар бир мүчө мамлекеттердин бирден өкүлү катышат. Сессиясы эки жылда бир өткөрүлүп турат. Сессиялардын ортосунда Жогорку совет чакырылып турат. Жогорку совет соода саясатындагы ар кандай талаш-тартыш маселелерин карайт. Жогорку советтин жетекчилиги астында товарларды сатуу Совети, соодада кызмат көрсөтүү боюнча Совети, интеллектуалдык жеке менчик укугу соода аспектиси боюнча Советтери иштейт. Министердик конференция соода жана өнүктүрүү боюнча Комитет, төлөө балансынын тең салмактуулугун камсыз кылуу багытындагы Комитет, бюджет, администрация жана финансы боюнча Комитеттерди түзөт. Министердик конференция ВТОнун жогорку директорун бекитет. Жайгашкан борбору Женева шаары (Швейцария).

Экономикалык байланыш жана өнүгүү уюму – мамлекеттер аралык уюм 1961-жылы түзүлгөн. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Европа мамлекеттеринин экономикалык саясатында Маршалдын⁵ планы менен байланыштуу болгон. Бул планда согуштан бүлүнгөн Европа мамлекеттерине экономикалык жардам берүү каралган. Пландын негизги максаты Европа мамлекеттерин АКШ саясатына тартуу, АКШ каалагандай демократиялык бийликтеги мамлекеттерди көбөйтүү, социализм

⁵ Дж. Маршал 1945 – 1951 –ж. АКШнын Президентти Г. Трумендин мезгилиндеги жооптуу катчы, тышкы саясатта «Маршалдын планы» деген экономикалык программасы менен белгилүү.

идеясынан сактоо ж.б. маселелер каралган. Анткени, ошол мезгилде «Кансыз согуш»⁶ мезгилинин алгачкы мезгили башталган. Ушул негизде АКШ тарабынан Европа жана дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттери кирген экономикалык союз түзүү талапка ылайыктуу болгон.

Бул уюмдун негизги максаты төмөндөгүдөй принциптерди камтыйт:

дүйнөлүк сооданын дискриминациясыз жайылтуу негизин туруктуу экономикалык өсүшкө багыттоо;

адамдарды иш менен камсыз кылуу жана финансылык стабилдүүлүктү сактоого жетишүү;

жогорудагыдай принциптерди мамлекеттер аралык макулдашылган саясаттын негизинде ишке ашыруу.

Советтин – жогорку органы мүчө мамлекеттер, жылына бир жолу чогулган жыйын. Жайгашкан жери Париж шаары (Франция).

Европа байланыш жана коопсуздук жыйыны (СБСЕ) (англ. OSCE, Organization for Security and Co-operation in Europe, фр. Organisation pour la sécurité et la coopération en Europe) — дүйнөдөгү эң ири чөлкөмдүк уюм, коопсуздук маселеси боюнча иштеп, дүйнө жүзүндөгү Түндүк Америка, Европа жана Борбордук Азия чөлкөмдөрүнүн 56 мамлекети мүчө болуп эсептелет.

Европа байланыш жана коопсуздук жыйынынын жаралуу тарыхы. 1973-жылдан баштап 35 мамлекеттин дипломатиялык форумунда калыптана баштаган. Бул уюмдун катарына Европа мамлекеттери, АКШ жана Канада кирген. Европа байланыш жана коопсуздук уюмунун (СБСЕ) уникалдуулугу «кансыз согуш» мезгилинде коомдук-саясий системасы менен айырмаланган Түндүк Атлантика келишим уюму (НАТО) жана Варшава келишим уюмдарынын ортосундагы карама-каршылыкты жөнгө салуу, дүйнөдөгү актуалдуу маселелерди тынчтык жолу менен чечүүгө жетишүү, мамлекеттер ортосундагы дайыма нейтралдык мүнөздө болуп, ар бир жер шаарындагы стабилдүүлүктү камсыз кылуу болгон.

ОБСЕнин негизги документин кабыл алуу жыйыны үч этап менен жүргөн:

1973-ж. 3-7-июлда – Хельсинки шаарындагы тышкы иштер министрлеринин жыйыны;

1973-ж. 18-сентябр, 1975-ж. 21-июлдагы – Женева шаарындагы Кортунду Актысын кабыл алууга түздөтүүлөрдү жана кошумча алымчаларды киргизүү менен макулдашуу;

1975-ж. 30-июлдан 1-августка чейин Финляндиянын Хельсинки шаарында 35 мамлекеттин башчылары катышып Европа байланыш жана коопсуздук боюнча жыйынынын Кортунду Актысы (Хельсински макулдугу) кабыл алууга кол коюлган.

Хельсинки Кортунду Актысында бул уюмдун бардык ишмердүүлүгү он принциптин негизинде жүргүзүлөөрү жарыяланган:

Мамлекеттердин эгемендүүлүгү жана теңчилиги.

Мамлекеттерге каршы күч колдонбоо.

Чек аралардын кол тийгиздиги.

Мамлекеттин аймактык бүтүмдүүлүгү.

Чыр-чатактарды тынчтык жолу менен чечүү.

Мамлекеттердин ички иштерине кийлигишпөө.

Адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана сыйлоо.

Элдердин тең укуктуулугу жана өздөрүнүн тагдырына ээ болуусу.

Мамлекеттер аралык кызматташтык.

Эл аралык укуктук милдеттердин чын ниеттүүлүк менен аткаруу.

⁶ «Кансыз согуш» 1947-1990-жылдар, АКШ менен СССР мамлекеттеринин ортосундагы тең тайлашкан биполярдык системасы, АКШ капиталистик системадагы демократиянын жайылышын, СССР социалистик системадагы коммунизм идеясынын жайылышын көзөмөлдөшкөн.

СБСЕ ишмердүүлүгү 1977-1978-жж. Белград шаарында, 1980-1983-ж. Мадрид шаарында, 1984-ж. Стокгольм шаарында, 1986-1989-ж. Вена шаарында, 1990-ж. Бонн шаарында жана 1990-ж. Копенгагенде, 1991-ж. Москвада мамлекеттер ортосундагы жана чөлкөмдөр аралык экономикалык, социалдык маданий, илимий, экологиялык жана демографиялык ж.б. байланыштарды кеңейтүү каралган.

Жалпысынан алып караганда, 1980-1990-жылдары СБСЕнин ишмердүүлүгү Европа континенти менен тыгыз байланышта болгон. «Кансыз согуш» аяктагандан кийин уюмдун ишмердүүлүгү башка континенттер менен көбүрөөк активдүү боло баштаган. 1990-жылы уюмдун составына 55 мамлекет кирген. 1992-жылы Хелсинки шаарында «өзгөрүш мезгилин чакыруу» деген документ кабыл алган. 1994-жылы Будапешт жыйынында Европа байланыш жана коопсуздук жыйынын (СБСЕ) туруктуу уюм катары кайра түзүү каралган. Ушул негизде 1995-жылдан баштап Европа байланыш жана коопсуздук боюнча уюму (ОБСЕ) деп атала баштаган.

1991-ж. 10-сентябрдан-4 октябрга чейин РФ Москва шаарында СБСЕнин үчүнчү адам фактору боюнча акыркы жыйын Конференциясы (биринчиси - 1989-ж. Парижде, экинчиси — 1990-ж. Копенгагенде) өткөрүлгөн. Адам укуктары, эркиндиктери, демократиялык өнүгүү жана мыйзамдуулук ж.б. документтер кабыл алынган.

1992-ж. Хелсинки шаарында жогорку деңгээлдеги жолугушуу өткөрүлгөн. СБСЕнин форумунда ««өзгөрүш мезгилин чакыруу» деген документ кабыл алынган. Форумдун негизги максаты «Ванкуверден Владивостокко чейин» аскердик-саясий стабилдүү кызматташууну өнүктүрүү каралган. Ушундан кийин СБСЕ локалдык жана чөлкөмдүк чыр-чатактарды болтурбоо жана алдын алуу үчүн ири мүмкүнчүлүктөргө жана ыйгарым укуктарга ээ болгон.

1992-ж. Стокгольм шаарында Тышкы иштер министрлеринин Советинин жолугушуусу болуп өткөн. СБСЕнин Жогорку катчылыгы уюштурулган.

1993-ж. Рим шаарында Тышкы иштер министрлеринин Советинин жолугушуусу болуп өткөн. Улутчулдук чыр-чатактары боюнча Декларация кабыл алынган. СБСЕнин Туруктуу комитети — мүчө мамлекеттеринин өкүлдөрүнөн турган туруктуу институт түзүлгөн.

1994-ж. Будапешт шаарында жогорку деңгээлдеги жолугушуу өткөрүлгөн. Европа байланыш жана коопсуздук жыйынын (СБСЕ) туруктуу уюм катары кайра түзүү каралган. Ушул негизде 1995-ж. 1-январдан баштап Европа байланыш жана коопсуздук боюнча уюму (ОБСЕ) деп атала баштаган.

1995-ж. Будапешт шаарында Тышкы иштер министрлеринин Советинин жолугушуусу болуп өткөн.

1996-ж. 2-3 декабрда — Лиссабон шаарында мүчө мамлекеттердин жогорку деңгээлдеги жолугушуусу өткөрүлгөн. Лиссабон Декларациясы кабыл алынган. Европа куралдуу күчтөр жөнүндөгү документи жаңылануусу каралган. ОБСЕнин Югославия чыр-чатагы боюнча да документтер кабыл алынган.

1997-ж. Копенгаген шаарында ОБСЕнин Тышкы иштер министрлеринин Советинин жолугушуусу болуп өткөн. Европа коопсуздук Хартиясынын үстүнөн иштөө чечими кабыл алынган.

1998-ж. Осло шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин жолугушуусу болуп өткөн. ОБСЕнин европалык коопсуздук системасын түзүүдөгү жаңы ролу жөнүндө Декларация кабыл алынган. КМШ мамлекеттериндеги маселелер жана Косоводогу кырдаал каралган.

1999-ж. 18-19-ноябрда – Стамбул шаарында ОБСЕ мүчө мамлекеттеринин башчыларынын жана өкмөт башчыларынын жолугушуу саммити болуп өткөн. Мында Россия Грузия мамлекетинен аскерлерин чыгарып кетүүсүн жана Грузиянын ички ишине кийлигишпөөсү каралган.

2000- ж. Вена шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин жолугушуусу болгон. «ОБСЕнин Түштүк-Чыгыш Европадагы алган ролу» жөнүндө декларация кабыл алынган.

2001-ж. Бухарест шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин кызматкерлеринин жолугушуусу болгон. Терроризмге каршы күрөш боюнча декларация кабыл алынган. Грузия, Молдавия, Тоолуу Карабах, Түштүк-Чыгыш Европа жана Борбордук Азия маселелери талкууланган.

2002-жылы 12-июнда — Лиссабон шаарында ОБСЕ мамлекеттер ортосунда “Терроризмге каршы күрөш жана аны болтурбоо” эл аралык конференция болуп өткөн.

2003-ж. Маастрихт (Нидерланды) шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин кызматкерлеринин жолугушуусу болгон. Россиянын Грузияга болгон маселеси каралып, Россиянын Стамбул декларациясынын принциптерин аткаруудан баш тартып жакандыгын билгизишкен.

2004-ж. София шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин кызматкерлеринин жолугушуусу болуп өткөн. Жолугушуу Украинада революция болгон мезгилге туура келип эч кандай документ кабыл алынган эмес.

2005-ж. Любляна (Словения) шаарында Тышкы иштер министрлер Советинин жыйыны болуп өткөн. Мында дагы эч кандай декларация кабыл алынган эмес.

2006-2009жж. Тышкы иштер министрлер Советинин кызматкерлеринин жыйыны болуп турган. Адам укуктары, демократиялык шайлоо ж.б. маселелер боюнча Борбордук Азия талкууга алынган.

2009-ж. 3-июлда ОБСЕнин парламенттик ассамблеясы «Бөлүнгөн Европаны бириктирүү: XXI к. ОБСЕ чөлкөмүндө адам укуктарын жана жаран эркиндиктерин кеңейтүү» жөнүндө резолюция кабыл алынган.

2010-ж. 1-декабрда 11-жылдык тыныгуудан кийин Казахстан Республикасынын борбор шаары Астанада ОБСЕнин мүчө мамлекеттеринин башчыларынын саммити болуп өттү. Буга чейинки ОБСЕнин саммити 1999-жылы Турция Республикасынын Стамбул шаарында болгон. Көптөгөн саясатчылар 2010-жылдагы ОБСЕге Казахстандын башкармачылык кылуусу абдан жигердүү жана ийгиликтүү болгондугун айтып келишүүдө. Астанада болуп өткөн саммитке дүйнөнүн 56 мамлекети катышты. Саммитте көптөгөн маселелер талкууга алынды. Саммите “жалпы ядерсиз дүйнө” резолюциясы кабыл алынган. Россия жана Грузия маселеси жана Кыргызстандагы кырдаал талкууланган.

ОБСЕнин негизги органдары:

Саммит (жогорку деңгээлдеги жолугушуу) — ОБСЕ мамлекеттеринин башчыларынын кездешүүлөрү. Башкы жетектөөчү органы – **Министрлер совети** жылына бир жолу чогулушат. Негизги орган убак убагы менен чогулуп учурдагы маселелерди карап чечим кабыл алат.

Тышкы иштер министрлер Совети — жылына бир жолу (жогорку деңгээлдеги жолугушуудан тышкары) ОБСЕ мамлекеттеринин тышкы иштер министрлери жолугушат.

Туруктуу дайыма иштөөчү Совет мүчө мамлекеттерде эң эле маанилүү маселе болгондо кезексиз жыйынга чакырат. Жайгашкан жери Вена шаары. Уюмдун эң негизги уюштуруучулук ишмердигинин принциби мамлекеттер аралык консенсус милдети болуп эсептелет.

Уюмдун ишмердүүлүгүн жетектеп туруучу башкарманын функциясын мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлери кезек кезеги менен аткарып турушат. Иштеп жаткан башкарма өзүнөн мурунку жана кийинки башкармалардын жардамы менен иш жүргүзөт («үчтүк» институту түзүлөт). Булардын иштөө мөөнөтү бир жыл.

Коопсуздук чөйрөдө кызматташтык боюнча Форум (ФСБ)- уюмдун негизги органы катары куралдандыруу, куралсыздандыруу, коопсуздук жана ишеним маселери

боюнча келишим, сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Жылына бир жолу Вена шаарында жолугушат.

Улуттук азчылыктардын иши боюнча Жогорку комиссариаты-аз улуттарга байланышкан ар кандай чыр чаткактардын, кризистердин болушун алдын ала билдирет жана чечүүгө жардам берет.

Адам укугу жана демократиялык институттар боюнча Бюро – адам укуктарын камсыз кылуу, демократиянын өнүгүүсү жана мыйзамдуулук, мүчө мамлекеттердин шайлоолорун көзөмөлдөө маселелерин карайт. Жайгашкан жери Варшава шаары.

Европа байланыш жана коопсуздук боюнча уюмунун Парламенттик ассамблеясы – мүчө мамлекеттердин катышуусунда түзүлгөн, катчылыгы Копенгаген шаарында жайгашкан.

Жогорку катчы – уюмдун эң башкы административдүү кызмат орду. Министрлер советинен үч жылга бекитилет. Катчынын жайгашкан жери Вена шаары.

Уюмдун ишмердүүлүгүн жетектеп туруучу башкарманын функциясын мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлери кезек кезеги менен аткарып турушат. Иштеп жаткан башкарма өзүнөн мурунку жана кийинки башкармалардын жардамы менен иш жүргүзөт («үчтүк» институту түзүлөт). Булардын иштөө мөөнөтү бир жыл.

ОБСЕге Башкармалык кылуу милдети – уюмдун жыл ичиндеги ишмердүүлүгүн мойнуна алат жана координациялайт. Ар кандай чыр-чатактарды чечүү кризистик кырдаалдарды болтурбоо же алдын алуу маселелер боюнча байкоо жүргүзүү менен уюштуруучулук иштерди иштеп чыгат.

2010-ж. ОБСЕ башкармалык милдеттин мурунку СССР республикаларынын ичинен Казахстан аткарган, 2011-ж. башкармалык милдеттин Литва республикасына, 2012-ж. Ирландия мамлекетине, 2013-ж. Украина республикасына тапшырылган.

ОБСЕнин расмий тилдери: англис, немец, испан, француз, италиян жана орус тилдери.

Акыркы мезгилдерде уюмдун ишмердүүлүгү Түштүк Чыгыш Европа (Югославия кризиси ж.б.), Чыгыш Европа (Молдова, Украина, Белоруссия), Кавказ (тоолуу Карабах, Грузин – Абхаз, Осетин ж.б.), Борбордук Азия (Таджикстан, Узбекстан, Кыргызстан) мамлекеттери менен байланыштуу. Азыркы мезгилде, бул уюм мүчө мамлекеттердин ички тышкы өнүгүү жана демократиялык институттардын, адам укугун коргоо, шайлоо системасы ж.б. маселелер боюнча консультативдүү иштерди иш жүзүнө ашырууну көзөмөлгө алып келет.

«Ири жетилик» жыйыны - 1975-жылы Франциянын Рамбуйе шаарында Франциянын президенти Ф. Миттерандын демилгеси менен өнөр жайы абдан жакшы өнүккөн беш мамлекеттин – АКШ, Великобритания, Франция, ФРГ жана Япония өлкөлөрү чогулушуп, социалдык – экономикалык маселелерди талкуулашкан. Кийинчерээк Италия жана Канада мамлекеттери да кошулган. Ушул формалдуу эмес эл аралык уюмду көпчүлүк убакта **«Ири жетилик» жыйыны** же институту деп атап келишет. Бул уюм мүчө мамлекеттердин жеке клубу. «Жетиликтин» уставы, туруктуу жайгашкан борбору жок. Өздөрүнүн мамлекетине караштуу болгон глобалдуу саясий – экономикалык, социалдык ж.б. маселелерди карашат. Кийинчерээк бул уюмга Россия катыша баштаган. 1990 ж. ортосунда «жетилик» жыйыны «7+1» же «сегиздик» деп аталып баштаган.

Давос эл аралык экономикалык форуму – 1971-жылы Женева шаарында коммерциялык эмес формалсыз уюм катары уюшулган. Цюрих университетинин профессору Клаус Швабом тарабынан негизделген.

Бул уюм кадыр барктуу эл аралык уюм катары белгилүү. Бул уюмдун ишине 3 миңге жакын адам тартылган. Давос эл аралык экономикалык форумунун негизги ишмердүүлүк багыттары:

чөлкөмдүк ишмердүүлүк (дүйнөнүн ар кайсы чөлкөмүндө конференцияларды өткөрүү);

өнөр жай ишмердүүлүгү (финансы жана өнөр жай структураларынын жетекчилерин жолугуштуруу, аларга консултантативдик жардам берүү;

пресса менен иштөө (журналдарды басып чыгаруу) ачыктыктын жана жетишкендиктин принциптери;

изилдөөчүлүк ишмердүүлүгү (илимий лабораторияларды түзүү).

эл аралык мамиледе валюта маселесине байланышкан проблемаларды чечүүдө эки уюм – Лондон жана Париж клубдары чоң ролду ойношот.

Лондон клубу – жеке коммерциялык банктардын эл аралык биримдиги. Клуб мамлекеттердин карыз маселесин координациялоо менен алектенет. Клубдун биринчи заседаниеси 1976-жылы Заир мамлекетинин карыз маселесин кароо боюнча болгон. Клубга 600 жакын коммерциялык банктар кирет. Клуб тышкы карызы абдан көп мамлекеттерге консултантация берүү менен, карыздарын кечүү ж.б. жолдорун карайт.

Париж клубу – мамлекет кредиторлорунун формалдуу эмес бирикмеси. 1962 – жылы Парижде карыз алуу боюнча улуу жыйын болгон. Азыркы мезгилде 19 мамлекет кирет, 1997-жылдан баштап Россия мүчөлүккө кирген. ПК жыйынында жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн карыздарын төлөөсүнүн мөөнөтүн узартуу же кечүү маселерин карайт. Бул эки клубдун ишмердүүлүктөрү бири – бири менен тыгыз байланыштуу, кадыр баркы жогору уюмдардан болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

- Абрамов А. В. Политический институт и политическая институционализация. М., 2013
- Батюк В.И. Миротворческая деятельность ООН и великие державы // США: экономика, политика, идеология. 1996. № 12
- Беломогов А. Другой ООН у нас нет. // Международная жизнь – 2004. - № 6.
- Богатуров А. Д. Среди – против лидеров. “Пространственная структура” самоорганизации международных отношений в Восточной Азии // Очерки теории и политического анализа международных отношений / отв. Ред. Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А. М., 2002. С. 273.
- Даль Р. О демократии. М., 2000.
- Ключихин Е. А. Место межправительственных организаций среди акторов мировой политики // “Приватизация” мировой политики: локальные действия – глобальные результаты / отв. Ред. М. М. Лебедева. М., 2008. С. 103-105,
- Лебедева М. М. Мировая политика. М., 2014.
- Марицца Д. Диалог между ШОС и НАТО (перевод статьи). L'ossidentale (Италия). URL: <http://www.inosmi.ru/world/165626753/html> (Дата обращения 2.05.2011).
- Международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца: Сборник Уставов и др. документов. М., 1995
- Международные неправительственные организации и учреждения: Справочник / под ред. В.С. Шапошникова. М., 1982
- Международные организации системы ООН.- М., 1999
- Международные отношения: теория, конфликты и организации: учеб. Пособ./ под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2004.
- Международные отношения: теория, конфликты и организации: учеб. пособ./ под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2004.
- Морозов Г.И. Международные неправительственные организации и право // Советское государство и право. 1988. №4
- Мы, народы объединенных наций... М., 1995
- Норт Д. Институты., институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997;
- Олейнов А. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории // Вестник МГИМО- университета, 2011. №. 1.
- Сафонов М. Современные подходы к изучению международных отношений// Международные процессы. 2003. № 1. URL: <http://www.intertrends.ru/jne/006/htm> (Дата обращения 12.10. 2011)
- Севастьянов С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений // Дальний Восток России и Северо-Восточная Азия: материалы междунар. конф. Владивосток, 2001. С. 337, 338.
- Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности: дис...докт. полит. Наук. М., 2009. 295 с.
- Соловьева Р.П. ООН: расстановка сил и дипломатия. М., 1990
- Солтоновский И. Форму ОБСЕ по сотрудничеству в области безопасности десяти лет. // Международная жизнь.- 2004. - №1
- Токаев К. ООН: полвека служения миру. Алматы, 1995
- Федотов Ю. ООН- гарант международного мира и стабильности. // Международная жизнь. – 2003. - № 11
- Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. С. 32.
- Цун Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав. Пекин, 2004. С. 278.

Цыганков П.А. Теория международных отношений: учеб.пособие. – М.: Гардарики, 2014. – с.238

Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в осуществлении реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002 гг.) // Проблемы Дальнего Востока. 2003. №6. С. 49.

III бап. Эл аралык мамиленин өнүгүшүндө дүйнөлүк интеграциялык жараяндар жана анын тийгизген таасири.

3.1.XX к. экинчи жарымындагы “биполярдик” системадагы эл аралык мамиле.

«Кансыз согуш» же «муздак согуш» деген түшүнүк, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин пайда болгон. Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндө эл аралык мамиледе көптөгөн өзгөрүүлөрдүн, бир нече конференциялардын жана ар кандай келишимдердин пайда болушуна алып келген. Негизинен, иш жүзүндө колониялык ээликтерден баш тартуу, улуттук мамлекеттерди түзүү жана демократиянын принциптерин жайылтуу ж.б. маселелер, 1941-жылдагы АКШ менен Улуу Британия мамлекеттеринин ортосунда кол коюулган, Атлантида хартиясынан башталган. Мындан кийин үч конференция 1943-жылы Тегеранда, 1945-жылы Ялта жана Подстам шаарларында болуп өткөн.

Жогорудагы конференциялардын негизги маселеси согуш аяктагандан кийинки Европа чөлкөмү, тактап айтканда, Чыгыш Европа аймагындагы жашоо олуттуу маселе катары каралган. Мында АКШ менен Улуу Британия Чыгыш Европа территориясындагы улуттардын жана элдердин эркин шайлоо жолу аркылуу өздөрү каалаган мамлекетти түзүүсүн сунушташкан. Бирок, согуш аяктагандан кийин АКШ менен Улуу Британиянын жогорудагыдай сунушу ишке ашпай калган.

Анткени, согуштун аякташы менен СССР империясынын таасири жайылтыла баштаган. Чыгыш Европа мамлекеттерин гитлердик баскынчылардан бошоткон мамлекет катары, СССРдин Коммунисттик партиясы өз саясатын жүргүзүү менен социалисттик тартиптеги бийликти орнотууну иш жүзүнө ашырган. Көптөгөн Европа мамлекеттери социалисттик системадагы мамлекет болуу маселесин көтөрүп чыгышкан. Ар бир боштондук алган мамлекеттерде коммунисттик партиянын иштери жайылтылып, социалисттик партиялар, уюмдар пайда болгон. Мындай көрүнүш АКШ жана Улуу Британия сыяктанган мамлекеттерге жаккан эмес.

АКШ мамлекети экинчи дүйнөлүк согуштан кийин өзүнүн Европа континентине таасирин күчөтүү үчүн болгон мүмкүнчүлүгүн, каражаттарын жумшаган. Согуштан кийинки АКШ президенти Г.Трумендин доктринасы жана президенттин катчысы Дж. Маршал планы иштелип чыгып иш жүзүнө ашырыла баштаган. Бул тарыхта «Трумендин доктринасы» жана «Маршалдын планы» деп аталып калган.

«Трумендин доктринасы» - 1947-жылы 12-мартта АКШнын президенти Г.Трумен Греция менен Турцияда коммунисттердин бийликке келишине таянып, конгрессте өзүнүн көз-карашын билдирүү менен жогорудагы эки мамлекетке 400 млн. доллар жардам берүүсүн ырастаган. Мындай иш чара Германия жана Австрия статустары жөнүндө, Москвада болуп өткөн конференциянын жыйынтыгынан кийин башталган. Мында АКШ СССР менен келишим түзүүгө эмес, тескерисинче, АКШ СССРге каршы турууга же тең тайлашуу үчүн, тилектеш жана бирдиктүү батыш блогун түзүү жөнүндө сөз козгогон. АКШнын президенти коммунизмди дүйнөнүн бардык жеринен алып таштоо доктринасын иштеп чыгууда, экономикалык жана социалдык жакырчылык болгон жерлерде коммунизмдин өнүгүүсү улана берээрин белгилеп, Г.Трумен АКШ тарабынан бардык мамлекеттерге, өзгөчө коммунизм коркунучу туулган мамлекеттерге эң керектүү согуштук, экономикалык ж.б. жардамдарды берүү зарыл деген.

АКШ менен СССР ортосундагы мамиленин бузулушу объективдүү жана субъективдүү факторлордун болушунан улам жана Чыгыш Европа же Польша маселесинен ж.б. келип чыккан. 1945-жылы АКШ президенти Г.Трумен, СССРдин тышкы иштер министри В.Молотов менен жолугушуусунда, Польша эли өз тагдырын өзү чечүүсү керектигин айтып, Советтер союзунун Польшанын ички жана тышкы саясатына кийлигишпөөсүн билдирген. Мындай билдирүү, СССРдин ген. катчысы Е.В. Сталин тарабынан четке кагылган. СССРдагы АКШнын элчиси Дж. Кеннан «элдердин

эркин­ди­гин колдоо» деген идеянын негизинде «трумендин доктринасын» жайылта баштаган. «Трумендин доктринасы» негизги максаты согуштан кийинки Европа мамлекеттеринин СССР таасиринен арылтуу болгон. 1949-жылы Германиянын экиге бөлүнүшү, Берлин шаарын жоготуу акырындык менен Европаны жоготуунун башталышы деп коркушкан.

СССРдин таасиринин күчөшү Азия жана Чыгыш Азия мамлекеттеринде, Кытайдагы коммунисттик партиянын бийликке келиши менен коштолгон. АКШ жана Европа мамлекеттери ушул мезгилде «Маршалдын планын» жакырчылыкта жана экономикалык жактан артта калган мамлекеттерге жардам берүү, же «доктурлар кеңешип бүткүчө, оорулуунун абалы начарлап бара жатканда бир нерсе кылуу керек» деген идеянын негизинде ишке ашырууну көздөгөн. 1947-жылдан баштап АКШнын ички жана тышкы саясатында коммунизмге каршы күрөшү башталган. Ушул мезгилден баштап илимий адабияттарда, эки чоң лагердин – СССРдин социалисттик жана АКШнын капиталисттик системасынын тирешүү, жарыша куралдануу күрөшү же **биполярдык** система деп аталып калган.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилиндегидей бул эки мамлекет ачык чыгып бири-бири менен кандуу согушка чыкпаса да, эки системанын азап тозогунан кырылган элдин саны, экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде каза тапкан адамдардын санынан кем калбаган. Кансыз согуш тарых бетинде ар бир чөлкөмдөргө тиешелүү болгон көптөгөн эл аралык чыр-чатактардын болушуна алып келип, бир элдин экиге бөлүнүүсү, диндик, этникалык ж.б. бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келген маселелерди жараткан. Алсак,

Чыгыш Европа чөлкөмүндөгү Германия, Польша, Югославия ж.б. маселелери;

Борбордук Америка же Кариб аймагындагы Куба маселеси;

Чыгыш Азия чөлкөмүндө Корея жана Индокытай, жарым аралындагы Вьетнам маселеси;

Түштүк жана Борбордук Азия чөлкөмүндө Индия менен Пакистан мамлекеттеринин территориялык, диндик жаңжал, Афганистан маселеси ж.б.;

Жакынкы Чыгыш чөлкөмүндө Араб – Израиль жана Палестина чыр-чатагы ж.б. “кансыз согуш” мезгилинин эң олуттуу маселелери катары белгилүү.

1947-1960-жылдардагы жарыша куралдануу мезгили АКШнын президенттери Г.Трумен менен Д. Эйзенхауэрдин, ал эми СССРдин жогорку катчылары Е.Сталин менен Н.С. Хрущевдин ишмердүүлүктөрү менен байланышкан. 1954-жылы апрель айында АКШ президенти Эйзенхауэрдин (1890-1969-жж.) Азия боюнча билдирген **“Домино доктринасы”** - Батыш Европа мамлекеттеринин тышкы саясатында көп эскерилип ири жетишкендикке жеткен. Доктринанын мааниси, эгерде кандай гана мамлекет коммунизмдин лагерине кабылса, географиялык жактан жакын мамлекеттер да арты артынан кабыла берет дегенди түшүндүргөн. Америка президенти, эгерде Индокытай коммунизм лагерине кабылса, жакынкы арада Бирма, Таиланд, Малайзия, Индонезия, Австралия жана Жаңы Зеландия да кабылат деп, буларды коммунисттик идеянын таралышынан сактоо керектигин билдирген. Ушул жылдарда АКШ менен СССР ортосунда тынчтыкка умтулган эл аралык байланыштар болгон эмес.

1960-1980-жылдар жарыша куралдануу мезгили, АКШнын президенттери Дж. Кеннеди, Л.Джонсон, Р.Никсон, Дж. Форт жана СССРдин ген. катчысы Н.С.Хрущев менен Л.И. Брежневдин ишмердүүлүктөрү менен байланыштуу. СССР менен АКШ ортосунда биринчи жолу жарыша куралданууну токтотуу сүйлөшүүлөрү башталган. 1968-жылы 11-июлда АКШ президенти Л.Джонсон менен СССРдин премьер-министри А.Косыгин Глассборо шаарында жолугушууга, үч ядролук державалар – Улуу Британия, СССР жана АКШ мамлекеттеринен тышкары, ядролук куралдары жок 59 мамлекет катышышып, ядролук куралдарды чыгарбоо жана чектөөгө милдетүүлүктөрүн аткарууга макулдуктарын билдирген келишимге кол коюшкан.

1968 – жылы 15-июлда Варшава келишимине мүчү болгон беш мамлекеттин жетекчилери (Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, СССР) Чехославакия Коммунисттик

партиясынын Борбордук комитетинин дарагине кат жөнөтүшкөн. Катта СССРдин ошол мезгилдеги жогорку катчысы Л.И.Бережневдин улуттардын социализмди куруудагы жолу “социалисттик интернационализм” экендиги жөнүндө айтылган. Чехословактардын социализмди куруудагы жолу, социализмди курууга коркунуч туудурууда деп, Чехословакия эгемендүү мамлекетинин ички жашоосуна кийлигишүүгө мажбур болуу менен 1968-жылы август айында Прага шаарына жогорудагы социалисттик кызматташ мамлекеттердин армиясы киргизилген. Ушул мезгил “Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн чектелген эгемендүүлүк доктринасы” же **Брежневдин доктринасына** негизделген социализм системасынын өкүм сүрүшү деп аталып калган.

1969-жылы АКШнын президенти Р.Никсон “**Туам доктринасынын**” негизине таянып, Түштүк-Чыгыш Азиядагы американын куралдуу күчтөрүнүн базаларын, акырындык менен чыгарыла тургандыгын жарыялаган. Ушундан кийин, Азиядагы ар бир суверендүү мамлекет, согуштук маселелерин өздөрү чечүүсү менен АКШ Азия мамлекеттеринин согуштук маселелерин чечүүдөн баш тартат деп жарыялаган. 1972-жылы АКШнын президенти Р.Никсон, СССРдин ген. катчысы Л.И. Брежнев Москвада жолугушууда жарыша куралданууну токтотуу жөнүндө келишимге кол коюшкан.

1980-1991-жылдар жарыша куралдануунун аяктоо мезгили. АКШнын президенттери Дж.Картер, Р.Рейган, Дж.Буш жана СССРдин ген. катчылары Ю.Андропов, М.С.Горбачевдин ишмердүүлүктөрү менен байланыштуу. 1979-жылы 18-июнда СССР менен АКШнын ортосундагы саясий, экономикалык жана стратегиялык мамилелер каралган келишим түзүлгөн. Саясий планда эки мамлекеттин жакындашуусу, экономикалык планда чыгарылган курал жарактарды азайтуу же алардын көбөйүшүн чектөө болгон.

1985-жылы Женева шаарында Р.Рейган менен М.С.Горбачев жолугушкан, жарыша куралданууну токтотуунун негизги кадамы башталган. 1987-жылы Режвик шаарында жолугушууда орто радиуста аракет кылуучу ракеталарды жок кылууга кол коюшкан. 1989-жылы Дж.Буш менен М.С.Горбачев Малцтада жолугушууда жарыша куралданууну токтотуу келишими түзүлгөн. 1990-жылы 19-ноябрда 21 Европа мамлекеттери катышкан жыйында «кансыз согуштун» аякташы каралган. 1991-жылы 31-июлда АКШ менен СССР Москвада жарыша куралданууну токтотуу боюнча акыркы келишимге кол коюлган.

Ушул мезгилдин эң орчундуу маселелерине кыскача токтолуп өтөлү:

Чыгыш Европа маселеси: Согуштан кийин АКШнын немец калкынын бирдиктүү бир мамлекеттин сактап калуу саясаты оңунан чыкпай калган. 1949-жылы Германиянын территориясында, батыш тарабы капиталисттик системадагы **Федеративдүү Германия Республикасы (ФРГ)** жана чыгыш тарабы социалисттик системадагы **Германия Демократиялык Республикасы (ГДР)** эки мамлекеттик түзүлүш пайда болгон. 1951-жылы ФРГнын тышкы иштер министри Вальтер Хальштейн доктрина иштеп чыккан. Доктрина дүйнөгө немец калкынын жалгыз гана мамлекети катары Германдардын Федеративдүү Республикасын таануусу керек экендигин жарыялаган. Бул доктринага ылайык, ФРГ 1955-1967-жылдары Германия Демократиялык Республикасы (ГДР) менен алака түзгөндүгү үчүн, дүйнөдөгү бир нече мамлекеттер менен элчилик байланыштарын үзүп койгон. Ушул жылдарда **Хальштейн доктринасы** Батыш жана Чыгыш германдардын мамилелеринин бузулушуна алып келген, ушул негизде, 1969-жылы ФРГ концлери Вилли Брандт, Чыгыш менен мамилесин калыбына келтирүү үчүн, Хальштейндин доктринасынан баш тарткандыгын билгизген. 1972-жылы эки герман мамлекеттеринин ортосунда келишимге кол коюлган. Бирок, 1970- 1980-жылдарда эки мамлекеттин ортосунда социалисттик идеологиянын басымдуулугунан улам, бир элдин бири –бири менен жакшы алака түзүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон.

1985-жылдардан баштап Чыгыш Европа мамлекеттеринин социалисттик системада жашоосунда саясий, экономикалык ж.б. кризистер күчөгөн. СССРдин бул чөлкөмдө жүргүзгөн саясатына каршы кыймылдар башталган. Чыгыш Европа мамлекеттеринде анын ичинде Германияда жаңы партиялар жана кыймылдар түзүлүп, герман элинин бирдиктүү жашоосу үчүн ачык күрөшкө чыгышкан.

1989-жылы 6-июлда СССРдин жогорку катчысы М.С.Горбачев Европалык Советтин жыйынында сүйлөгөн сөзүндө суверендүү мамлекеттердин ички жашоосуна кийлигишпөөсү тууралуу айтып, Л. Брежневдин доктринасын кулатып, демократиялык революциялардын болушуна жол ачкан. 1989-жылы эч кандай кыйынчылыгы жок эле ГДР, Болгария, Чехословакия, Румыния жана Албанияда социалисттик система кулап, демократиялык принциптеги мамлекет түзүү жолуна түшүшкөн.

1990-жылы сентябрда СССР, АКШ, Франция жана Улуу Британия мамлекеттеринин ортосунда эки герман территориясын бириктирүү үчүн “2+4” деген клишимге кол коюлган. Ушундан кийин 1990-жылы 3- октябрда Чыгыш Европа менен Батышты бөлүп турган Берлин дубалынын кулашы Германиянын биригишине алып келип, Европа чөлкөмү бирдиктүү системада өнүгүүсүнө жол ачылган.

Корея маселеси: Корея жарым аралы экинчи дүйнөлүк согушка чейин эле 1910-жылдан баштап Япония мамлекети тарабынан басылып алынган. Согуштун аякташы менен бул жерде өз алдынча мамлекет түзүү идеясы айтылган. Бирок, АКШ менен СССР бул жерди 38 параллель аркылуу территорияны убактылуу экиге бөлүшкөн. АКШнын демилгеси менен БУУга, Корея маселесин кароо таңууланган, ушундан кийин шайлоо системасынын негизинде мамлекет түзүү каралган. 1948-жылы август айында шайлоо Түштүк Кореяда жүргүзүлүп, Корея республикасы түзүлгөндүгү жарыяланган. Бир айдан кийин, 1948-жылы сентябрда Түндүк Кореяда Ким Ир Сен башында турган, Корея Элдик-Демократиялык мамлекети (КНДР) түзүлгөн. 1950-жылы 25-июнда Корея элдик-демократиялык мамлекети, Корея республикасына кол салган. Согуш үч жылга созулган, 1953-жылы тынчтык келишимине кол коюлган. Ушул мезгилден баштап түндүк Корея социализм системасында, түштүк Корея капитализм системасында жашап жана өнүгүп жатат.

Индокитай маселеси экинчи дүйнөлүк согуштан кийин башталган. Согушка чейин бул территория Франциянын колониясы болуп келген. Согуштан кийин территорияда коммунисттердин жардамы менен Вьетнам коммунисттик партиясынын лидери Хо Ши Мин жетекчилигинде, Вьетнам көз каранды эмес мамлекетин түзүүнү көздөшкөн. Бирок, территория түндүгүнөн Кытай, түштүгүнөн англичандар басып алгандыктан, Индокитай жарым аралына кайрадан француз аскерлери келген. Француздардын негизги максаты Вьетнам территориясын коммунисттерден тазалоо болгон. Бул согуш 1946-1954-жылга чейин созулган. 1954-жылы 26-апрелде Женева шаарында конференция болуп, Француздар Индокитайдан кетүүгө аргасыз болушкан, Вьетнам 17 параллель боюнча экиге бөлүнгөн. Түндүк Вьетнам – борбору Ханой, социалисттик системада, Түштүк Вьетнам – борбору Сайгон, капиталисттик системада. Бирок, 1956-жылы Вьетнам социалисттик мамлекет болуп биригишкен. Бирма, Таиланд, Индонезия ж.б. социализм таасири күчтүү боло баштаган.

Ушул мезгилде, АКШ жана Европа мамлекеттеринин демилгеси менен Түштүк Чыгыш Азия жана Батыш Азияда коммунисттик режимдин жайылышына каршы уюм түзүү зарылчылыгы келип чыккан.

Түштүк Чыгыш Азия келишим уюму (СЕАНТО) –1954-жылы Манила шаарында Филиппин, Таиланд, Пакистан, АКШ, Англия, Франция, Австралия, Жаңы Зеландия мамлекеттери Түштүк Чыгыш Азия келишим уюму түзүү пактына кол койгон. Бул уюм Түштүк Чыгыш Азия, Вьетнам, Лаос, Камбоджа территориясын социалисттик агрессиядан коргоо жана каршы туруусун караган. Вьетнам социалисттик мамлекеттин орношу, бүт Түштүк Чыгыш Азия мамлекеттерине коркунуч экендигин белгилешип, демократиялык системанын жайылышына тоскоол

болоорун эскертишкен. Ушундай шылтоо менен АКШ ж.б. Европа мамлекеттери Түштүк Чыгыш Азия чөлкөмүндө өзүлөрүнүн таасирин күчөтө баштаган.

Индия менен Пакистандын ортосундагы Джамму, Кашмир территориясы экинчи дүйнөлүк согуштан кийин “кансыз согуш” мезгилинде жана бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келген маселе. 1947-жылы пуштун уруусу Пакистан аркылуу Кашмир территориясына куралдануу менен кирип келишкен, Кашмир махараджасы Хари Синг Индия мамлекетине кайрылып, Индиянын курамына кирүүсүнө макулдугун берген күндөн баштап, Кашмир маселеси башталган. Джамму жана Кашмир территориясынын көпчүлүк калкы мусулмандар, бирок, алар эч бир мамлекеттин таасирин каалашкан эмес. Көпчүлүк мусулмандар Индиясынын курамына киргенден баш тартышкан. Ушундай оор кырдаалда эки мамлекеттин ортосунда согуш башталган, БУУнун резолюциясына ылайык согуш 1949-жылдын 1-январына чейин токтотулуш керек болгон. Согуштун аякташы Кашмирдин батышы Пакистанга берилип, 3/4 бөлүгү Индиянын курамында калган. 1954-жылы Джамму жана Кашмир индиялык штат катары түзүлгөн. 1954-жылы АКШ Пакистанга согуштук жактан жардам берүү жөнүндөгү келишимин түзүшкөн. Ал эми Индия СССР тараптан элчилик колдоого ээ болгон. 1965-жылы кайрадан эки мамлекеттин ортосунда согуш башталат, СССР, АКШ ж.б. мамлекеттердин кийлигишүүсү менен 1966-жылы Ташкент конференциясы болуп, Индия менен Пакистан тынчтык декларацияга кол коюшкан. 1971-жылы августа Индия менен СССРдин ортосунда “эки мамлекетке тышкы коркунучтарга каршы, согуштук жактан бирин-бири колдоо” келишимине кол коюлган. 1971-жылы декабрда Индия Пакистанга каршы согуш ачып, “Азат Кашмир” территориясынын көпчүлүк бөлүгүн басып алган, согушта Пакистан жеңилип калган. Согуштун аякташы жаңы Бангладеш мамлекетинин пайда болушуна алып келип, 1972-жылы Индия менен Пакистандын ортосунда Симлс макулдашуусуна кол коюлган. Индия Кашмир территориясына автономдук укук берүү менен штат катары жашоосуна макулдугун берген. “Кансыз согуш” мезгилинде бул маселе СССР тарап Индияны колдоо, АКШ тарап Пакистанды колдоо маселеси болуп келсе, бүгүнкү күндө Кашмир калкы үчүн Индия жана Пакистан мамлекеттерине кошулбастан, өз алдынча мамлекет болуу маселесин коюп келишүүдө.

Палестина маселеси: Палестина территориясы эң белгилүү цивилизациялардын тарыхы менен тыгыз байланышкан. Бул жерде иудаизм, христианство ж.б. диндеринин очоктору жаралган ыйык жер. Тарыхчылардын изилдөөсү боюнча б.з.ч. 721 ж. еврей уруусунун очогу болгон мамлекет пайда болуп, б.з.ч. 526 ж. Вавилон Иудейлерди басып алган. Ушундан кийин еврейлер бүт дүйнө жүзүнө тарай баштаган. Бирок, Иудей мамлекетти б.з. 1 кылымында Рим империясынын карамагына киргенге чейин жашап келген. Ушундай болсо дагы еврейлер өзүлөрүнүн коомун түзүшүп, динин, маданиятын сактап кала алышкан.

Ал эми б.з. 7 кылымында ислам дининин таралышынан улам арабдар Жакынкы Чыгыштын жана Түндүк Африканын территорияларына отурукташа башташкан. Палестина территориясына арабдардын отурукташуусу Араб халифатынын, кийин Осмон империясынын мезгилинде ишке ашкан. Ушул мезгилден баштап мусулман дининин ыйык жери катары белгилүү боло баштаган.

Тарыхый өнүгүү көрсөткөндөй, көпөтөгөн Европа мамлекеттери еврей улутунун Палестина территориясында мамлекетин түзүүнү колдоп келишкен. Ушул себептен XIX к. аягында еврейлерге Палестина территориясында мамлекеттин түзүүнү атайын максат кылып койгон өзгөчө саясий агым – сионизм пайда болгон. Мунун духовный жетекчиси Теодор Герцль – 1896-жылы «Еврейлердин мамлекети» деген китебин жазган. Ушул адамдын демилгеси менен Базель шаарында биринчи сионисттик конгресс болуп өткөн. Конгресстин негизги максаты еврей улутуна Палестина территориясында мамлекет түзүү каралган.

XX кылымдын башында Осмон империясынын ички жана тышкы абалы начарлап, басып алган жерлеринде улуттук боштондук көтөрүлүштөр башталган. Биринчи дүйнөлүк согуш алдында Осмон империясы Европа мамлекеттери менен болгон байланыштарында көптөгөн артка чегинүүлөргө барган. Согуш мезгилинде Германия тарапта «Төрттүктөр согуштук союзуна» кирип, «Антанта согуштук союзуна» каршы чыккан. Согуштун аягында Осмон империясынын кулоосу менен аяктаган.

Согуш мезгилинде, тактап айтканда 1917 – жылы 2 – ноябрда Антанта мамлекеттеринин бири Англиянын тышкы иштер министри А. Бальфур, Лондондогу белгилүү бай жана көптөгөн еврей уюмдарын финансылык жактан камсыздоого алган лорд Л.У.Ротшильд деген адамга кат жиберген. Катта Палестина территориясында еврей улуту үчүн очогун түзүү ниетин билдирип, колдоого жана катышууга чакырган. Кийин бул кат Бальфура Декларациясы деген ат менен тарыхта белгилүү болуп калган. Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Палестинага еврейлер дүйнөнүн бардык жерлеринен келип отурукташа баштаган. 1919-жылы февраль айында жалпы арабдардын конгрессинде еврейлердин миграциясын токтотуу каралган.

1920-жылы Англия Улуттар Лигасынын мандаты боюнча Палестинаны башкарууну өз колуна алган. Палестинанын жогорку комиссариаты болуп Герберт Сэмюэль деген адам турган. 1922-жылы Палестинадан Трансиордания территориясы бөлүнүп чыккан. 1925-жылга чейин Палестинага 48 миң еврей улутундагы адамдар дүйнөнүн ар кайсыл жактарынан келип отурукташа башташкан. Иерусалим шаарында еврей коому үчүн Еврей университети ачылган. 1933-жылдан кийин Германиядан еврейлердин миграциясы күчөгөн. Мындай жагдай жергиликтүү арабдардын наразычылыктардын болуусуна алып келген. 1939-жылы 17-майда Англия Бальфура декларациясынан баш тарткандыгын жана еврейлердин миграциясын токтотуусун билдиришкен.

Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен англо – еврей согушу башталган, жергиликтүү еврей калкы англичандарга кол салышып каршылык көрсөтө башташкан. 1946-жылы англо-америкалык комиссия түзүлүп еврей маселесин карай баштаган. Комиссиянын ишинен эч кандай жыйынтык чыкпагандыктан, 1947-жылы 18-февралда Улуу Британия Палестинанын келечегин чечүүнү Бириккен Улуттар уюмуна бергендигин жарыялаган. 1947-жылы 13-майда Палестина маселеси боюнча БУУнун өзгөчө комиссиясы түзүлгөн. 1947-жылы 29-ноябрда БУУ төмөндөгүдөй чечим чыгарган:

1948-жылы май айында Англиялык мандаттын мөөнөтү аяктоосу каралган;

Палестина территориясында араб жана еврей мамлекеттери түзүлөөрүн билдирген;

Иерусалим жана Вифлеем шаарлары эл аралык статуска ээ болуусу каралган;

Англичандар кеткенден кийинки Палестинадагы эки мамлекет түзүү үчүн БУУнун сессиясында мамлекеттик совет шайланган.

БУУнун жогорудагыдай чечимине арабдар каршы чыгышкан. 1948-жылы 15-майда англичандар Палестинанын территориясынан биротоло чыгып кетишкен. 1948-жылы 15-майда Израиль көз каранды эмес мамлекетти жарыяланган, биринчи премьер – министри Давид Бен-Гурион деген еврей турган. Ушул күнү биринчи араб- израиль согушу башталган. Израиль мамлекетине каршы беш араб мамлекеттери Египет, Сирия, Ирак, Иордания, Ливан согуш ачкан. Согуш 1948-жылдын аягында аяктаган. БУУнун кийлигишүүсү менен 1949-жылдын башында Ирактан башка төрт араб мамлекеттери менен келишимге кол коюлган. Израиль мамлекети БУУнун резолюциясы боюнча каралган территориядан тышкары да территорияга ээ болгон, Иордан дарыясынын батыш жээги Иорданияга, Газа тилкеси Египетке тийген, ушинтип арабдардын мамлекети түзүлбөй калган. Ушундан кийин Палестиналык араб качкындарынын саны өскөн. Бул согуш «муздак согуш» мезгилиндеги эң курч маселеге айланган, тактап айтканда 1948-1991-жылдардагы эң маанилүү маселеси катары араб – еврей жаңжалы

каралып келет. СССР кулагандан кийин, бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келген эл аралык мамиледеги эң орчундуу маселелерден болуп кала берүүдө.

Кариб же Куба маселеси: Куба мамлекети Кариб бассейнинин аймагында жайгашкан. 1952-жылы Р.Ф.Батистонун диктатордук тартибине каршы элдердин көтөрүлүштөрү чыга баштаган. 1953-жылы «26-май кыймылы» уюму Фидель Кастронун демилгесинде уюшулган. 1958- 1959- жылдары Кубада революция болуп, Ф.Кастро жетектеген коммунисттик партия бийликке келген. Ушул мезгилде АКШ, Куба мамлекетине Америка чөлкөмүндөгү бардык мамлекеттери менен экономикалык ж.б. байланыштардын болуусуна тыюу салып, «экономикалык блокада» жарыялаган. 1961-жылы АКШ менен Кубанын ортосунда согуштук карама-каршылыктар боло баштаган.

Америка чөлкөмүнүн Кариб аймагындагы жалгыз социализм системасындагы Куба мамлекетин, СССР бардык жактан колдоого алып, биринчи кезекте, курал жарак ж.б. жабдууну көзөмөлгө ала баштаган. 1962-жылы Кубада советтик саясатты жүргүзүү үчүн, согуштук «Анадырь» жашыруун операциясын иштеп чыгышкан. СССР үчүн Куба, АКШга каршы согуштук база катары эң ыңгайлуу территория болгон. Ушул негизде, СССР өзүнүн ядролук курал жарактарын Кубанын территориясына жайгаштыра баштаган. АКШ Кариб аймагындагы СССРдин жүргүзүп жаткан саясатына каршы экендиктерин билгизишип, СССРдан Куба территориясындагы согуштук блокаданы тез аранын ичинде алып чыгып кетүүсүн жана токтотуусун талап кыла баштаган. 1962-жылы 3-октябрда Ф.Кастро жалпы элдик мобилизацияны жарыялаган. Ушундай оор кырдаалда, СССР менен АКШ ортосунда сүйлөшүүлөр, компромисс жолуна түшүшүп, ядролук согуштун болушунан аман калышкан. СССР, АКШ мамлекетинен Кубага карата жарыяланган экономикалык блокаданы алып таштоону талап кылган. Эки мамлекеттин сүйлөшүүсүндө, Куба мамлекети катышкан эмес. Куба мамлекети «кансыз согуш» мезгилинин эң орчундуу маселелеринин бири болгон. Куба социалисттик системадагы мамлекет катары жашоосун уланткан.

Ооганстан маселеси: Ооганстан Азиядагы өзгөчө мүнөздөгү мамлекет, Борбордук же Түштүк-Батыш Азияда жайгашкан. Ооганстанда ар кандай элдердин группалары жашайт. Көпчүлүк калк **пуштундар**, көчмөн жашоо менен уруулук түзүлүштө жашап келишет. Таджиктер өлкөнүн чыгыш аймактарында жашоо менен калктын көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Булардан башка түрк группасындагы элдер: узбектер, туркмендер жана монгол тукумдарынан - хазарлар, нуристандар ж.б.

17 к. баштап афган урууларынын басып алуучуларга каршы күрөшү башталган, 1747-жылы эмир Ахмад Шах жетектеген биринчи афгандардын эмираты пайда болгон. Бирок, мамлекеттин ичиндеги уруулук келишпестиктер жана бытырандылыктын болушу, эмираттын көпкө жашоосун камсыз кыла алган эмес. 19 к. ортосунда Россия менен Улуу Британиянын Ооганстанга болгон кызыгуусу курчуган, бирок, 1907-жылы англо-орус келишимине кол коюлган. Келишим боюнча Россия империясы Борбордук Азия чөлкөмүн ээлеген, ал эми Улуу Британия Индияны ээлөө менен Ооганстан территориясы эки мамлекеттин ээликтеринин ортосундагы буфердик территория катары таанылган. Мындай саясаттын болушу афгандардын территориясы эки империяга тең тиешелүү эместиги аныкталган.

Ооганстан биринчи дүйнөлүк согуш мезгилинде изоляция саясаты жүрүп, артта калган мамлекет бойдон калган. Бирок, Улуу Британия Ооганстан территориясын басып алуу үчүн, үч жолу англо-афган согушу болгон, 1919-жылы 8-августа Англия, эмир Аманулла хандын бийлигин таануусу менен Ооганстан мамлекети түзүлгөн. 1973-жылга чейин монархиялык мамлекет катары жашаган. 1973-жылы согуштук төңкөрүштүн негизинде республика жарыяланган. 1978-жылы 27-апрелде саясий төңкөрүштүн натыйжасында революциялык совет түзүлгөн, 1979-жылы Ооганстанга социалисттик типтеги мамлекетти түзүүгө жардамдашуу үчүн советтик аскерлер киргизилген. Ушундай кырдаалда, АКШ жана Англия мамлекеттеринин коопсуздануу

менен Ооганстанга жакын аймактарда, айрыкча Пакистан мамлекети аркылуу, афган козголоңчуларын курал менен камсыздап, СССРга каршы үндөй баштаган. АКШ Пакистандын территориясында качкын афган калкы үчүн “талибан” мектебин же уюмун ачкан. СССРдин колдоосундагы Ооганстан социалисттик режими, 1989-жылга чейин созулган. 1988-жылы 14-апрелде СССР, АКШ, Ооганстан жана Пакистан мамлекеттеринин ортосунда келишимге кол коюлган. Келишим боюнча СССР Ооганстандын территориясынан армиясын 1989-жылдын февраль айына чейин чыгарып кетүүсү, АКШ жана Пакистан козголоңчуларды курал – жарак менен камсыздоосун токтотуусу каралган. Ооганстанга сырттан кийлигишүүгө тыюу салынган.

Тарыхый материалдарга ылайык СССР Ооганстанга 60 млрд. доллар жардам көрсөтүп, Афган согуш мезгилинде 14,5 советтик аскер жана офицерлер курман болуп, 59 685 адам жарадар, 417 адам туткунга түшкөн же дайынсыз жоголгон. Ал эми материалдык жана техникалык жоготуулар: 118 самолет, 33 вертолет, 147 танка, 433 миномет курал жарактары, 11 369 автомат, 1138 радиостанция, 510 ар кандай машиналар. Батыш байкоочулардын баалоосунда СССР афган согушу үчүн ар жылы 3 млрд. доллар сарыптап турган. 1989-жылы эл депутаттарынын 2 –сыездинде СССРдин афган согушуна катышуусун саясый чоң жаңылыштык деп эсептешкен.

СССРдин кулоосу менен Ооганстанда социалисттик система, түп тамыры менен жоюлган. Бирок, Ооганстан маселеси бүгүнкү күнгө чейин, дүйнөлүк кызматташтык үчүн, айрыкча АКШ тарабынан уюшулуп жана каржыланып келген “талибан” кыймылы, экстремисттик же террористтик кыймыл катары каралып келүүдө.

“Муздак согуш” мезгилинин негизги эл аралык уюмдары:

Батыш Азия мамлекеттеринин Багдад пактысы, 1955-жылы 24-февралда Багдад шаарында АКШнын мамлекеттик катчысы Фостер Даллестин демилгеси менен кол коюлган. Пактнын негизги максаты СССРга каршы багытталган макулдашуу. Бул макулдашууга Араб мамлекеттеринин Лигасына кирген (Ирак, Иран, Пакистан, жана Турция), өздөрүнүн аймагындагы коопсуздук жана тынчтык сактоого кызыктар мамлекеттер үчүн ачык деп жарыяланган. Ушул негизде 1955-жылы 5-апрелде Великобритания мамлекети да кирген. 1959-жылы Ирак чыгып кеткен. Бул уюмдун жашоосун АКШ тарабынан каржылоого алынып келген.

“Кошулбоо” кыймылы – экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Азия мамлекеттери эки лагердин ортосунда бөлүнүп калган. Коммунизм жана коммунизмге каршы маселелердин болушу ар бир мамлекетти жөн калтырган эмес. Азия чөлкөмдөрүндөгү мамлекеттер “кансыз согуштун” кесепетинен улуттар аралык, диндик ж.б. чыр – чатактардын күчөшүнөн улам, ар бир чөлкөмдөрдөгү стабилдүүлүктү камсыз кылуу үчүн кандайдыр бир жол табууга аракет жасай башташкан. Ал мезгилде жаңыдан түзүлгөн начар өнүккөн мамлекеттер БУУнун системасында жана эл аралык уюмдардын алкагында ар кандай мүнөздөгү конференцияларды өткөрүү менен тынчтыкта жашоодо нейтралитет маселесин жарыялай башташкан.

1947-жылы март айында Дели шаарында **Азия мамлекеттеринин ортосундагы мамиле** маселеси тууралуу конференция өткөн. Конференцияга 28 делегация катышып анын 8 көз каранды эмес мамлекеттер болгон. Колониялык боштондуктан кийинки мезгилдеги мамлекеттердин өнүгүүсүн талкуулашып, Азия мамлекеттери үчүн туруктуу уюмду түзүү жөнүндөгү чечим кабыл алышкан.

1949-жылы январь айында Дели шаарында экинчи конференция болуп Азия мамлекеттеринин көпчүлүгү катышкан. Конференциядагы негизи маселе катары Индонезиядагы кырдаал талкууланган. Катышуучулардын ортосунда бөлүнүү келип чыккан, бири батышты колдоочулар болсо, экинчилери нейтралитет позициясында болушкан. Ушундай себептен улам Азия мамлекеттер ортосунда туруктуу уюмду түзүү ийгилиги болбой калган. Кытайдагы, Кореядагы ж.б. маселелерден кийин кээ бир Азия

мамлекеттеринин лидерлери коммунисттик бийликке болгон каршы мамилесин билгизе баштаган.

1950-жылдары Азия мамлекеттеринин нейтралитет жана тилектештикте жашоого умтулуусу күчөй баштаган. 1954-жылы Индия менен Кытай мамлекеттеринин ортосунда тынчтыкта жашоо тууралуу беш принциптен турган – **“панча шила”** келишимине кол коюлган. Бирок бардык Азия мамлекеттери үчүн эки системага тең нейтралитет мамилесинде жашоо оор болгон. 1954-жылы Пакистан, Таиланд жана Филиппин мамлекеттери АКШ менен согуштук келишимге кол койгон. Ушундан улам кээ бир Азия мамлекеттери менен СССРдин ортосундагы мамиле курчуй баштаган.

1955-жылы апрель айында Индонезиянын Бандунге шаарында эч кайда кошулбаган мамлекеттеринин конференциясы болуп өткөн. Конференцияга 29 мамлекет катышып, анын 6 – Африка чөлкөмүнөн келген. Мындагы мамлекеттердин көпчүлүгү Батышка каршы мүнөздө болуп, СССР менен КНР болгон мамилелери жагымдуу экендигин билгизишкен. Бандунге шаарындагы конференциядан кийин эч кимге кошулбоо кыймылы кеңейе баштаган. Эл аралык мамиледе “кошулбоо” кыймылы статусуна ээ боло баштаган. 1956-жылы жайында үч мамлекеттердин лидерлери – Д.Неру (Индия), Г.А.Насер (Египет), И.Б.Тито Югославиянын Брион аралында жолугушкан – мындай бурулуш Азия мамлекеттеринин кошулбоо же нейтралитет принциби дүйнөлүк кыймылга айлангандыгын аныктаган.

1961-жылы Белград шаарында конференция болгон, мында СССР менен КНР ортосундагы маселе каралган. Д.Неру тарабынан тынчтыкты камсыз кылуу маселесинде эч кандай жетишкендиктерге жетише алаган эмес. Бул кыймылдын өнүгүп өсүшү ошол мезгилдин оор кырдалынан улам төмөндөө темпине түшкөн. Бирок, Югославиянын президенти И.Б.Тито 1967-жылы бир нече өлкөлөргө барып кошулбоо кыймылын кайра жандандыруу саясатын жүргүзгөн. 1969-жылы Белградда кошулбаган өлкөлөрдүн конференциясы болуп өткөн. Акыркы кошулбоо кыймылын колдоо үчүн 1979-жылы Гавана шаарында болуп өткөн конференцияга 92 уюмдун толук укуктуу мүчөлөрү катышкан. Бирок уюмдун мүчөлөрүнүн ортосунда батыш же коммунисттик саясатты колдогондор болуп, кошулбоо принцибине толук колдой алышкан эмес.

Варшава келишиминин уюму – 1955 –жылы май айында Чехословакиянын Варшава шаарында социалисттик мамлекеттердин жыйынында уюшулган. 1949-жылы Түндүк Атлантика келишим уюмунун (НАТО) пайда болушу менен 1954-жылы Париж келишиминде, Батыш Германиянын бул уюмга кириши, Европа чөлкөмүндөгү Батыш менен Чыгыштын карама – каршылыгын күчөткөн. Анткени, ошол мезгилдеги Германия, Чыгыш Азия, Батыш Азия ж.б. маселелер, СССР менен АКШнын ортосундагы дүйнөлүк олуттуу проблемалардын болушуна алып келген.

СССРдин демилгеси менен 1954-жылы ноябрда Москва шаарында Европадагы социалисттик мамлекеттердин өкүлдөрүнүн катышуусунда, Кытай мамлекети байкоочу катары чакырылып, кеңешме өткөрүлгөн. Кеңешмеде, Европа социалисттик мамлекеттеринин ички жана тышкы коопсуздугун бекемдей турган согуштук уюм керектигин белгилешкен. Көп өтпөй ушундай уюм катары Варшава келишиминин уюму пайда болгон. Бул уюм социалисттик мамлекеттердин ички, тышкы коопсуздугун капиталисттик коркунучтан, тактап айтканда, АКШнын таасиринен коргоочу согуштук уюм катары, 1991-жылга чейин жашаган. СССРдин кулоосу менен уюмдун ишмердиги токтотулган. Уюмдун ички жана тышкы иштери Москванын көзөмөлүндө болуп турган, жайгашкан жери Варшава шаары болгон.

Түндүк Атлантика келишим уюму (НАТО)- 1949-жылы Вашингтондо 12 мамлекеттин өкүлдөрүнүн катышуусунда келишимге кол койгон. Уюмга АКШ, Канада, Великобритания, Франция, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Исландия, Дания, Норвегия, Португалия, Италия, 1952-жылы Греция менен Турция, 1955-жылы ФРГ, 1982-жылы Испания мамлекеттери кирген. 1999-жылы кансыз согуштун аякташы

менен Польша, Чехия, Венгрия мамлекеттери кирет. Уюмда азыркы мезгилде 19 мамлекет мүчө.

НАТОнун кеңейиши

Кирген жылы	Өлкө	Толуктоолор
Уюмду түзгөн мамлекеттери		
1949-ж. 4-апрель	Бельгия	
1949-ж. 4-апрель	Великобритания	
1949-ж. 4-апрель	Дания	
1949-ж. 4-апрель	Исландия	Исландия — НАТОго кирген мамлекеттердин ичинде аскердик уюму жок, болгону Исландия деңиз жээктерин коргоочу уюму бар.
1949-ж. 4-апрель	Италия	
1949-ж. 4-апрель	Канада	
1949-ж. 4-апрель	Люксембург	
1949-ж. 4-апрель	Нидерландия	
1949-ж. 4-апрел	Норвегия	
1949-ж. 4-апрель	Португалия	
1949-ж. 4-апрель	США	
1949-ж. 4-апрель	Франция	1966-жылы Франция НАТО аскердик уюмунан чыгып кеткен. Бирок, 2009-жылы кайра кирген.
Уюмдун кеңейтилишинин бирини этабы		
1952-ж. 18-февраль	Греция	1974-1980-жылдарда Греция мамлекети НАТОнун мүчө өлкөсү Турция менен болгон жагымсыз мамилесинен улам уюмдун аскердик иштерине катыша алган эмес.

195 2- ж. 18- февраль	Турция	
Уюмдун кеңейтилишинин экинчи этабы		
195 5-ж. 9-май	Германия	Батыш Германия кирген. Саар территориясы 1957-жылы ФРГ курамына кирген. Ал эми 1990 жылы 3 октябрда эки Германия бириккен.
Уюмдун кеңейтилишинин үчүнчү этабы		
198 2-ж. 30- май	Испания	
Уюмдун кеңейтилишинин төртүнчү этабы		
199 9-ж. 12- март	Венгрия	
199 9-ж. 12- март	Польша	
199 9-ж. 12- март	Чехия	
Уюмдун кеңейтилишинин бешинчи этабы		
200 4-ж. 29- март	Болгария	
200 4-ж. 29- март	Латвия	
200 4-ж. 29- март	Литва	
200 4-ж. 29- март	Румыния	
200 4-ж. 29- март	Словакия	
200 4-ж. 29- март	Словения	
200 4-ж. 29- март	Эстония	
Уюмдун кеңейтилишинин алтынчы этабы		

200 9-ж. 1- апрель	Албания	
200 9-ж. 1- апрель	Хорватия	

1949-жылдагы Вашингтон келишими уюмдун негизги максатын жана принциптери документ катары бекиген. Документтин тексти 14 статьядан жана преамбуладан турат. БУУнун Уставына ылайык максаты жана милдеттери калыптанган. 1-беренеге ылайык эл аралык коопсуздук жана дүйнө жүзүндөгү тынчтыкка болгон коркунучка каршы туруу каралган.

Уюмдун эң жогорку саясий жана согуштук органы – НАТОнун Совети 19 мүчө мамлекеттердин өкүлдөрүнөн турат. Жылына эки жолу сессия өткөрөт. Кээде абдан курч маселелер болгондо кезексиз сессия өткөрөт. Сессияга мүчө мамлекеттердин мамлекет башчылары же тышкы иштер министрлери катышат. Сессиялардын аралыгында уюмдун иштерин көзөмөлгө алган туруктуу дайыма иштөөчү совети бар. Туруктуу советтин ичине мүчө мамлекеттердин элчилери катышат. Туруктуу советте дайыма иштөөчү жумушчу органдар системасында бир нече группаларга бөлүнөт:

Атлантика саясий маселери боюнча кеңеш берүүчү группа;

экономика комитети;

коргонуу маселесин кароо боюнча комитет;

аскердик бюджет боюнча комитет;

инфраструктура маселеси боюнча комитет;

илим билим боюнча комитет;

маданият иштери боюнча комитет;

европалык абаа мейкиндигин координациялоо боюнча комитет ж.б.

Түндүк Атлантика келишим уюмунун (НАТО) жогорку органы аскердик пландаштыруу комитети. Мүчө мамлекеттеринин коргоо министрлеринин деңгээлинде жылына эки жолу жыйын өткөрөт. Жыйындардын аралыгында туруктуу комитет иштейт. Аскердик органдар ситемасына ядердик пландаштыруу группасы, аскердик комитет, эл аралык аскердик штаб, аскердик окуу жайлары кирет.

Түндүк Атлантика келишим уюмунун (НАТО) согуштук күчтөрү эки категорияга бөлүнөт, биринчиси мүчө мамлекеттер альянс үчүн берген согуштук күчтөрү, экинчилери кокусунан согуш чыккан жерлерге уюм өз жетекчилиги менен бере турган согуштук күчтөрү.

Түндүк Атлантика келишим уюмунун (НАТО) аткаруучу органы – Эл аралык катчы уюмдун ишмердүүлүгүн мойнуна алган. Эл аралык катчынын башында – жогорку катчы турат. Канча жылга шайлануусу мөөнөтсүз, жайгашкан жери Брюссель шаары.

Түндүк Атлантика келишим уюмунун ишмердүүлүгү СССР империясынын кулашы менен өзгөрүлгөн. 1990-жылдын июль айында Лондон декларациясы кабыл алынган. Декларацияда НАТО аскердик уюмуна кирген мамлекеттердин агрессивдүү куралдануу саясатынан баш тартуусу жана ар кандай ядролук коркунучтарга алып келүүчү согуштук күчтөрдү жоюу маселелери каралган. 1990-ж. 19-21-ноябрында Париж шаарында (СБСЕ) 34 мамлекеттин НАТО жана Варшава келишим уюмунун (ОВД) 22 мамлекеттеринин башчылары да катышкан. СБСЕнин Париж хартиясы Европа чөлкөмү үчүн жаңы эра башталгандыгын белгилеп, эки системага бөлүнгөн Европадагы НАТО жана Варшава келишим уюмунун мамлекеттери бирдиктүү бир мамиледе экендигин билгизишкен декларация кабыл алынган.

Ушундан кийин бул уюмга мурунку социализм системасындагы мамлекеттердин кириши менен эл аралык мамиледе Атлантика жана Европа мамлекеттери үчүн гана эмес, бүткүл дүйнө жүзүнө өз ишмердүүлүгүн жайылтууну көздөй баштаган. Ушул негизде, 1991-жылы уюмдун ичинде Түндүк Атлантика байланыш советинин (ССАС) консультативдүү форуму түзүлгөн.

1994-жылы ОБСЕ уюмуна кирген мурунку СССР курамындагы мамлекеттер үчүн «Тынчтык үчүн партнерлук» программасына кирүү келишимине кол коюлган. Партнерлук мамиле программасына 27 мамлекет кирет. Булардын ичинде Кыргыз Республикасы да бар.

АНЗЮК – 1951-ж. Тынч океан Пактысына кол коюунун негизинде түзүлгөн. Австралия, Жаңы Зеландия жана АКШнын согуштук-саясий блогу. АНЗЮКтун жетекчи органы – тышкы иштер министрлеринин же орун базарларынын курамынан турган Кеңеш. Кеңештин сессиясы жыл сайын чакырылат. Аскер комитети жана согуштук кеңешчилердин тобу бар. Өз учурунда Япониядан коргонуу максатында түзүлгөн. Келишимге ылайык блоктун бир мүчөсүнө куралдуу кол салуу анын калган мүчөлөрүнө да кол салуу менен барабар. Ушундан улам Австралия менен Жаңы Зеландия америкалыктардын Вьетнамдагы, Ооганстандагы жана кампучиядагы согуштук аракеттеринде АКШ тарапта болушкан. 1986-жылы Жаңы Зеландия өзүнүн АНЗЮКтагы мүчөлүгүн токтоткондугун жарыялаган.

АНЗЮК – (катышкан өлкөлөрдүн англисче аталышынын баш тамгаларынан түзүлгөн) – Австралия, Жаңы Зеландия менен Улуу Британия, Малайзия, Сингапурдун келишимдеринин базасында 1971-ж. түзүлгөн согуштук-саясий топ. Малайзия менен Сингапурду мүмкүн болуучу чет жактан басып алуучулуктан коллективдүү коргонууну уюштуруу АНЗЮКтун расмий максаты деп жарыяланган. Бул топтун чегинде коргонуу маселелери боюнча бириккен саясий Консультативдик Кеңеши иштейт. 1981-ж. бери куралдуу күчтөрдүн биргелешкен сыноолорун өткөрүшөт. АНЗЮКтун алдындагы байкоочу статусу Таиландга тишелүү. Бул топко АКШнын таасири күчтүү.

3.2. Эл аралык жана чөлкөмдүк интеграция.

Эл аралык жана чөлкөмдүк интеграция деген эмне?

Интеграция латын тилинен которгондо кандайдыр бир бөлүктөрдүн бир бүтүндүүлүккө айлануусу, өзүнчө бири-бири менен байланышкан бөлүктөрдүн жана функциялык системалардын, процесстердин бириккен абалга келүүсү.

Чөлкөмдүк интеграциянын системасынын негизинде **бир жагынын алганда**, бири-бирине көз каранды болгон улуттук айыл чарба системаларынын чачыранды процессинин көбөйүшү, ар кайсы мамлекеттердин бири-бирине көз каранды болгон экономикалары, эл аралык эмгектин бөлүнүүсүнүн тереңдеши жана өнүгүүсү жатса, **экинчи жагынан алганда**, мамлекеттердин аң сезимдүү бирдиктүү ишмердүүлүктөрү, өзүлөрүнүн экономикалык байланыштарын жөнгө салуу, интеграциялык процессти башкаруу боюнча улуттук структураларды түзүү жатат.

Батыш Европада интеграциялык процесс экинчи дүйнөлүк согуштан кийин экономикалык оор кризис башынан өткөрүп жаткан мезгилде башталган. Башталышында интеграция экономикалык гана алкакта жүрө баштаган, кийинчерээк акырындык менен интеграциялык процесс, социалдык, маданий, согуштук, саясий ж.б. областарга жайылууда.

Интеграция башка дүйнөдөгү чарбалык процесстерден айырмаланат. Мында экономикалык бири-бирине болгон көз карандылыкты калыбына келтирүүдө, чөлкөмдүк чарбалык комплекстерди калыптандырууда, чөлкөмдүн жалпы муктаждыгын; товар, капитал, жумушчу күчү, тейлөө процесстер; ички бир базарды түзүү; бириккен мамлекеттерде эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана жашоо деңгээлинин жогорулатуу ж.б. мамлекеттер аралык ишкердүүлүктүн негизинде ишке ашырылат.

Эл аралык чөлкөмдүк экономикалык интеграция – бул бир чөлкөмдөгү бир нече мамлекеттин экономикалык жактан жакыndoо процессинин негизинде, бириккен чарбалык бүтүндүүлүктүн уюшулушу жана толук кошулууга жеткирүү жөндөмдүүлүгү. Мында мамлекеттердин экономикалык мамилеси бири-биринен айырмасы болбойт жана экономикалык саясатта өзгөчө бир мамлекеттин жетегинде болбостон, бардыгы үчүн тең укуктуу болгон интеграциялык группа башкаруу органы катары кызмат кылат.

Бир нече мамлекеттин экономикалык жактан бир бүтүмдүүлүккө айлануусунда эки жол бар. Биринчиси, эки же үч мамлекеттин саясий жактан биригүүсү, мисалы Германия мамлекетин алсак болот. Экинчи, дүйнөлүк согуштан кийин «Кансыз согуштун» кесепетинен, Германиянын территориясында эки мамлекет түзүлгөн, батыш тарабында ФРГ, чыгыш тарабында ГДР. Бул бир территориядагы эки системадагы мамлекеттин жашоосу 1990-жылга чейин созулган. 1990-жылы эки мамлекет бирдиктүү Федеративдүү Германия Республикасына бириктирилген.

Экинчиси, ар бир мамлекет саясий жактан өз алдынча, өзүлөрүнүн эрки менен түзүлгөн экономикалык интеграцияга биригишкен. Мисалы: Европа чөлкөмүндөгү мамлекеттер аралык интеграция негизинде түзүлгөн уюмдар ЕС, Батыш Европа союзу, Европалык Совет ж.б., Америка чөлкөмүндө: НАФТА, Латын Америка экономикалык система, Латын Америка интеграциялык ассоциациясы ж.б., Борбордук Азия чөлкөмүндө: СНГ, ЦАЭС ж.б.

Чөлкөмдүк интеграциялык процесстин негизинде уюшулган уюмдардын дайыма эле келечеги кең болуп, мамлекет аралык байланыштарды өнүктүрүү ойдогудай ишке ашып, өнүгүп кетүүсү чанда гана болот. Интеграциялык процесстин жайылышы улутчулдук, улуттук кызыкчылык же улуттук аң сезим менен дал келишпей, кагылышууга учурайт. Мындан тышкары дагы обүективдүү кыйынчылыктарга дуушар болушат: тилдик, маданий жана этникалык өзгөчөлүктөр, мамлекеттик-укуктук жана административдик системанын айырмачылыктары. Мисалы, бир чөлкөмдө демократиялык, монархиялык ж.б. мамлекеттердин болушу интеграциялык процесстин жайылышына тоскоол болот.

Интеграциялык процесстин өнүгүүнүн этаптары.

Азыркы мезгилде интеграциялык биримдиктин төрт түрү бар. Интеграция тарыхый процесстин көрүнүшү катары төрт этап менен ишке ашырылат.

Интеграциянын биринчи формасы – жөнөкөй малекеттер аралык өз ара соода бажы тоскоолдуктарын алып салуу жөнүндөгү келишимдеринин негизинде – **эркин соода зонасын түзүү.**

Интеграциянын экинчи формасы – **бажы союзунун** түзүү. Бул өзгөчө интеграциялык группа, өз ара соодадан башка дагы үчүнчү, мамлекеттер боюнча бирдиктүү **бажы тарифи** жөнүндөгү келишим, мындан тышкары мамлекеттер ичинде товар жана тейлөө эркин жайгашуусун камсыз кылуу.

Интеграциянын үчүнчү формасы - **эркин соода зонасын жана бажы союзу** биригишип бир эркиндикти түзүшөт. Интеграциялык блоктун ичиндеги эркин жайгашуу. Бирок, азыркы мезгилде мамлекеттер ортосунда чек арада, товардан башка дагы тейлөө, жумушчу күчү, капитал бар, булар мамлекет тарабынан катуу көзөмөлгө алынат. Кандайдыр бир интеграциялык группада төрт (товар, тейлөө, жумушчу күчү, капитал) эркиндиги болгондо, мамлекеттер аралык конкуренцияны теңдөө шартын камсыз кылуу менен эл аралык экономикалык интеграциянын өзгөчө формасын пайда кылат. Тактап айтканда, эл аралык экономикалык биримдик же жалпы базар. **«Рынок (базар)»** деген термин мүчө мамлекеттердин эркин конкуренция принцибин кармагандыгын күбөлөйт. **«Жалпы»** деген термин коюлган максатка жетиш үчүн бирдиктүү өз ара мамлекеттеги кыймылдардын негизинде мүчө мамлекеттердин экономикалык биримдикке жетишиши.

Интеграциянын төртүнчү формасы – **экономика жана валюта союзу**, жалпы экономикалык саясатты жөнгө салуу системасында, жалпы валюталык системанын болушу ылайыктуу. Бул жалпы базардан айырмасы, интеграцияга кирген мамлекеттердин улуттук валютасы, бардык мамлекеттер үчүн бирдей болгон, валюта менен алмашылат, айлануу кандайдыр бир мамлекеттин же бир улуттук банк аркылуу эмес, мамлекеттер аралык уюмдун банкы аркылуу ишке ашырылат. Ушундай экономикалык союздар пайда болгондо чарбада улуттук системанын мамлекеттик башкаруусу жоюлуп, интеграциялык органдардын башкаруусу менен алмашылат. Жогорудагы төрт этапты басып өтүү экономикалык интеграциянын аяктоосун билдирет. Бирок, интеграциялык процесстин жайылышын түшүнүү абдан татаал жана орчундуу, көбүрөөк изилдөөнү талап кылат.

Европа жана Америка чөлкөмү эл аралык интеграциядагы өнүгүүсү.

Европа чөлкөмү адамзат тарыхында орчундуу цивилизациялык маданий өнүгүүлөрдүн чордону катары белгилүү. Европа мамлекеттеринин тарыхында көптөгөн ачылыштардын, кайра жаралуу, жаңылануу, революциялык ж.б. кыймылдардын болушу менен коштолуп, тарыхта көрүнүктүү из калтырган окуяларга бай. Европа чөлкөмүндө байыркы Греция, Рим ж.б. кул ээлөчүлүк мамлекеттер жашагандыгы тарыхта белгилүү. Рим империясынын кулоосу менен Европа чөлкөмүндө Франктардын мамлекети түзүлүп, 9-к. ортосунда 843-жылы Верден келишими боюнча, бир нече мамлекетке бөлүнүп, Европада өз алдынча мамлекеттер түзүлүшүнө негиз салынган. Орто кылымдарда Англия, Франция ж.б. монархиялык мамлекеттер пайда боло баштаган. 15-к. баштап Улуу географиялык ачылыштардын болушунан улам, европалык калктын башка континенттерди өздөштүрүүсү башталган. Орто кылымдын аякташы, Англия буржуазиялык революциясынын болушу менен коштолуп, капитализмдин өнүгүүсүнө алып келген. 17-к. Баштап Вестфалн тынчтык келишиминен кийин Европа чөлкөмүндө улуттук мамлекеттер пайда боло баштаган.

17-18-кылымдарда Англия, Франция ж.б. мамлекеттер Европада ири держава катары таанылып, башка континенттерден колониялык ээликтерге ээ болууга умутулган. 19-к. аягында дүйнө жүзүндөгү көптөгөн территориялар (Азия, Африка, Америка чөлкөмдөрүндөгү) Европа мамлекеттеринин ээлигинде калган. Бирок, ири

державалардын ортосундагы колониялык ээликке болгон карама-каршылыктар көптөгөн согуштардын, чыр-чатактардын болушуна алып келген. Колониялык ээликтер үчүн адамзат тарыхында эң каардуу эки дүйнөлүк согуштун болушуна алып келген. Экинчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен Европа континентиндеги мамлекеттеринин дүйнө элдерин тынчтыкта жана жыргалчылыкта жашоосун камсыз кылуу үчүн ар кандай кесиптеги эл аралык бирикмелердин, уюмдардын жана кызматташтыктардын түзүлүшү жана пайда болуусу башталган. Дүйнө жүзүндөгү ири эл аралык мамлекеттик уюмдар Европа континентинде түзүлүп, алардын ишмердүүлүгү башка континенттердеги эл аралык уюмдарга таасир тийгизе баштаган. 20-к. экинчи жарымынан баштап дүйнөнүн бардык чөлкөмдөрүндө жаңыдан уюшулган эл аралык мүнөздөгү көптөгөн уюмдар өз ишмердүүлүктөрүн турмушка ашырышкан.

Азыркы мезгилде Европа чөлкөмүндө жайгашкан мамлекеттердин көбү өнүккөн мамлекеттердин катарына кирет. Европа чөлкөмүндө 43 суверендүү мамлекет - Чыгыш Европа аймагында 21, Батыш Европада 10, Түштүк Европада 5, Түндүк Европада 7 көз каранды эмес эл аралык мамиленин негизи акторлору катары жашап келишүүдө. Европа чөлкөмүндөгү мамлекеттердин 80% христиан динин тутушат. Европада эл аралык уюмдар башка чөлкөмдөргө салыштырганда сан жагынан арбын. Ошондуктан, Европа чөлкөмүндөгү эл аралык мамлекеттик уюмдардын ишмердүүлүктөрүн карап өтөлү.

Европа Союзу (European Union, EU) – европалык интеграциялык процеске катышкан мамлекеттердин бирикмеси. ЕСке чейинки бирикмелер: 1951–1957 – Европалык көмүр жана болот кызматташтыгы (ЕОУС); 1957–1967 – Европалык экономикалык кызматташтык (ЕЭС); 1967–1992 – Европалык кызматташтык (ЕЭС, Евратом, ЕОУС); 1993-ж. ноябрдан баштап – Европалык Союз (ЕС).

ЕСке 25 өлкө кирет: Бельгия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Германия, Франция, Дания, Ирландия, Улуу Британия, Греция, Испания, Португалия, Австрия, Финляндия, Швеция, Польша, Чехия, Венгрия, Словакия, Литва, Латвия, Эстония, Словения, Кипр (аралдын түндүк жагынан башкасы), Мальта.

ЕСтин расмий тилдери мүчө өлкөлөрдүн мамлекеттик тилдери: англис, грек, испан (каталан), италия, немец, нидерланд, португал, фин, француз, швед тилдери. ЕС жеке расмий символикага ээ – флаг жана гимн. Флаг 29 майда 1986- жылы Брюсселде Европалык комиссиянын жыйынында кабыл алынган.

ЕС расмий түрдө борбору жок, бирок, уюмдун негизги институттары Брюсселде (Бельгия) орун алган. Ошону менен катар уюмдун кээ бир органдары Люксембург, Страсбург, Франкфурте-на-Майне ж.б. ири шаарларда жайгашкан.

Европалык Союздун (ЕС) жаралуу жана өнүгүү тарыхы.

1950-жылы 9-майда Франциянын тышкы иштер министри Роббер Шуман француздар менен германдыктардын көмүр, болот кендерин биргелешип иштетүү боюнча декларацияны элге жарыялаган. Мындай кадам европалык экономикалык шериктештиктин пайда болуусуна негиз салган. Шумандын планы ишке ашып, 1951-жылы апрелде Париж шаарында **Европалык кендердин бирикмеси** келишимине кол коюлган. Бул бирикмеге Европалык алты – Франция, ФРГ, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург мамлекеттери кирген. Ушул мезгилден баштап, Батыш Европа аймагында саясий, экономикалык интеграциянын жаңы этабы башталган. 1957-жылы Рим шаарында эки келишимге кол коюлуп, **Эркин экономикалык шериктештик (ЕЭС), Атом энергетика боюнча Европалык шериктештик (Евратом)** уюмдары негизделген. Мүчө болгон алты мамлекеттин чечүүсү менен эркин товар жумушчу күчү жана тейлөө кыймылы экономикалык шериктештиктин базасында түзүү каралган. 1973-жылы шериктештиктин мүчөлүгүнө Улуу Британия, Дания, Ирландия мамлекеттери, 1980-жылы Греция, 1986-жылы Испания, Португалия, 1995-жылы Австрия, Финляндия, Швеция мамлекеттери кирген. Жогорудагы үч бирикме, факт жүзүндө бирдиктүү Европалык шериктештик 15 мамлекеттин чарбалык-саясий

комплексинде, Батыш Европадагы 90% жакын калкынын өнөр жай потенциалын интеграциялаштырууну камсыз кылууга жетише баштаган. 1993-жылдын башында бирдиктүү ички базар калыптанып, экономика жана валюта союздары түзүлгөн. Европалык шериктештиктин жаралуусун 4 этапка бөлүп карасак:

Биринчи этабы, 1950-1970-жылдардагы Европалык шериктештиктин «алтын кылымы» катары тарыхта белгилүү. Башталыш этапта экономикалык өнүгүү бирдиктүү жана бирдей жүрө баштаган, жумушсуздук жоюлган, жумушчулардын жетишпегендиги байкалган. Интеграциялык процесстин акырындап тарала баштагандыгы байкалган. Ушул жылдары бирдиктүү бажы союзу, биргелешкен агрардык саясат иштелип чыккан, интеграциянын укуктук-институционалдык негизи калыптанган.

Экинчи этабы, 1970 –жылдардын ортосунан, 1980-жылдардын ортосуна чейинки мезгил. Бул мезгил ЕС тарыхында токтоп калуу мезгили болгон. ЕСтин саясатынын кээ бир багыттарында катышуучуларынын ортосунда карама-каршылыктар келип чыккан. Мындай болуу ЕСке жаңы мамлекеттердин кириши менен байланышкан. Анткени, буга чейин жайылтылып жаткан интеграция процесси жаңыдан кирген мүчөлөр үчүн өздөштүрүү бир кыйла кыйыныраак болгон. Ушундай проблемадан чыгыш үчүн Шериктештиктин мүчөлөрүнүн ортосунда европалык валюта байланыш программасын иштеп чыгуу, тышкы саясий кеңеш берүү механизмин түзүү ишке аша баштаган. Шериктештик ушул жылдары кыйын кризисти башынан кечирген, «евросклероз» деп аталып калган.

Үчүнчү этабы, 1980-1992-жылдар экономикалык жогорулоо. Экономикалык жогорулоонун белгилери жаңы мамлекеттердин кириши менен 1984-жылы белгилүү боло баштаган. Интеграцияны дагы ичкери күчөтүү ЕСтин ишмердүүлүгүнүн негизги биринчи планы болгон. Факт жүзүндө Европалык курулуштун сан жагынан топтолуусу практикада жаңы сапатка өтүүсү байкалган. Мындай сапаттуу жаңы деңгээл укуктук уюшулган тартипте Бирдиктүү европалык акт кабыл алынышы менен белгиленген. ЕС ички структурасынын ар кандай багыттарында саясатында, институттук системасында, чечимдерди кабыл алуу механизмде, укуктук тартиптеринде көптөгөн жаңылануу болгон. Мындай жаңылануу ЕС интеграциялык процесстин өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген. Беш жылдын ичинде 1987-1992 жылдары ЕСтин мүчө мамлекеттери Батыш Европадагы бирдиктүү ички базарды курууну аяктаган. Ар биринин кызыкчылыгындагы бирдиктүү экономикалык өнүгүү үчүн, Шериктештик мамлекеттер аралык бирикмеге айланган. Биригүүнүн фундаменти катары «жалпы рынок» кызмат кылган.

Төртүнчү этабы, ЕС 1992-жылдан баштап бүгүнкү күнгө чейин өнүгүүсү. **Маастрихт келишиминин** кол коюлушу менен башталат. Интеграциялык процесстин негизги компоненти болгон улуттук жана мамлекеттер аралык ички европалык базардын түзүүнү ылдамдатуу, жайылтуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатуу болгон. Ушул этабында ЕС бирдиктүү валюта-экономикалык союзун түзүүнү карашкан. Ушул негизде бирдиктүү Европа мамлекеттери үчүн акча биримдигин «евро» кабыл алынган.

Маастрихт келишими ЕСтин тарыхында абдан орчундуу мааниге ээ. Анткени, Маастрихт келишими ЕСтин жаңы принциптеринин калыптанышына жол ачкан. 1999-жылы декабрда Рим шаарында эки мамлекеттер аралык конференция болуп, Экономикалык валюта союзу жана саясий интеграция маселесин караган. Алар өзүлөрүнүн ишин, 1991-жылы 9-10-декабрда Голландиянын Маастрихт шаарында аяктаган. 1992-жылы 7-февралда Маастрихте Европалык Совет, Европа Союзу анын ичинде Экономикалык валюта союзу жана саясий интеграция маселесин жөнүндөгү келишимдерге кол коюшуп, чечим кабыл алышкан. **Маастрихт келишимини 1993-жылы 3-ноябрдан баштап күчүнө кирген.** Ушул күндөн баштап Европалык Шериктештик, Европа Союзу деп аталып келет.

Маастрихт келишиминде мүчө мамлекеттердин жарандары «Союздун жараны» деген түшүнүк кабыл алынган. Мүчө мамлекеттин жарандары кайсы гана мамлекетте жашабасын Европарламентке шайланууга жана шайлоого укуктуу. Маастрихт келишиминин көптөгөн жоболору улуттук мүнөздө болуп, Европа мамлекеттеринин саясий, экономикалык интеграция процессин ылдам жайылуусуна көмөк көрсөткөн.

ЕСтин экономика жана валюта союзу. Европа коомчулугу үчүн 1969-жылы Гаага шаарында мамлекет жана өкмөт башчылары акырындык менен экономика жана валюта союзун түзүүгө кол коюшкан. Иштетилип чыккан план боюнча уюмду үч этапта куруу каралган. 1972-жылы европалык системанын акча курсу «европалык валюта жыланы» («европейская валютная змея») деген ат менен киргизилген. 1973-жылы 3-апрелде Европалык валюта байланыш фондун түзүү чечими кабыл алынып, «валюталык жылан» («валютной змее») тиешелүү болгон операцияларды жүргүзө баштаган. 1978-жылы 6-7-июлда ЕСтин Бременде сессиясы болуп мамлекет башчылары Европалык валюта системасын түзүү жөнүндө чечим кабыл алышкан.

1979-жылы март айында ЕСтин Парижде болуп өткөн сессиясында Европалык валюта системасын ишке киргизишкен. Европалык валюта системасы төрт бөлүктөн турат: Европалык валюта биримдиги, валюта алмашуу жана информация механизими, кредиттик шарттар жана анын механизмдери. Системанын жүрөгү катары Европалык валюта биримдиги чыккан. Эң башкы максаты европалык валюта системасынын стабилдүүлүгүнүн калыптануусун жайылтуу, мамлекеттерде болуп жаткан инфляцияны токтотуу жана Европа аймагында экономикалык өсүштүн жогорулашын, жумушсуздукту азайтууну камсыздоо болгон.

Шериктештиктин валюта системасын 1979-жылы ишке киргизүү жасалма же сыноо катары каралып, ар бир мамлекеттердин улуттук валютасынын суммасы менен бирдей болгон. Мындай саясаттын болушу ар бир мамлекеттин жалпы европалык валюта системасына өтүүгө алдын ала даярдык катары белгиленген. Ар бир беш жыл сайын жыйынтыгын чыгарып турушкан. Уюмга кирген ар бир мамлекеттин улуттук валютасын, жеке банктары сакталып инфляцияга учураган эмес. Башталышында Европа валюта биримдиги абстрактуу нерсе катары каралып акырындык менен реалдуу нерсеге айлана баштаган. Мындай өзгөрүш ЕС акыркы этаптарында белгилүү боло баштаган.

Европа валюта бирдиги өзүнүн эффективдүү системасын, өтө ыңгайлуу инфляцияга каршы механизмдери менен, улуттук валюталарды стабилдештирүү жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алган. Европа валюта биримдигинин мүчөлөрү валюта курсунун деңгээлин макулдашуу боюнча кармап туруу милдетинен тышкары, коюлган шарттарды так аткарышкан. Мындай валюта системасынын жетишкендиги Батыш Европада стабилдүү валюта системасын түзүүгө жол ачкан.

1989-жылы ЕСтин Мадрид шаарында болуп өткөн сессияда негизги принциптерди кабыл алышкан: бирдиктүү валютанын максаты, процесси бир нече этаптарга бөлүнгөн.

Биринчи этабы, 1990-жылы валюта системасы менен экономиканын ортосунда макулдашуудан башталган. Мында мүчө мамлекеттер өздөрүнүн экономикалык өнүгүүсүн валюта системасы менен теңдөө «программа конвергенция» камсыз кылуунун милдетин алышкан. 1991-жылы 10-декабрда Маастрихте болуп өткөн мамлекет, өкмөт башчыларынын экономика жана валюта союзу жөнүндөгү келишимди кол коюшкан.

Экинчи этап, 1994-жылы 1-январда башталган. Мында Европа валюта институту түзүлгөн. Европа валюта бирдигинин ролун жогорулатуу Европа борбордук банкын түзүүнү даярдоо, валюта саясатын жөнгө салуу ж.б. милдеттерди аткаруу каралган.

Үчүнчү этабында, Европалык системадагы борбордук банктарды түзүү жана бирдей валютаны киргизүү процедурасын иштеп чыгышкан. Факт жүзүндө

Европалык борбордук банкы 1998-жылы майда уюштурулган, ушул жылдын июнь айынан баштап иштей баштаган. Банк мүчө мамлекеттерге көз каранды эмес өз алдынча саясатка ээ.

1997-жылы 17-июнда ЕСтин 15 мамлекет катышкан Амстердам келишиминде Европа валюта биримдигине кирүү тартип, эрежелери жана мөөнөтү карашып, стабилдүүлүк жана өсүш пактына кол коюшкан. Негизинен, евро акча бирдигин киргизүү графиги 1995-жылы ЕСтин Мадрид шаарында болуп өткөн сессиясында макулдашылган. Макулдашуу боюнча евро валютасынын банкноттору жана монеталары 2002-жылдын 1-январь айынан баштап айланууга кирүүсү пландаштырылган. 1998-жылы 25-мартта Европа валюта институтунун Европалык комиссия советине конвергенция процессинин жыйынтыгы жөнүндө доклады беришкен. Докладдын авторлору валюта союзуна катышуу үчүн, Австрия, Бельгия, ФРГ, Ирландия, Люксембург, Нидерландия жана Португалия, Финляндия, Франция мамлекеттерине рекомендация беришкен. Англия, Дания мамлекеттери бир валютага кирүүдө өз укуктарын резервде кармашкан. Швеция болсо бир валюталык системадан баш тарткан, Греция мамлекети, Маастрихтте коюлган талаптарды аткара албай калган. 1999-жылы ЕС рамкасында «евро» акча бирмдиги чыгарыла баштаган. Бир валюталык ситемага кирүү пландаштырылгандай 2002-жылдын 1-январь айынан баштап айланууга киргизилген. «Евро» акча биримдигинин кириши Европалык Союздун тарыхында интеграция процессиндеги чыныгы тарыхый окуя катары кабыл алынган.

Европалык эркин соода ассоциациясы – 1960-жылы жети Европа мамлекеттери – Австралия, Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Финляндия, Швейцария жана Швеция эркин соода ассоциациясын түзүү келишимине кол коюшкан. Бул мамлекеттер 1970-жылдан баштап эркин өз ара сооданын режимин түзүүнү чечишкен. Европалык эркин соода ассоциациясынын милдети жана максаттары ЕС караганда чектелүү болгон. Стокгольм конвенциясы боюнча бажы саясаты өнөр жай товарларына гана жайылтылган. Бул уюмдун мамлекеттери азык-түлүккө болгон жана башка мамлекеттерден импорт товарлары үчүн бирдик тарифин киргизген эмес, улуттук бажы пошлинасы сакталган, өз алдынча соода саясатын жүргүзүшкөн. 1970-жылдардын башында эркин соода процессин түзүү аяктаган. Ушул мезгил Евросоюздун ишмердүүлүгүнө байланыштуу болуп, эки уюмдун ортосунда байланыштар башталган.

1984-жылы Европалык эркин соода ассоциациясы жана Европа Союзу бир экономикалык мейкиндик түзүү жөнүндө, транспорт, өнөр жай, балык уулоочулук, айлана чөйрөнү коргоо, илимий изилдөө, валюта, экономика сфераларында байланышууну жайылтуу боюнча келишишкен. 1988-жылда Европалык комиссиянын председатели Ж.Делордун концепциясына ылайык, Европалык эркин соода ассоциациясынын мамлекеттери Европалык экономикалык мейкиндиктин калыптануусунун экинчи айланмасы катары караган. Эки уюмдун ортосунда, 1974-жылдан 1992-жылга чейин бир нече келишимдер болуп, өз ара карым-катнашта иштеп келишкен. Мамлекеттер аралык келишимдерге да кол коюлган.

1992-жылы Европалык эркин соода ассоциациясы жана Европа Союзу европалык экономикалык мейкиндик жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. 1994-жылы 1-январь айынан баштап күчүнө кирген. Швейцария гана бул уюмга кирген эмес. Европалык эркин соода ассоциациясынын үч мамлекети – Австрия, Финляндия, Швеция – 1995-жылдан баштап ЕСтин толук укуктуу мүчөсү катары киришкен. Бүгүнкү күндө Европалык эркин соода ассоциациясынын мүчөлөрү Швейцария, Исландия, Лихтенштейн, Норвегия мамлекеттери.

ЕСтин компетенциясы жана ишмердүүлүгүнүн негизиги багыттары: соода – сатык, айыл-чарба, миграция, унаа каттамдары, налог, бажы, экономика, валюта, өнөр жай, социалдык, маданий жана саламаттыкты сактоо ж.б. саясаттарда иш жүргүзөт.

ЕСтин жүргүзгөн саясатын анализдөө менен үч негизги багытка же «таянычка» бөлсөк болот:

– «биринчи таяныч» – Экономикалык жана валюта союзу (ЭВС);
– «экинчи таяныч» – ЕСтин жалпы тышкы саясаты жана коопсуздук саясаты (ОВПБ), коргонуу жана коопсуздук европалык саясаты;
– «үчүнчү таяныч» –мүчө мамлекеттердин ички иштери жана акыйкаттуулук боюнча кызматташуусу.

Европалык Союздун функциялары жана иштөө тартиби. ЕСтин ишмердүүлүктөрүн жөнгө салуу системасынын негизги элементтери – **Европалык Совет, Европа союзунун Совети, Европалык комиссия, Европалык парламент, Европалык сот жана Аудитолор палатасынан турат.**

Европа союзунун Совети (мурун Министрлер совети)- ЕСтин башкы жетектөөчү органы интеграциялык саясат багытынын негизи боюнча конкреттүү чечим кабыл алуучу орган. Мунун курамы туруктуу эмес, күн тартибиндеги коюлган суроолорго жараша, ЕСтин бардык мамлекеттеринин министрлерин, тышкы иштер, айыл чарба, өнөр жай, транспорт, айлана чөйрөнү коргоо ж.б. маселелер боюнча чогултат. Шериктештиктин ар бир мамлекети жарым жыл Советтин башкармасынын функциясын иш жүзүнө ашырышат. Советтеги абдан орчундуу суроолорду тышкы иштер министрлеринин советинде чечет. Советтин чечими экономикалык ишмердүүлүктө бардык катышуучулар үчүн сөзсүз күч кубатка ээ. Совет башынан баштап эле мүчө мамлекеттердин улуттук кызыкчылыгын гарантиялоону мойнуна алган.

Советтин карамагына Генералдык катчы кирет, иштеген жери Брюссел шаарында жайгашкан. Генералдык катчы чечимдерди даярдоо менен алардын турмушка ашырылышын көзөмөлдөйт. Советтин чечими квалификациялуу көпчүлүк менен кабыл алынат. Совет эң маанилүү маселелерди, уюмга жаңы мүчө алуу, келишимдерди өзгөртүү же жаңы саясатты ишке киргизүүнү карайт.

Европалык Совет – Европалык шериктештиктин жана европалык саясий байланыштын эң жогорку органы. Уюмдун туруктуу эң жогорку деңгээлдеги органын түзүү мамлекет башчыларынын жана өкмөт башчыларынын жолугушууларында 1969-жылы Гаагада, 1972-жылы Парижде, 1973-жылы Копенгагенде сүйлөшүлгөн. 1974-жылы Парижде тогуз мамлекеттин кезектеги жолугушуусунда, Батыш Европа интеграциялык комплексинде мамлекеттер аралык эң жогорку орган катарында Европа Советинин биринчи этабын «легализациялоо» каралган. Европа Советинин ишинин процедуралык аспектилерин «Европалык советтин уюштуруу жыйыны» документинде 1977-жылы Франциянын демилгеси менен кабыл алынган. Мындан кийинки Европалык Советтин ишмердүүлүгүн жана уюштуруучулук негизин бүткөн түргө келтирүү этабы, 1983-жылы июнь айында «Европалык Советтин жөнүндө салтанатуу декларация» кабыл алынган. Европалык Советке мүчө мамлекет жана өкмөт башчылары, тышкы иштер министрлери кирет. Совет жылына эки жолу чогулат. Европалык Совет ЕСтин башка органдары менен дайыма байланышта болуп турат.

Европалык комиссия – ЕСтин башкы аткаруучу институту. 1967-жылдын 1-июль айындагы аткаруучу органдарды кошуу жөнүндөгү келишимге ылайык, Комиссия үч европалык бирикменин – Европалык кендердин бирикмеси, Европа экономикалык шериктештик, Атом энергиясы боюнча Европалык шериктештик өз ара органы катары түзүлгөн. Комиссия өзүнүн бардык функциясы боюнча көз каранды эмес, аткаруу функциясынан тышкары кеңири мүчө мамлекеттердин жалпы саясатында калыптануусунда мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөрдү демилгелейт, ушундай саясаттарды ишке ашырууга каражат жумшайт.

Комиссия 20 адамдан турат, булар улуттук өкмөт башчылары тарабынан эки адамдан – Улуу Британия, Германия, Испания, Италия, Франция мамлекеттеринен, ал эми калгандарынан бирден адам бекитилет. Комиссиянын мүчөлөрү башында 4 жылга шайланса, Маастрихт келишиминен кийин 5 жылдык мөөнөткө шайланат.

Советке нормативдүү документтердин проектилерин даярдайт. Эң негизгиси Шериктештиктин тышкы байланыштарын карайт.

Европалык парламент – ЕСтин өкүлдүк органы. 1962-жылга чейин Парламенттик ассамблея катары жашап келген. Ассамблея чектелген функцияларга ээ болгон. 1979-жылдын июнь айынан баштап мүчө мамлекеттердин калкынын пропорциялык санына жараша ар бир беш жылда жалпы түз шайлоо жолу менен Европарламент шайланат. ЕСтин юридикалык актыларын кабыл алууда жана даярдоо процессине катышат, тышкы саясатынын калыптануусун көзөмөлдөйт. Европарламент Комиссиянын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт, бюджетти бекитет жана аткарылган иштер боюнча отчет алат. ЕСтин жаңы чечиле турган маселелерин талкуулайт, эл аралык байланыш келишимдерди түзүүнү карайт. Маастрихт келишими Европарламенттин компетенциясын күчөткөн, Шериктештиктин финансы иштерин ж.б. көптөгөн областтарын көзөмөлгө алат. Азыр Европарламент 626 мүчөдөн турат, Амстердам келишими боюнча Европарламент орунун 700дөн ашпашы керек. Европарламенттин пленардык сессиялары Страсбург шаарында өткөрүлөт.

Европалык сот–15 орундуу, мүчө мамлекеттердин өкүлдөрүнөн турат. ЕСтин келишимдеринин негизинде түзүлгөн юридикалык мыйзамдуулуктун бирдей болушун камсыздайт. Мүчө мамлекеттер тарабынан түшкөн доо арыздар, ар кандай талаш-тартыш маселелерин жыйында карайт. Жеке жана юридикалык жактардын арызданууларын карап чечим чыгарат.

Аудитолор палатасы– 12 мүчөдөн турат, Совет аркылуу 6 жылга шайланат. ЕСтин бардык киреше жана чыгаша маселелери боюнча отчет алып текшерет, ар бир жылга ревизия өткөрүп жыйынтыгы боюнча Советке доклад берет.

Европалык Союздун Чыгыш Европа мамлекеттери менен болгон мамилеси.

Жогоруда айтылып өткөндөй, ЕС Маастрихт келишимине чейин эле Чыгыш Европа мамлекеттери менен жакындашуусу 1980-жылдары башталган. Чыгыш Европа мамлекеттери экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, СССРдин таасир астында социалисттик системада мамлекет катары жашашкан. «Кансыз согуш» шартында Чыгыш Европа же Балкан жарым аралындагы мамлекеттердин ички жана тышкы саясатты социалисттик идеянын кызыкчылыгында болуп, капиталисттик шартта жашаган Батыш Европа мамлекеттери менен байланыш түзүүсү мүмкүн эмес болгон.

1988-жылы 25-июнда Чыгыш Европа мамлекеттер менен ЕСтин ортосунда өз ара официалдуу мамиле түзүү декларациясына кол коюлган. 1988-1990-жылдары эки аймактагы экономикалык интенсивдүү база түзүү үчүн келишимдерге кол коюу башталган. Чыгыш Европа мамлекеттери ЕС мүчө катары кирүү сунуштарын билдире башташкан.

1992-жылы октябрь айында ЕС менен Вышеград группасы – Польша, Венгрия, Чехия мамлекеттери менен саясий-экономикалык байланышты чыңдоо жөнүндө жолугушуу болгон. 1993-жылы Копенгаген шаарында ЕС экономикалык мейкиндигине Борбордук жана Чыгыш Европа мамлекеттерине жол ачуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Копенгаген жолугушуусунда ЕСке толук мүчө болуп кирүүнүн так шарттары көрсөтүлгөн. Уюмга мүчө болуп кирүү негизги үч критерийден турган:

1. Демократиянын гарантияланышы, мамлекеттерде стабилдүүлүк болушу, мыйзамдын мыйзамдуулугу, адам укуктарынын корголушу;

2. Чыныгы рынок экономикасынын болушу жана ички жалпы рыноктогу атаандаштыкка чыдамдуулугу;

3. ЕСке мүчө болуудагы бардык милдеттерин аткарууга жөндөмдүүлүгү, экономика жана валюта союзунун, уюмдун саясий багыттарын кабыл алуусу.

1994-1996-жылдары жогорудагыдай эрежелерди аткарууга милдеттенишип, Венгрия, Польша, Румыния, Словакия, Латвия, Эстония, Литва жана Болгария, Чехия, Словения мамлекеттери ЕСке кирүүнү каалоолорун билгизишкен.

ЕСтин Министрлер советинин чечими менен Венгрия, Польша, Румыния, Словакия, Болгария жана Чехия мамлекеттери айлана чөйрөнү коргоо, тышкы саясат, коопсуздук маселелери боюнча, Министрлер советинин сессиясына катышууга мүмкүнчүлүк алышкан. Бул Союзга кирүүгө мамлекеттерди даярдоо болгон. 1999-жылы ЕСтин мамлекеттеринин Хельсинки шаарында жолугушуусу болуп, уюмду кеңейтүүнү карашкан. 2003-жылы 16-апрель айында Афина шаарында Борбордук жана Чыгыш Европанын 16 мамлекеттери менен ЕС кирүүгө макулдуктарын берген келишимге кол коюшкан, ушул келишимдин негизинде, Венгрия, Польша, Словакия, Латвия, Эстония, Литва, Болгария, Чехия, Словения жана Мальта, Кипр 2004-жылдын 1-май айынан баштап ЕСке толук мүчө болушкан.

Европа инвестициялык банкы- ЕСтин мүчөлөрүнүн финансы кредит уюму 1958-жылы Европа экономикалык шериктештигинин инвестициялык проектилерин жөнгө салуу үчүн. Анча жакшы өнүкпөгөн чөлкөмдөргө орто көп жылдык мөөнөт менен кредит берүү каралган.

Уюмдун ишмердүүлүгүн – Башкаруучулар Совети – мүчө мамлекеттер министрлеринен турат, Директорлор совети жана Жетектөөчү комитеттен турат. Банк ЕС бюджетинен финансы дотация албайт, өз атынан займ катары алышат. Жайгашкан жери Люксембург шаары.

Батыш Европа союзу – аскердик-саясий уюм 1955-жылы Париж келишиминин негизинде түзүлгөн. 1948-жылы Бельгия, Англия, Германия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Франция, Греция мамлекеттери Брюссель шаарында Батыш союзун түзүүнү карашкан.

Батыш Европа союзуна үч ассоциаланган мүчөлөрү – Турция, Норвегия, Исландия жана беш байкоочулар- Ирландия, Дания, Австрия, Швеция, Финляндия. 1994-жылы союздун «ассоциаланган партнерлору» катары – Болгария, Венгрия, Румыния, Польша, Чехия, Словакия, Латвия, Литва, Эстония кирген.

Уюмдун эң жогорку органы- Совет тышкы иштер министрлеринин деңгээлинде бир жылда эки жолу сессия болуп турат. Күндөлүк иштерди – Туруктуу совет аткарат, Брюссель шаарында жайгашкан. Союздун органдарынын ишмердүүлүктөрүн координациялаган – башкы катчы.

1984-жылдан баштап Батыш Европа союзу менен ЕС ортосунда коргоо иштери боюнча сүйлөшүүлөр болгон. 1991-жылы Маастрихт декларациясы боюнча ЕСтин бул уюмдун иш багыттарынын негизги принциптери көрсөткөн. Батыш Европа союзу « коргоо бөлүк» катары калган. 1994-жылы эки уюмдун ортосунда эл аралык структуралар түзүлгөн.

1995-жылы Лиссабон шаарында Батыш Европа союзунун министрлер советинин сессиясында биринчи жолу ЕСжана НАТОго көз карандысыз автономдуу чечим кабыл алган, союздун өзгөчө потенциалын иш жүзүндө көтөрүү максатында. Уюмдун рамкасында кырдаал борбору, саясий-аскердик группа, чалгындоо уюгу түзүлгөн. 1998-жылы майда Батыш Европа союзунун аскердик штабы, мүчө мамлекеттердин кызыкчылыгын коргоо максатында түзүлгөн. Уюм НАТО менен тыгыз байланышта.

Азыркы мезгилде Батыш Европа союзу менен ЕС ортосунда маанилүү маселе туулууда, бир чөлкөмдөгү эки уюмдун бири бирине кошулуусун Франция колдосо, коргоо маселесиндеги улуттук суверендүүлүктү сактоо менен эки уюмдун ишмердүүлүктөрүнүн тереңдешин Улуу Британия колдоп чыгууда. Көптөгөн, Батыш Европа союзунун мүчөлөрү акырындык интеграция жолу менен кошулуу варианттарын айтышууда, бирок, Улуу Британиянын позициясы биригүү маселесин оордотууда.

Европа Совети – Европа континентинин эл аралык консультативдүү уюмдарынын бири. 1949-жылы түзүлгөн. Уюмга 40 мамлекет мүчө, байкоочулары АКШ, Канада жана Япония мамлекеттери.

Европа Советинин негизги максаты – Европа континентинде адам укуктарынын сакталышы, демократиялык принциптердин жайылышы, мамлекеттер аралык

социалдык-экономикалык байланыштар, эл аралык мамиледеги орчундуу маселелер улуттук коопсуздук, территориялык бүтүндүүлүк ж.б. көптөгөн проблемаларды кароо.

Европа Советинин негизги органдары – Министрлер комитети, Парламенттик ассамблея, Европанын жергиликтүү жана чөлкөмдүк конгресси, Башкы катчы.

Министрлер комитети – уюмдун атынан чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүгү кеңири. Страсбург шаарында мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлеринин деңгээлинде жылына эки жолу жыйын өткөрөт. Министрлер комитетинин күндөлүк иштерин Бюро жетектейт. Башкаруу функциясын мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлери жарым жылдан аткарышат.

Парламенттик ассамблея – мүчө мамлекеттин калкынын санына жараша квота боюнча орун бөлүнүп берилет, парламенте мүчө мамлекеттердин 286 өкүлү жана 286 алардын орун басарлары отурушат. Бир жылда төрт жолу пленардык жыйындарды өткөрүшөт. Жыйын январь, апрель, июнь, сентябрь айларынын аягында Страсбург шаарында болуп өтөт.

Парламенттик ассамблея беш партиялык фракциядан турат, булардын ичинен көрнүктүүлөрү, социалисттердин, христиан демократтардын, консерваторлордун партиялары. Парламенттик ассамблея, ассамблеянын башкармасын, Европа Советинин башкы катчысын, адам укуктары боюнча европалык соттун башчыларын шайлайт. Парламенттик ассамблеянын ичинде 14 тармактуу комитеттер иштейт.

Европанын жергиликтүү жана чөлкөмдүк конгресси - жергиликтүү жана чөлкөмдүк деңгээлде парламенттик ассамблея сыяктуу 286 орундан турат. Жылына бир жолу жыйын өткөрөт. Чөлкөмдөр палатасынан жана жергиликтүү бийлик палатасынан турат. Башкы максаты – жер жерлерде демократияны жайылтуу, чөлкөм арасындагы байланыштарды чыңдоо.

Европа Советинин Башкы катчысы советтин күндөлүк иштерин жана кабыл алынган чечимдердин турмушка ашырылышын көзөмөлдөп турат. Шайлануу мөөнөтү беш жыл.

Европа Советинин өз алдынча атайын кесиптештирилген мекемелери бар. Венеция комиссиясы, Помпидо группасы, социалдык өнүктүрүү фонду, тилдердин борбору, адам укуктары боюнча конвенция ж.б.

Европа Советинин символдору, 1955-жылы флаг, 1972-жылы гимн кабыл алынган. Ар жылдын 5-май Европа Советинин уюшулган күнү болуп келет. Жайгашкан жери Страсбург шаары, расмий тилдери англис жана француз тилдери.

Түндүк совет – Түндүк Европа мамлекеттеринин өз ара байланыштарын камсыз кылуучу уюм. 1952-жылы Дания, Исландия, Норвегия, Швеция мамлекеттеринин келишиминде түзүлгөн. 1955-жылы Финляндия кирген. Уюмдун негизги максаты – мүчө мамлекеттердин тышкы коопсуздугун ири державалардын кийлигишүүсүнөн коргоо жана саясий - экономикалык ж.б. өнүгүүлөрдү жөнгө салуу.

Эң жогорку органы – Пленардык ассамблея, жылына бир жолу сессия өткөрүп турат, күндөлүк иштерди президиум жана комитет алып барат. Советтин курамы мүчө мамлекеттердин парламенти аркылуу шайланат.

Кара деңиз боюндагы өлкөлөрдүн экономикалык байланыш уюму – мамлекеттер аралык бирикме, Түндүк Балкан жана Кара деңиз боюндагы жайгашкан 12 мамлекет мүчө (Азербайжан, Албания, Болгария, Греция, Грузия, Молдавия, Россия, Румыния, Сербия, Турция, Украина). Уюм 1999-жылы 1 майда 1992-жылы 25-июнда Кара деңиз экономикалык байланышы келишиминин базасында негизделген. Жайгашкан жери Стамбул шаары.

Америка чөлкөмүнүн мамлекеттер аралык уюмдары.

Америка чөлкөмүнүн тарыхы абдан бай жана кызыктуу, тарых илиминде Америка континенти жөнүндө маалыматтар азыркы мезгилге чейин изилденилип келүүдө. Анткени, Америка чөлкөмү тарыхта улуу географиялык ачылыштардан кийин, тактап айтканда 14 к. баштап белгилүү боло баштаган. Америка чөлкөмүндөгү

мамлекеттердин географиялык жайгашуусуна жараша Түндүк, Борбордук жана Түштүк Америка деп бөлүү каралган.

Американын алгачкы жашоочулары индейц уруулук союздары (апачи, новахо, хопи, чероки, ирокездер ж.б.) б.з.ч. 2 миңинчи жылдарда Түндүк Америкадан келип отурукташкан. Б.з. 4 к. майя уруулары, кийинчерээк 9 к. ацтек уруулары маданий жактан жакшы өнүгүүгө жетишкен. Европалыктар келгенге чейин Борбордук Америкада ацтектердин уруулук мамлекети жашаган. 15 к. Америка континенти Христофор Колумб тарабынан ачылган. Америка чөлкөмү 15-17-кылымдарда Европа мамлекеттеринин ортосунда “эч кимдики эмес территория (**принцип Res nullius**)” принцибине негизделип башкарылып келген. Бирок, 1497-жылы британ деңиз сүзүүчүсү Кабот, Түндүк Американын жээктерин ачкан, ушундан кийин Түндүк Америка Улуу Британиянын ээлиги катары саналып калган.

17 к. Англия башка Европа мамлекеттерине караганда көбүрөөк колониялык ээликтерге ээ болгон. 18 к. экинчи жарымынан баштап Англиянын колонияларында, Американын түндүгүндө көз карандысыздык үчүн боштондук күрөшү башталган. 1774-1976-жылы көз каранды эместик үчүн согуш болуп, 1976-жылы “Көз карандысыздыктын декларациясы” кабыл алынып, Америкада биринчи мамлекет пайда болгондугу жарыяланган. 1791-жылы Америка континентинде, демократиялык принциптердин негизинде конституция кабыл алынып, Америка Кошмо Штаты (АКШ) деп аталган мамлекет түзүлгөн. АКШ мамлекети бүгүнкү күнгө чейин Түндүк Америка континентинде ири держава катары жашап, өзүнүн саясаты менен Европа ж.б. чөлкөмдөрдө таанылып келет.

Түштүк же Латын Америка континенти да Европа мамлекеттер тарабынан ачылып, түндүккө караганда 20 к. чейин Европанын саясатынын астында жашап келишкен.

Азыркы мезгилде бардыгы болуп 45 мамлекет, Түндүк жана Борбордук Америкада 33 суверендүү мамлекет, ал эми Түштүк Америкада 12 суверендүү мамлекет бар. Бул мамлекеттер ортосунда байланыштарды жана түндүк менен түштүктү бириктирип турган эл аралык уюмдар азыркы кезде бир нече, алардын ичинен белгилүү мамлекеттер аралык байланыштарды жөнгө салып туруучу уюмдарына токтолуп өтөлүк.

Америка мамлекеттеринин уюму – 1948 ж. Колумбиянын Богота шаарында уюшулган. Буга Америка континентинин 35 мамлекетти кирет. Бул уюмдун дайыма көз салуучулары Япония, ФРГ, Франция, Россия, Израил, Испания, Италия ж.б. өлкөлөр. Негизги максаты – чөлкөмдөгү тынчтыкты жана коопсуздукту камсыз кылуу, мамлекеттердин экономикалык, маданий, социалдык байланыштарына көмөк түзүү. Уюмдун Уставында мамлекеттердин тең укуктуулук принциби сакталып, чөлкөмдөгү чыр-чатак маселелерин тынчтык жолу менен чечүү, коңшу мамлекеттердин бири-биринин ички жана тышкы саясаттарына кийлигишүүлөрүнө тыюу салуу ж.б. маселелерди чечет. Уюмдун жогорку органы – Жогорку Ассамблея ар бир жылда мүчө мамлекеттердин борборунда сессия өткөрүп турат. Аткаруу органы – Америка мамлекеттер уюмунун туруктуу органы Вашингтон шаарында жайгашкан.

Латын Америка интеграциялык ассоциациясы (ЛААИ) – соода – экономикалык уюм. 1960-жылы түзүлгөн эркин соода Латын Америка ассоциациясы уюмунун ордуна, 1981-жылы мартта уюшулган. Бул уюмга Аргентина, Боливия, Бразилия, Венесуэла, Колумбия, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай, Чили жана Эквадор мамлекеттери кирет. Уюмдун негизги максаты – латынамерикалык жалпы рынок түзүү, өнөр жай, айы-чарба жана финансы-валюта системасында байланыштарды жөнгө салуу. Ички мамлекеттер аралык сооданы жана чөлкөмдүк интеграция турмушка ашыруу, соода, бажы мамилеси боюнча мамлекеттер аралык келишимдерди түзүүгө көмөк көрсөтүү. Уюмдун жогорку органы – Министрлер Совети, жайгашкан жери Монтевидео шаары (Уругвай).

Латынамерикалык экономикалык система (ЛАЭС) – Латынамерика мамлекеттеринин экономикалык консультативдик уюму, 1975-ж. түзүлгөн. Уюмдун максаты – Латын Америка мамлекеттери үчүн өнүгүү пландарын координациялоо, экономикалык саясатта жана чөлкөмдүк жалпы экономикалык стратегияны иштеп чыгуу, экономикалык долбоорлорду жана изилдөөлөрдү турмушка ашыруу, интеграциялык процесс байланыштарын камсыз кылуу. Уюмдун жогорку органы – Латын Америкалык Совети. Жайгашкан жери – Каракас шаары (Венесуэла).

Борбордук Америка мамлекеттеринин уюму (ОЦАГ) – 1951-жылы беш (Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа, Салвадор) мамлекеттин демилгеси менен уюшулган. Негизги максаты – мүчө мамлекеттеринин ортосунда экономикалык, саясий, маданий ж.б. мамилелерди өнүктүрүү. Жогорку органы – Мамлекет башчыларынын жыйыны, негизги органы – тышкы иштер министрлеринин жыйыны, туруктуу орган – Борбордук Америка бюросу. Жайгашкан жери Сан – Салвадор.

Борбордук Америка жалпы базары (ЦАОР) – 1960-жылы Борбордук Америка мамлекеттеринин уюмунун алкагында түзүлгөн экономикалык бирикме. Бирикмеге Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Салвадор жана 1962-ж. баштап Коста – Рика мамлекеттери кирет. Бирикменин максаты – жогорудагы мамлекеттердин ортосундагы жалпы экономикалык стратегияны иштеп чыгуу, жалпы базар системасын турмушка ашыруу. Жайгашкан жери Сан – Салвадор.

Эркин соода жөнүндөгү Түндүк Америка келишими (НАФТА) – 1990-ж. АКШ, Канада, Мексика мамлекеттеринин ортосундагы соода тоскоолдуктарын ликвидациялоо үчүн, эркин соода жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. Бул уюмдун пайда болушуна АКШ менен Канаданын ортосунда 1989-жылы түзүлгөн соода келишими негиз салган. Бул келишим үч мамлекеттин ортосунда 1992-жылы декабрда кол коюлуп, 1993-жылы күчүнө кирген. Түндүк Америка мамлекеттеринин ортосундагы соода өз ара байланыштарын жөнгө салуу үчүн Түндүк Америка соода комиссиясы түзүлгөн. Бул уюмдун түзүлүүсү мүчө болгон ар бир мамлекет үчүн өзгөчө кызыкчылыктарга ээ:

АКШ үчүн америкалык товарларды дүйнө жүзүнө экспорттоодо, тышкы соода дефициттин жоюу жана чөлкөмдө ички, тышкы мамлекеттер аралык соода ж.б. байланыштарды көзөмөлдөп туруу максатында уюшулган.

Канада үчүн америкалык рынокко кирүүнүн эрежелерин сактоо, америкалык рынок аркылуу чыгуу, чөлкөмдө Канада менен АКШ эң эле активдүү соода ж.б. байланыштардагы партнерлор болуп эсептелет.

Ал эми Мексиканын бул уюмга кирүүсү Канада сыяктуу эле – америкалык рыноктон көз карандылыгы жана америкалык инвестиция ж.б. кызыкчылыктары каралган. Бирок, уюмга кирүүдөгү Мексиканын абалы Канадага салыштырганда бир топ төмөнүрөөк, анткени, Мексикада 90-жылдары финансы кризиси жана экономикадагы реформалары болсо деле импортко болгон тариф дагы эле жогору бойдон калган, мындай көрүнүш америкалык таасирдин болушун мүнөздөйт. НАФТА уюму 1994-жылдан баштап Латын Америка мамлекеттери менен да келишимдерди түзө баштаган. 1994-жылы бул уюмга Чили кирген.

Уюмдун аткаруучу органы – соода жана экология, эмгек байланыштары боюнча комиссия. Келишимдин негизинде Түндүк Америка өнүгүү банкы иштейт. Банк аркылуу мүчө мамлекеттердин чек ара райондоруна инвестиция берүү каралган. Мамлекеттер аралык ички соода талаш-тартыштарын жөнгө салуу ж.б. Жайгашкан жери Вашингтон шаары (АКШ).

Америка мамлекеттер аралык эркин соода зонасы (МАЗСТ)- 2005-жылдан баштап түзүлө баштаган уюм. 1994-жылдын декабр айында Майами шаарында ушул уюмду түзүү карала баштаган. Эркин соода зонасынын түзүүнүн негизги максаты – соода жана инвестиция саясатын жүзөгө ашыруу эрежелерин бирдей жайылтуу, чөлкөмдөр ортосундагы соода келишимдерин жөнгө салуу болгон. Түндүк Америка

менен Түштүк Америка мамлекеттеринин ортосундагы экономикалык байланыштын тең салмактуулугун түзүү каралган. Уюмда дискриминация мүнөзүндө болбошу керектиги, ВТО уюмунун принциптери менен дал келиши каралган. Бул уюмду түзүүнүн негизги демилгечиси АКШ болуп эсептелет, анткени Америка чөлкөмүндөгү түндүк менен түштүк мамлекеттер ортосундагы тоскоолдуктарды алып салуу, эки чөлкөмдүн жалпы өнүгүүсүн теңдөө максатында. Анткени, АКШнын экспорттунун 45% бөлүгү Түндүк жана Түштүк Америка мамлекеттери менен байланыштуу.

Түштүк Америка жалпы базары (МЕРКОСУР) – Түштүк Америка мамлекеттеринин интеграциялык процессин активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн уюшулган уюм. 1991 ж. Аргентина, Бразилия, Уругвай жана Парагвай мамлекеттеринин соода пакт боюнча кол коюсунда келип чыккан. Уюмдун жашап жаткан мезгилинде, дүйнөдөгү интеграциялык туруктуу группа катары белгилүү. 1998-жылы төрт мамлекеттин ортосунда 95% соода деңгээлин, пошлина, тариф ж.б. маселер боюнча иштерди иш жүзүнө ашыра баштаган. Бул уюмдун ишмердүүлүгүнүн негизинде чөлкөмдө стабилдүү экономикалык байланыштардын болушуна шарттар түзүлө баштаган. Уюм башка Америка чөлкөмүндөгү жана дүйнөлүк деңгээлдеги уюмдар менен байланыштарды жүргүзүп келет.

Үчтүктөр группасы – 1960-жылы түзүлгөн. Мексика, Венесуэла, Колумбия мамлекеттери кирет. Группанын максаты үч мамлекеттер ортосундагы эркин соода мамилесин камсыз кылуу.

Кариб аймагынын жалпы базары (КАРИКОМ)– 1973-жылы 4-июлда Тринидад жана Тобаго, Ямайка, Суринам, Барбадос, Гайана мамлекеттеринин тышкы иштер министрлеринин жолугушуусунда түзүлгөн. 1974-жылы Кариб аймагынын кичинекей Белиз, Доминика, Гренада, Сент-Люсия, Сент-Винсент, Монсерат, Сент-Китс жана Невис, Антигуа жана Барбуда мамлекеттери, Койкос, Британ, Вергин аралдары кирет.

Уюмдун максаты – Кариб аймагындагы тышкы жана ички саясатты стабилдештирүү, эркин соода жана экономикалык байланыштарды, илим билим, саламаттыкты сактоо, маданият ж.б. маселелерди өнүктүрүү каралган.

Уюмдун жогорку орган мүчө мамлекет башчылары жылына бир жолу чогулушуп жыйын өткөрүшөт. Туруктуу катчы уюмдун күндөлүк ишин көзөмөлдөйт. Катчынын жайгашкан жери Джорджтаун шаары (Гайана). Уюмдун алкагында ассоцияланган институттар иштейт.

Кариб өнүктүрүү банкы;

Кариб инвестициялык фонду;

Кариб метеорология уюму;

Укуктук совет;

Вест-Индия университети;

Кариб шериктештигинин парламенттик ассамблеясы;

Кариб соту.

Чөлкөмдөгү экономикалык абал ар кандай кыйынчылыктарга дуушар болуу менен, жумушсуздук, тышкы карыз ж.б. маселелердин болушунун негизинде мамлекеттер аралык бирдей өнүгүү интеграциялык процессин кечендетүүдө.

2005-жылы уюмда 15 мамлекет мүчө болуу менен байкоочулар катары Аруба, Колумбия, Республика Доминика, Мексика, Пуэрто Рико, Венесуэла мамлекеттери киришкен. 2005-жылы уюмдун ичинде Кариб мамлекеттеринин ассоциациясын түзүшкөн. Кариб мамлекеттеринин ассоциациясына, Борбордук Америка жана Кариб бассейнинин 25 мамлекети кирген. Бул уюм азыркы мезгилде БУУ, ЕС жана НАФТА уюмдары менен ар кандай эл аралык маанидеги маселер боюнча кызматташып келет.

Түштүк Америка улутунун союзу – (UNASUR) – (башкача аталышы – Декларация Куско) – Түштүк Америка мамлекеттеринин регионалдык саясий жана экономикалык уюму. 2004-жылы 8-декабрда уюшулган. Жайгашкан жери Эквадор

мамлекети Кито шаары, ал эми парламентинин жайгашкан жери Боливия Кочабамба шаары.

Колдонулган адабияттар:

Арбатова Н. Расширение ЕС на восток: политические последствия для России. // *International politik.* – 2004.- № 1.

Батюк В.И. Миротворческая деятельность ООН и великие державы // США: экономика, политика, идеология. 1996. № 12

Борко Ю.А. Что такое Европейский союз. М., 1998

Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверх державы: СССР в первые послевоенные годы. М.: РОСПЕН, 2001

Дидрихс У. Расширенный ЕС В качестве международного игрока. // *International politik.* – 2004 - № 1

Европейский Союз. Путеводитель. М., 2003

Журкин В.В. Европейский Союз: внешняя политика, безопасность, оборона. М., 1998. № 47

Заказникова Е.П. Юго-Восточная Азия : в поисках лучшего будущего. –М.: Наука, 1991

Иванов П., Халоша Б. Россия- НАТО: Европейская безопасность на рубеже столетий // *Мировая экономика и международные отношения.* 2001. № 4

Кудрявцев А.В. исламский мир и палестинская проблема. –м.: Наука, 1992

Лунин В.Н. Проблемы реформирования ООН в свете событий на Балканах // *Мир после Косово: Россия, СНГ, Латинская Америка.* М., 2000

Международные отношения: теория, конфликты и организации: учеб. Пособ./ под ред. П.А. Цганкова. – М., 2004.

Орлов. А. Г. Внешние органы государственной власти стран Латинской Америки. Уч. пособие А. Г. Орлов: МГ: И МО-М: «Анкил» 2001

Перес Ш. Новый Ближний Восток. – М.: Прогресс, 1994

Торшин Ю.А. История Азии и Африки в новейшее время (1918-2000). – М.: “Весь Мир”, 2004

Уткин А.И. Мир в XXI веке // США – Канада: экономика, политика, культура. 2000. №4

Азия - Тынч океан аймагындагы (АТР) мамлекеттер аралык экономикалык интеграция

Азия чөлкөмүнүн эл аралык мамлекеттик уюмдары.

Азия чөлкөмү дүйнө жүзүндөгү эң ири чөлкөм көп цивилизациялык өнүгүүлөрдүн пайда болгон жери катары, кызыктуу жана табышмактуу, сырдуу тарыхый окуяларга бай өзгөчө бир дүйнө. Азия чөлкөмүн ири төрт тарыхый этнографиялык аймактарга бөлсөк: Түштүк Батыш Азия, Түштүк Азия, Түштүк Чыгыш Азия, Чыгыш жана Борбордук Азия. Ар бир аймактын тарыхый өнүгүүсү ар башка.

Азыркы мезгилде Азия чөлкөмүндө 48 эгемендүү мамлекет жашап келет, алардын географиялык жактан жайгашкан алкагын карасак:

Түштүк Батыш Азия- ислам дининин пайда болгон жери, араб же ислам маданиятын жаратуу менен шариат мыйзамынын негизинде жашаган 19 мамлекет жайгашкан.

Түштүк Азия- буддизм дининин очогу катары, будда маданиятында өнүккөн 7 суверендүү мамлекет бар.

Түштүк-Чыгыш Азия – буддизм, ислам ж.б маданий очоктордун өнүгүүсүндө жашаган 10 көз каранды эмес мамлекет жайгашкан.

Чыгыш жана Борбордук Азия – буддизм, конфуций, ислам, синтоизм маданий өнүгүүсүндө жашаган 12 суверендүү мамлекет жашап келет.

Азыркы мезгилде жогорудагы төрт географиялык аймактарга бөлүнгөн мамлекеттердин ортосунда байланыштарды жана Түндүк менен Түштүктү, Батыш

менен Чыгышты экономикалык ж.б. жактан жакындаштыруу, жөнгө салуу чөлкөмдүк эл аралык уюмдардын ишмердүүлүктөрү менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан азыркы кезде, Азия чөлкөмүнүн жалпы маселелерин чечүүдө атайын адистештирилген бир нече эл аралык уюмдар иштеп келет, алардын ичинен белгилүү мамлекеттер аралык байланыштарды жөнгө салууда көптөгөн иштерди аткарууга жетишкен уюмдарына токтолуп өтөлүк.

Азия Тынч океан аймагындагы (АТР) мамлекеттер аралык экономикалык интеграция.

XX к. 80-жылдарынан баштап Азиялык Тынч океан аймагы (АТР) экономикалык өсүшү боюнча көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп келген. Дүйнөнүн башка чөлкөмдөрүн эң алдынкы технологиялык тармактары менен айырмаланып эл аралык таймашуу жөндөмдүүлүгү менен АТР мамлекеттеринин эл аралык интеграциялык процессте ролу жана орду жогорулаган.

Бул чөлкөмдүн экономикалык потенциалы АКШ тышкы экономикалык саясатындагы өзгөчө багыты катары таанылып келет. Дүйнөлүк экономикадагы япониялык өндүрүштүк ыкмалары алдынкы европалык мамлекеттер менен тең калышпай оозуп бара жаткандыгы АКШ мамлекетинин бул чөлкөмдө абдан тыгыз дипломатиялык байланышты түзүү менен интеграциялык карым-катнашта өз таасирин тийгизүүнү көздөп келет. Тынч океан Азия чөлкөмүндө жер шаарынын 40% калкы жашайт, бул жердеги мамлекеттер дүйнөдөгү сооданын 40% деңгээлин түзөт. Көптөгөн экономистердин жана изилдөөчүлөрдүн аныктоосунда 2010-жылдардан кийин азиаттык-тынч океан бассейниндеги жашаган өлкөлөрү дүйнөнүн негизги финансы инвестициялык борборуна айлануу менен дүйнөлүк экономиканын «локомотиви» боло баштагандыгын айтышууда.

Акыркы жылдарда Азия-тынч океан аймагы Азиянын башка чөлкөмдөрүнө салыштырганда экономикалык өсүш темпи стабилдүү өнүгүүдө. Бул чөлкөмдөгү «азия барстары», же «азия ажыдаарлары, дракондору» (Түштүк Корея, Гонконг, Тайвань и Сингапур), жылына орто эсеп менен экономикалык өсүшү 6,4% түзөт. Алардын ичинен Сингапур 10% алдыга оозуп чыккан. Орто жылдык өсүш Индонезияда – 5-7%, Тайланда – 8% түзөт. Ал эми 90-жылдардын аягында Кытай мамлекетинин өсүшү – 9%, акыркы 2 жылда 12% жеткен. XXI к. азия ажыдаарларынын ичине Вьетнам мамлекети да жылдык өсүш темпи 8-10% менен кирген.

Экономикалык жактан жакшы өнүгүп жаткан Азия-тынч океан аймагынын мамлекеттердин башын бириктирүү демилгесин АКШ мамлекети иш жүзүнө ашырган. 1993-жылы ноябрь айында АКШнын Сиятле шаарында Азия чөлкөмүнүн 14 өлкөсүнүн жетекчилеринин биринчи жолугушуу форму болуп өткөн. Мамлекеттер ортосундагы ар кандай идеологиялык келишпестиктерине карабастан, келечекте азия-тынч океан аймагындагы экономикалык ж.б. кызматташтыкты жөнгө салуу боюнча алгачкы иш чаралары сүйлөшүлгөн. Бул форумда Азиялык тынч океан экономикалык кызматташтык уюму (АТЭС) түзүлгөн.

1994 ж. ноябрь айында Индонезиянын Богота шаарында АТЭС өлкөлөрүнүн экинчи жолугушуусу бул аймактын 18 мамлекетинин катышуусунда болуп өткөн. Мында 2020-ж. чейин ички тоскоолдуксуз жана бажысыз дүйнөдөгү эң ири эркин соода зонасын уюштуруу планы талкууланган. Алардын ичинде АТЭС өлкөлөрү ичинен алдынкы өнүккөн мамлекеттери 10-жылдын ичинде бажы тоскоолдуктарын алып салуу боюнча алгачкы кадамдарды баштоону мойундарына алышкан.

Форум “Азия – Европа (АСЕМ) –Чыгыш Азия мамлекеттери менен Европа мамлекеттерин бириктирип турган эл аралык уюм. АСЕМге 53 өлкө кирет, 60% дүйнөнүн дүң азыгын, 2/3 дүйнөлүк сооданы камсыз кылып турушат. АСЕМдин биринчи форуму 1996-жылы Франция менен Сингапурдун демилгеси менен уюшулган. Бүгүнкү күнгө чейин ишмердүүлүгүн арттырып келет.

Азиялык тынч океан экономикалык кызматташтыгы (АТЭС) – дүйнөлүк мамлекеттер аралык форум. 1989-жылы ноябрь айында уюшулган. Уюмдун көпчүлүк мүчөлөрү азия мамлекеттеринин катышуусунда болуп келет. Бул уюмдун ишмердүүлүгү Австралия, Буруней, Гонконг, Индонезия, Канада, КНР, Корея, Малайзия, Мексика, Жаңы Зеландия, Папуа–Жаңы Гвинея, Сингапур, АКШ, Тайланд, Тайвань, Филиппин, Чили, Япония жана 1998-жылдан баштап Россия, Вьетнам, Перу мамлекеттери менен байланышкан. Форум кеңеш берүүчү статуска ээ. Экономикалык механизмдерди бардык чөлкөмдө жөнгө салуу жана бирдей ишке ашыруу боюнча уюмдун ичинде бир нече комитеттери бар:

- соода жана инвестиция комитети;
- экономикалык комитет;
- административдик – башкаруу комитети.

Бир нече жумушчу группалары иштейт:

- соода боюнча кызмат кылуучу;
- өнөр жай жана илим, технология боюнча;
- телекоммуникация боюнча;
- транспорт боюнча;
- адам ресурстарын өнүктүрүү боюнча;
- чөлкөмдүк энергетика кызматташтыгы боюнча;
- деңиз ресурстарын сактоо боюнча;
- балык уулоо боюнча;
- туризм боюнча;
- азык түлүк боюнча;
- инфраструктура жана тейлөө боюнча ж.б.

Административдик – техникалык милдетти уюмдун катчысы аткарат. Башкы катчы Сингапурда жайгашкан.

Башкармачылык институту иштейт, мунун милдетин 1998-жылы бери Малайзия анан Жаңы Зеландия аткарат. Уюмдун бир жылда бир жолудан саммити болуп турат. Кеңеш берүүчү советтин ишкердүүлүк жыйыны жылына өткөрүлөт.

Түштүк Чыгыш Азия мамлекеттер Ассоциациясы (АСЕАН) – 1967-жылы август айында чөлкөмдүн беш мамлекеттин конференциясында уюшулган. 1967-жылдан баштап Индонезия, Малайзия, Сингапур, Тайланд, Филиппин, 1984-жылы Буруней, Вьетнам, 1995-жылы Лаос, Бирма мамлекеттери кирет. Уюмдун кызматташтары – Австралия, ЕС, Канада, Жаңы Зеландия, Корея Республикасы, АКШ, Япония мамлекеттери болуп саналат. Ал эми кеңеш берүүчүлөрү Кытай жана Россия. Көзөмөлдөөчүлөрү – Лаос Папуа – Жаңы Гвинея.

Жогорку орган – үч жылда бир жолу мамлекет башчылары чогулат. Башкы жетектөөчү орган – жылына бир чогулуучу ички иштер министирлеринин жыйыны. Уюмдун максаты – чөлкөмдөгү экономикалык, социалдык, маданий өнүгүүгө көмөк көрсөтүү, ири мамлекеттердин кийлигишүүсүнө жол бербөө, ички аймактык талаш-тартыштарды чечүү. Алгач жаралганда уюмдун ишмердүүлүгү саясий маселелерге көбүрөөк көңүл бурса, азыркы кезде аймактагы соода, финансы ж.б. маселелер боюнча башка мамлекеттер жана уюмдар менен байланыштардын болушуна кызыктар. Мындай максаттын болушу АСЕАН мамлекеттеринин туруктуу экономикалык өнүгүүсүнө жол ачат. Туруктуу жайгашкан жери Жакарта шаары (Индонезия).

Түштүк Азия мамлекеттеринин чөлкөмдүк байланыш ассоциациясы (СААРК) – 1983-жылы Дели конференциясынын чечими менен уюшулган. Уюмга Бангладеш, Бутан, Индия, Мальдивия республикасы, Непал, Пакистан, Шири – Ланка мамлекеттери кирет. 1985-жылы декабрда Дакка шаарында жогорудагы мамлекеттердин жетекчилери катышкан конференция болуп, Түштүк Азия мамлекеттеринин чөлкөмдүк байланыш ассоциациясы уюмун түзүүгө кол коюлган.

Уюмдун максаты – мүчө мамлекеттер аралык экономикалык, социалдык жана маданий байланыштарды жөнгө салуу жана өнүктүрүү. Жогорку органы – мамлекет башчыларынын бир жылда бир болуучу жыйыны. Дайыма иштөөчү комитеттери бар. Жайгашкан жери Дакка шаары (Бангладеш).

Азия өнүктүрүү банкы – 1966-жылы Тынч океан Азия чөлкөмүн социалдык жана экономикалык өнүгүүсүн финансы жана техникалык жардам жолу менен көмөктөшүү негизде түзүлгөн. Бул уюмга 50 мамлекет кирет. Банктын ресурсу акционерлердин капиталдарынын негизинде калыптанган. Ири акционерлери – АКШ, Япония. Туруктуу жайгашкан жери Манила шаары (Филиппин).

Коломбо планы – Түштүк жана Түштүк – Чыгыш аймактарын экономикалык жактан биргелешип өнүктүрүү үчүн британдык план иштеп чыгышкан. Экономикалык жактан начар өнүккөн Түштүк жана Түштүк – Чыгыш мамлекеттеринин экономикалык өнүгүүсүн жогорулатуу үчүн ар кандай жардам берүү каралган.

Уюмду түзүү 1950-жылы Улуу Британия мамлекетинин демилгеси менен Коломбо шаарында кол коюлган. Бул уюмга 26 Азия жана Австралия континентинин мамлекеттери кирет. Алар, Австралия, Индия, Жаңы Зеландия, Пакистан, Шири – Ланка, 1951-жылы Лаос, 1952-жылы – Камбоджа, Мьянма, Непал, 1953-жылы – Индонезия, Тайланд, Филиппин, Япония, 1957-жылы Сингапур, 1962-жылы Бутан, Корея республикасы, 1963-жылы Мальдивия, Афганистан, 1967-жылы Иран, 1972-жылы Бангладеш, Фиджи, 1974-жылы Папуа – Жаңы Гвинея. Башка континенттин мамлекеттери да мүчөлүккө ээ. 1950-жылы Канада, Великобритания, 1951-жылы АКШ. Кредитор өлкөлөр АКШ, Англия, Япония, Австрия, Жаңы Зеландия. Жайгашкан жери Коломбо шаары (Шири – Ланка).

Араб мамлекеттеринин Лигасы – араб мамлекеттеринин өз ара кызматташтык союзу. 1945-жылы Каир шаарында араб мамлекеттеринин конференциясында уюшулган. Бул уюмга Азиянын бардык аймактарындагы мусулман мамлекеттери кирет. Иордания, Ирак, Йемен, Ливия, Сирия, Сауд Аравиясы, 1961-жылы Кувейт, 1971-жылы Бахрейн, Катар, Оман, ОАЭ, 1976-жылы Палестина, Африка континентинин мамлекеттери – Египет, 1953-жылы Ливия, Судан, Марокко, Тунис, 1962-жылы Алжир, 1973-жылы Мавритания, Сомали, 1977-жылы Джибути, 1993-жылы Комор аралы кирген.

Лиганын Уставы мүчө мамлекеттердин саясий, согуштук, экономикалык ж.б. сфералардагы ишмердүүлүктөрүн жөнгө салуу. Ар бир мамлекеттердин саясий режимдерин таануу жана сыйлоо, талаш-тартыш маселелерин акыйкат чечүү каралган. Жетектөөчү орган – Лиганын совети. Советке мүчө мамлекеттердин башчылары же өкүлдөрү кирет. Лиганы башкы катчы башкарат. Жайгашкан жери Тунис шаары.

Нефть экспорттоочу өлкөлөрдүн уюму (ОПЕК) – Азия, Африка, Түштүк Америка мамлекеттеринин уюму. 1960-жылы уюшулган. Азыр уюмга 12 мамлекет кирет. Алжир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Иран, Ирак, Катар, Кувейт, Ливия, Нигерия, ОАЭ, Сауд Аравия мамлекеттери. Бул уюмга дүйнөнүн бардык нефть экспорттоочу мамлекеттер гана мүчө болуп кире алат. Ар кандай чечим кабыл алууну мүчө мамлекеттердин алтоосунун макулдугу менен чечилет. Уюмду түзүүчүлөр Венесуэла, Иран, Ирак, Кувейт, Ливия, Сауд Аравия.

Уюмдун негизги максаты - мүчө мамлекеттердин нефть саясатын координациялоо жана унификациялоо. Дүйнөлүк базарда нефть баасын стабилдештирүүнү камсыздоо, ар кандай кризистерден сактоо, нефть чыгарган мамлекеттердин туруктуу кирешесин камсыздоо, айлана чөйрөнү коргоо маселелери кирет. Мүчө болгон мамлекеттерден турган делегация ОПЕКтин башкы органы болуп эсептелет. Алар Вена шаарында бир жылда эки жолу чогулушат. Мамлекеттердин сунушу менен кезексиз жыйындары өткөрүлөт.

Аткаруу органы – Башкаруучулар Советинен турат, эки жылдык мандатка ээ. Экономикалык комиссия – уюмдун экономика, нефть, энергетика ж.б. маселелерин

карайт. Уюмдун катчылыгы Башкаруучу советтин жетекчилигинде боло турган иштерди аткарат. Жайгашкан жери Вена шаары (Австрия).

Исламдык конференция уюму (ОИК) – мамлекеттер аралык мусулман мамлекеттеринин диндик биримдиги үчүн уюшулган уюм. 1969-жылы түзүлгөн, уюмга 55 мамлекет мүчө болуп кирген. Мусулман мамлекеттер үчүн уюм түзүүнү 1956-жылы Египеттин президенти Г.А.Насер тарабынан айтылган, бирок, ошол мезгилде түзүүгө мүмкүнчүлүк болгон эмес. Анткени, Араб мамлекеттери менен еврейлердин ортосунда карама-каршылык күчөп турган. 1967-жылы Сауд Аравия мамлекетинин падышасы Фейсал, Иран мамлекетинин шахы менен мамилесин жакшыра баштаган. 1968-жылы Мекке шаарында бул эки мамлекеттин жолугушуусу мусулман мамлекеттеринин ортосунда уюмду түзүү керектигин белгизишкен. 1969-жылы еврейлер Иерусалимдеги мусулмандардын мечитин өртөп жибериши дагы уюмду түзүүнүн дагы бир себеби болгон. 1969-жылы Марокконун борбору Рабат шаарында 12 Азиялык жана 11 Африкалык ислам мамлекеттери чогулуп, Палестина маселеси жана мусулман мамлекеттеринин абалы жөнүндө конференция өткөрүшкөн. Ушундан кийин Исламдык Конференция уюму деп атала баштаган.

Уюмдун негизги органы мамлекет башчылары жана өкмөт, үч жылда бир жолу жолугушат, ар жыл сайын тышкы иштер министрлеринин конференциялары болуп турат. Уюмдун көзөмөлүндө бир нече туруктуу комитеттер түзүлгөн. Уюмдун негизги ишмердүүлүгү мусулман мамлекеттеринин чөлкөмдөгү территориялык, этникалык ж.б. чыр-чатактарын жана талаш-тартыштарын карайт жана тийиштүү уюмдарга кайрылуу жасайт. Ушул уюмдун мүчөлүгүнө СССР кулагандан кийин Борбордук Азия мамлекеттери Кыргызстан, Тажикстан, Туркменистан, Узбекистан жана Азербайжан мамлекеттери кирген. Бүгүнкү күндө бул уюмдун ишмердүүлүгү ушул мамлекеттер менен байланыштуу десек болот. Уюмдун башында жогорку катчы турат. Жайгашкан жери Жидде шаары (Сауд Аравия).

Персия булуңундагы араб мамлекеттеринин байланыш совети -1981-жылы алты монархиялык бийликтеги – Сауд Аравия, Кувейт, ОАЭ, Оман, Катар, Бахрейн мамлекеттеринин саясий- экономикалык жана чөлкөмдүк бири-бири менен карым-катнашты жөнгө салуучу уюму катары түзүлгөн. Уюмдун негизги бирдиктүү валюта системасын киргизүү (халиджи) каралып келет.

Уюмдун максаты- мамлекеттер аралык чек араны коргоо жана бекемдөө, бардык байланыш боюнча тыгыз интеграцияны жайылтуу болгон. Негизги органдары: Жогорку совет мамлекет башчыларынан турат, эк жылда бир чогулат, Министрлер совети үч айда бир жолу жолугушат. Жайгашкан жери Эр – Рияд шаары (Сауд Аравия).

Ислам өнүгүү банкы – 1974-жылы 12-августа Сауд Аравиянын Жидде шаарында эң ири мусулман мамлекеттеринин колдоосунда уюшулган. Уюмдун негизги максаты – мусулман мамлекеттери үчүн финансы жана техникалык жактан жардам берүү. Мүчө мамлекеттердин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн жөнгө салуу. Азыркы мезгилде бул уюмга 53 мусулман мамлекеттери мүчө болуп эсептелет. Жайгашкан жери Сауд Аравия.

Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташуу совети – эл аралык уюм, негизги максаты - азыркы мезгилдеги түрк тилдүү мамлекеттерди бириктирген ар тараптуу кызматташтыкты өнүктүрүү. 2009-жылы 3-октябрда уюшулган. Мүчөлөрү Азербайжан, Казахстан, Кыргызстан, Түркмөнстан, Түркия мамлекеттери. 1992-жылдан бери түрк тилдүү мамлекеттеринин саммити өткөрүлүп келет. Жайгашкан жери Стамбул шаары.

БРИКС – баш мамлекеттин баш тамгасы менен аталган Бразилия, Россия, Индия, Кытай жана Түштүк Африка Республикасы (ТАР) катышкан мамлекеттердин эл аралык форуму. Форумдун негизги максаты дүйнөнүн ар бир континентиндеги өнүгүп келе жаткан экономикалык, ресурстук деңгээли күчтүү, жайгашкан калкынын саны жагынан белгилүү болгон мамлекеттердин кызматташуунун бардык чөйрөсүн ичине камтыган туруктуу байланышты турмушка ашырууну көздөшөт. Биринчи жолугушуу

Бразилия, Россия, Индия, Кытай (БРИК) 2006-жылы сентябрда Нью-Йоркто жолугушкан. БРИКтин биринчи расмий саммити 2009-жылы 16-июнда Екатеринбург (Россия) шаарында болуп, ааламдагы экономикалык кырдаалды жакшыртуу жана каржы институттарын реформалоо, келечекте кызматташуунун кеңири жолун ачуу ж.б. маселелер талкууланган. 2010-жылы 24-декабрда Түштүк Африка Республикасы расмий түрдө форумга киргендиги жарыяланган. “С” ТАРдын киришин белгиленип БРИКС деп аталган.

4.3. Африка чөлкөмүнүн эл аралык мамлекеттик уюмдары.

Африка континентин кеңири мааниде, Түндүк жана Тропикалык же Түштүк Сахара деп бөлсө болот. Башка континенттерге салыштырганда тарыхый өнүгүүсү боюнча, бир топ изилденилбеген табышмактуу окуяларга бай өзгөчө дүйнө. Негизинен, Африка чөлкөмүнүн тарыхы, Европа мамлекеттеринин колониялык басып алуусу менен белгилүү боло баштаган.

Африка алгачкы мезгилдерде адам баласынын буту биринчи баскан жери катары тарых илиминде белгилүү. Бирок, географиялык катаал шарттары, адам баласынын цивилизациялык очокторунун өнүгүүсүн дайыма камсыз кыла алган эмес. Байыркы б.з.ч. мезгилде Байыркы Египет цивилизациясы, кийин б.з. орто кылымдарында Гана территориясындагы мамлекеттик биримдиктер ж.б. өнүгүүлөр тарыхта изилденип келүүдө.

Түндүк - Батыш Африка байыркы мезгилден баштап XX кылымдын экинчи жарымына чейин Европадагы ири мамлекеттердин ээликтери катары жашап келген.

Түндүк - Чыгыш Африка мусулман мамлекеттеринин, Араб халифаты жана Осмон империясынын ээликтери болуп, араб – ислам цивилизациясынын бир бөлүгү катары жашап келет.

Африка континенти XX кылымдын башында Европалык державалардын ортосунда бөлүнгөн. Эң ири колониялык территориянын 43% Франция мамлекетинин тиешелүү болгон. Экинчи колониялык территория 38% Англия мамлекетиники, калган территория Германия, Белгия, Португалия, Испания жана Италия мамлекеттерине тиешелүү болгон. Европа мамлекеттери Африка территориясын баалуу жаратылыш байлыктарын чийки зат катары алууну көздөшүп, калкын кул катары сатуу үчүн гана кызыктар болушкан. Алардын этникалык составы, тили, дини социалдык – экономикалык өнүгүүсү, адам фактору ж.б. кызыктырган эмес.

Африкада XIX кылымдын аягында Египет, Эфиопия, Либерия мамлекеттери, кийин Түштүк Африка союзу АКШ тарабынан мамлекет катары түзүлгөн. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин төрт гана көз каранды эмес мамлекет жашаган. Согуштун аякаташы менен Африкада деколонизация саясаты башталган. Франция, Англия сыяктанган мамлекеттер демилгечи катары, демократиялык типтеги мамлекеттерди түзүүнү таңуулоо жана элдик шайлоолорду формалдуу түрдө өткөрүү менен, өздөрүнүн территорияларында көз каранды эмес демократиялык типтеги мамлекеттердин жарыяланышын колдошкон. Бирок, алар демократия шартында түзүлгөн мамлекеттердин этникалык, территориялык, диндик ж.б. өзгөчөлүктөрүн, айырмачылыктарын эске алышкан эмес. Ушул кесепеттен демократиялык делген, көптөгөн Африка мамлекеттери бүгүнкү күнгө чейин этникалык, диндик ж.б. согуштардан, чыр-чатактардан, жаңжалдардан арылбай келет.

Африка континенти бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн окумуштуу изилдөөчүлөрдүн, лингвистердин, демографтардын, тилчилердин ж.б. адистеги адамдардын кызыгуусун арттырууда. Анткени, Африкада бүгүнкү күндө 500 жакын этникалык группа, 500 ар кандай тилдердин группалары жана ар кандай диндик бирикмелер бар. Африка калкы ар кандай коомдук формацияларда жашашат. М: БУУнун маалыматы боюнча 30% территорияда жашаган калк алгачкы коомдук түзүлүштүн калдыктары байкалат.

Бүгүнкү күндө Африка континентинде 55 көз каранды эмес мамлекет жана бир нече Европа мамлекеттеринин жана Франциянын колониялык ээликтери бар, алардын көпчүлүгү республикалык типтеги мамлекеттер, негизги туткан диндери христиан, ислам, кээ бир мамлекеттеринде элдердин өзүлөрү ишенген диндери бар. Саясий, экономикалык, социалдык ж.б. өнүгүүлөрү башка континенттерге салыштырганда төмөн. БУУнун маалыматы боюнча азыркы мезгилде 33 африка мамлекеттери эл аралык жана гуманитардык жардамдарга муктаж. Африка чөлкөмүнүн элдер, уруулар арасындагы территориялык, диндик чыр- чатактардан башка дагы проблемалар абдан көп. Саламаттыкты сактоо ж.б. чечилбеген маселелер, алардын эң негизгиси СПИД вирусунун таралышы. Ошондой эле сабатсыздыкты жоюу жакшы жолго коюлган эмес, Африка калкынын 70% сабатсыз. Африка чөлкөмүнүн мамлекеттеринин ички жана тышкы саясаттары, дүйнөнүн ири эл аралык уюмдары менен тыгыз байланыштуу.

Африка биримдик уюму ОАЕ –_Африканын 53 мамлекети киреген мамлекеттер аралык уюм. Уюм 1963-жылы уюшулган, чөлкөмдөгү бирден бир ири уюм катарында жашап келет. Максаты – биримдүүлүктү чыңдоо, саясий, экономикалык байланыштарды өнүктүрүү, эгемендүүлүктү коргоо, территориялык бүтүндүк, тышкы саясаттын туура багытталышы ж.б. ишке ашыруу. Уюмдун негизги системалары: мамлекет жана өкмөт башчыларынын Ассамблеясы жылына бир жолу, Министрлер совети жылына эки жолу, Генералдык катчы, атайын кесиптештирилген комиссиялар, социалдык – экономикалык маселе боюнча, илим, билим, маданият жана саламаттыкты сактоо боюнча, качкындар боюнча, чек ара ж.б. маселелер кароо жана талкуулоо үчүн Аддис – Абеба шаарында жолугушат. Уюмдун рамкасында автономдуу атайын адистештирилген агентстволор иштейт: -Африка экономикалык шериктештиги; - жалпы Африкалык телекоммуникация союзу;- жалпы Африкалык почта союзу; -жалпы Африкалык жаңылыктар агентствосу; - Африкалык темир жол союзу; - Африка профсоюздардын биримдик уюму.

Уюмда улуттук боштодук кыймылга жардам комитети өзгөчө статуска ээ, жайгашкан жери Дар-эс-Салам (Танзания). Бул кыймылдын жеке бюджетти бар, негизги милдеттери Африкадагы улуттук боштондук кыймылдарына жардам берүү жана каржылоо. Уюмдун структурасы абдан көп, ошондуктан ири функционалдуу уюм катары жашап келүүдө. 1993-жылы уюмдун ишкердүүлүгү чөлкөмдөгү территориялык жана этникалык, диндик ж.б. чыр-чатактарды чечүү максатында иштей баштаган. Жайгашкан жери Аддис-Абеба шаары (Эфиопия).

Африка өнүгүү банкы – Африка мамлекеттери үчүн социалдык, экономикалык программа боюнча кредит берүүчү мамлекеттер аралык банк. 1964-жылы түзүлгөн, 1967-жылдан баштап күчүнө кирип иштей баштаган. Мүчө болуп 80 жакын мамлекеттер –АКШ, Япония, ФРГ ж.б кирет. Акционердик коом формасында уюшулган. Максаты - жаңыдан өнүгүп келе жаткан Африка өлкөлөрү үчүн жеңилдетилген шартта кредиттерди берүү, экономикалык, социалдык ж.б. жакырчылыктан чыгаруу каралган. Башкаруучу органы Абиджан шаарында (Кот-д Ивуар) жайгашкан.

Батыш Африка экономикалык союзу (ЭКОВАС) – 1993-жылы декабрда Кения, Уганда, Танзания мамлекеттери Чыгыш-Африка экономикалык байланыш келишимине кол коюшкан. 1995-жылы Батыш Африка экономикалык союзу өз ишмердүүлүгүн баштаган. Бул союзга 16 мамлекет кирет.

Чыгыш жана Түштүк Африка жалпы базары (КОМЕСА)- 1997-жылы май айында Лусак шаарында Чыгыш жана Түштүк Африка аймагынын 19 мамлекети катышкан саммит болуп өткөн. Бул саммитте экономикалык стабилдештирүү, социалдык проблемаларды чечүү, соода, бажы ж.б. маселелер боюнча мамлекеттер аралык ишмердүүлүктүн болушунун керектүүлүгүн белгилешкен.

Түштүк Африка мамлекеттеринин конференциялык шериктештиги (САДК)- 1994-жылы уюшулган, 12 түштүк Африка мамлекеттери кирет. Максаты –

Түштүк Африка мамлекеттеринин экономикалык, социалдык, маданий ж.б. маселелерин чечүү, өнүктүрүүнү караган. Жогорудагы үч экономикалык уюмдардын туруктуу жайгашкан жери жок, негизги ишмердүүлүгү дүйнөнүн ири эл аралык уюмдары аркылуу ишке ашырылат. ООН, НАТО, ЕС ж.б. уюмдардын көзөмөлүндө каржыланып, иштеп келишүүдө.

Арабдардын Магриб Союзу – Алжир, Марокко, Ливия, Мавритания, Тунис мамлекеттери кирген Түндүк Африканын саясий жана экономикалык бирмдиги үчүн багытталган арабдардын уюму. Уюмду түзүү демилгеси 1958-жылы Марокко менен Тунистин көз каранды эместикти алышы менен башталган. 1989-жылы уюм түзүлгөн. Уюмдун ишмердүүлүгү экономикалык интеграция түзүү менен эркин соода зонасын түзүү, бажы союзун түзүүнү жана өнүктүрүүнү карашат.

3.5. Борбордук Азиянын эл аралык интеграция алкагындагы өнүгүүсү.

Географиялык мейкиндик жана эл аралык мамилелердин жыйынды субъектиси катары «Борбордук Азия» түшүнүгү салыштырмауу жаш. Азыркы мезгилде регион өзүнүн жамааттык иденттүүлүгүн издөө жана аңдоо жараянында турат. Алиге чейин борборазиялык мамлекеттердин ортосундагы экономикалык жана саясий интеграция боюнча демилгелерге начар көңүл буруу региондун алкагында же бул алкактан чыгуучу региондук кызматташтыкты камсыздоо аракеттери жаңы кубулушту бергени менен түшүндүрүлө алат. Мындай кызматташтыктын негизги векторлорунун ичинде Россиянын лидерлиги сакталуу менен постсоветтик мейкиндикти бириктирүүчү долбоорлорго багыт алууну, батыштык диалог боюнча өнөктөр менен чукулдашууну, Кытай өндүү чыгыштык коңшу менен бирге аракеттешүүнү активдештирүүнү, ислам дүйнөсүнө жакындашууну же региондун алкагынан чыкпаган өз алдынча долбоорлорду бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биздин изилдөөбүздүн географиялык ареалы Борбордук Евразия (кеңири түшүндүрмөдө, интеграциялык долбоорлордун демилгечилери болушкан Россия менен Кытайдын аймагын кошо), жана борборазиялык регион (тар маанисинде) катары аныкталат.

Изилдөөнүн тактыгы үчүн «борборазиялык регион» түшүнүгү өзү бир жактуу эместигин белгилөө зарыл. Алсак, академик В.А.Обручев Борбор Азияга физикалык-географиялык мааниде болгону Монголиянын, КЭРнын Ганьсу, Цинхай провинцияларын, Синьцзянь жана Ички Монголия автономдуу райондорун кийирген. Советтик адабияттарда регион кыйла кенен – «Орто Азия жана Казакстан» деп аталган, бул өзүнөн өзү аны минимум эки теги башка бөлүккө ажыратууну туюнткан. Постсоветтик мезгилдеги беш республиканын – Кыргызстандын, Казакстандын, Тажикстандын, Түркмөнстандын, Өзбекстандын аймагын кошуп, регионду «Борбордук Азия» деп атай башташкан.

Бүгүнкү күндө айтылган терминдердин арасынан “Борбордук Евразия”, “Чоң Борбордук Азия”, «Орто Азия» өңдүү аталыштарды кездештирүүгө болот. Бул чаржайыттык региондук иденттүүлүктү изилдөө жана түптөө процессин татаалдантууда. Жогорудагыдай аталыш авторлор тарабынан регионду жана анын чек арасын ар кандай критерийлер жана методологиялык ыкмалары аркылуу түшүндүрүүгө багытталган десек болот. Алсак, Япон дипломаты Кадзуо Огура саясий көз карашта «тышкы экспансия үчүн бириктирилген же тышкы күчтөрдүн кысымына каршы биргип жаткан чөлкөм» деп баалайт. Мындай баалоону чын төгүнүн карасак, чөлкөмдөгү мамлекеттердин биригүүсүндө тышкы экспансиянын болуп жаткандыгы такыр байкалбайт, бирок, тышкы күчтөрдүн таасирдүүлүккө умтулуусу бул жерде өзгөчө орунга ээ экендиги анык. Ал эми башка авторлор чөлкөмдүн мейкиндигинде жайгашкан мамлекеттердин улуттук кызыкчылыктарын же географиялык абалы менен байланыштырышат. Алсак, орусия серепчиси Г.Д. Агафонов Борбордук Азия чек арасын ачык айкын түшүндүрүү ирээтинде “Борбордук Азия чөлкөмү океан менен

чектешпеген (Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан и Өзбекстан, Казахстан (түндүгүндө), Монголия (чыгышында) жана Ооганстан (түштүгүндө)» Азия континентинин бир бөлүгү дейт. Мындай ой пикир географиялык критерийлерге “Борбордук Азия мамлекеттери окенга чыгуу мүмкүнчүлүгү жоктугу” менен негизделген же далилденилген десек жаңылышпайбыз. Мындан тышкары чөлкөмдү аныктоодо географиялык жактан гана эмес саясий, экономикалык, аскердик-стратегиялык, кээ бир учурларда, улуттук-этникалык жана цивилизациялык факторлоруна кеңири мааниде анализ берилип келет. Кээде бир чоң чөлкөмдү аянты боюнча бир нече кичине субрегиондорго бөлүп айырмалап чыгышат. Ал эми азыркы мезгилде тескерисинче, кээ бир кичинекей чөлкөмдөргө кеңейтилген маани берүү иш жүзүнө ашып келет. Мисалы, АКШ мамлекеттик департаменти Борбордук Азия мамлекеттерин Россия менен бир группага бириктирет, ал эми АКШнын коргоо министрлиги Борбордук Азиядагы беш мамлекетти Ооганстан менен бирдикте карашат. Ушундан улам бул чөлкөм Батыш саясат таануучулар тарабынан “Чоң Борбордук Азия (БЦА)” деп расмий аталып, бул чөлкөмгө өзчөлөнгөн “Чоң Борбордук Азия үчүн Партнерлук программасы” түзүлгөн. Геосаясат илиминин фундаменталдуу мыйзамы катары “Чоң мейкиндик принцибин” Маккиндер жана Хаусхофер тарабынан айырмаланса, К. Шмит тарабынан улантылган. Бул принципке ылайык “мамлекеттин улуттук көз карандысыздыгы анын аскердик күчүнө, технологиялык өнүгүүсүнө жана экономикалык базасына гана эмес анын территориясынын жана жеринин географиялык жайгашуусуна да көз каранды” экендигин белгилешкен. Ал эми И. Челлендин ири державалар майда мамлекеттерди жалпы “саясий-чарбалык комплекске” бириктириши керек деген ою максималдуу колдонулуп келет.

Жалпысынан Борборазиялык регион (БАР) саясий конъюнктурадан жана стратегиялык максаттардан чыгып ажыратышуучу, анан «табигый географиялык феномендер» катары алга чыгуусу салыштырмалуу жаш географиялык объекттердин катарына кирет. Бекеринен Борбордук Азиянын көйгөйлөрүнө арналган саясий дискурста «оюну» сөзү ушунчалык көп кездешпейт. «Чоң оюнду» саясатташтыруу өз башатына XIX кылымдагы өз таасирин Орто Азияга жайылтуу боюнча орус-британ империалисттик атаандашуусунан ээ болот.

«Чоң оюндун» жаңы этабы, аны дүйнөдөгү биригүүсү тең салмактын бузулуусуна апкелген Советтер Союзунун кыйроосунан тартып көрсөтүүгө болот, эреже катары, региондогу коомдук-саясий жараяндарга кыйыр таасир кылуу формалары менен усулдарынын көп түрдүүлүгү менен айырмаланат. Бул насыялык-каржылык, гуманитардык мүнөздөгү иш чараларды ичине камтыйт. Эгерде 90-жылдардын ортосунда телекоммуникациялар аймагындагы сапаттык технологиялык алга озууга байкоо салып, саясаттаануучулар маалыматтык согуштар жөнүндө эскертишсе, азыр, эл аралык мамилелердин ар кыл субъекттеринин ортосундагы күрөш символдор менен маанилер деңгээлинде жүрүүдө.

Бул жаатта Борбордук Азия тарыхый жактан анын мейкиндигин ээлеген көчмөн элдердин этникалык көп түрдүү конгломераты жана Улуу Жибек жолу менен ассоциацияланган десек болот. Борбордук Азия мейкиндиги Евразия континентинин булуң-бурчунан – Европадан, Жакынкы Чыгыштан, Түштүк жана Чыгыш Азиядан адамдар, товарлар жана идеялар кездешкен, кесилишкен жери катары белгилүү. Бул мейкиндиктеги мамлекеттердин чек аралары калктын өзү өндүү кыймылдуу бойдон калган (чиеленип чечилбеген жагдайда), бул жаңы тарыхый чекте жаңы эгемен мамлекеттер (ЖЭМ) үчүн аймактык маселенин өзгөчө сезимталдыгына алып келген. Кийинки мезгилде регион терроризм, сепаратизм, экстремизм, баңгитрафик өндүү коопсуздукка жаңы коркунучтар менен байланышкан терс имидждүү контекстте көбүрөөк көрүнө баштагандыгы менен дүйнөлүк коомчулуктун көңүл чордонунда болуп келүүдө.

Борбор Азия өлкөлөрүнүн эгемендүүлүгүнүн кыска мезгилин эске алып, алардын тышкы саясий багыт алуулары «көп вектордуулук», б.а. кызматташтыктын жекече чөйрөлөрүндөгү убактылуу альянстарга, күчтүн ар башка геосаясий борборлорунун ортосунда тенденүүгө жана маневрлөөгө даярдык катары мүнөздөлөт, бул максималдуу каржылык, имидждик жана саясий дивиденддерди алууну болжойт десек жаңылышпайбыз.

Мындан тышкары, Борбордук Азия республикаларынын маданияттын өзгөчөлүктөрү, мисалы, ислам динин таасири Өзбекстанда жана Тажикстанда жогору, Түркмөнстанда орто, Казакстан менен Кыргызстанда ортодон төмөн десек Ал эми калктын отрукташуусу Казакстан менен Кыргызстанда эң жогору, Түркмөнстан менен Тажикстанда эң төмөн болгондугу жана советтик модернизациясынын ар кыл даражасы да маанилүү таасирдүү көрсөткүч болуп саналагандыгы белгилүү.

Ошентип, региондун учурдагы жүзү өтө карама-каршылыктуу, аягына чыга калыптанбаган жана өзүндө белгилүү бир чатактык дарамет алып жүргөндүгү (аны аныктоо үчүн ар кыл тышкы күчтөрдүн күрөшүнөн улам) менен эл аралык мамиленин негизги актору катары чыгууда.

СССРдин соң, Борбордук Азиянын жаңы эгемен мамлекеттери, тарыхый тагдырынын, турмуштук нугунун, өзгөчө мейкиндиктик-географиялык (С.Хантингтондун терминологиясы боюнча өз алдынча цивилизациялардын «өзөктүү мамлекеттерин» болушкан Россиянын, Кытайдын жана Индиянын ортосундагы аралыкта) абалынын жалпылыгынан улам, регион үчүн жалпы көйгөйлөр жана коркунучтар менен бет келишти. XX к. 90-жылдарында жаш республикалар али «постсоветтик мейкиндиктин» инерциясы менен мурункудай эле байланышкан болучу, ал эми Борбордук Азиянын геосаясий, геоэкономикалык жана геомаданий өзгөчөлүктөрү региондук алкакта жана дүйнөлүк коомчулукта өз ордун табуусун талап кылган Түпкүлүгүндө, табуу же тандоо төмөнкү варианттарга келип такалган: - биринчиден, Москвага багыт алуу, өзүнө россиялык империянын чет-жакасындагы «стратегиялык карынча» турумун калтыруу; - экинчиден, Америка Кошмо Штаттары жана Европалык өнөктөр менен кызматташтыкты активдештирүү; - үчүнчүдөн, Кытайга багыт алуу; - төртүнчүдөн – түштүктөгү мусулман дүйнөсүнө (Түркия, Иран) багыт алуу; же, альтернатива катары – интеграциялык жараяндын бардык катышуучуларынын ишкер макулдашуусунун негизинде региондук интеграцияга кошулуу болгон.

Россия, СССРдин укугун мурастоочу катары, постсоветтик мейкиндиктеги интеграциялык долбоорлордун бүтүндөй бир катарынын демилгечиси болгон. Алардын ичине кенири профилдеги уюмду – Күнкорсуз Мамлекеттер Шериктештигин (КМШ) түзүү кирген, ал андан аркы бөлүнүүгө карай тенденцияны жумшартууга багышталган. Мурда бирдиктүү унаа (анын ичинде түтүк өткөргүчтүк) түйүнүнүн, кадрларды даярдоонун бирдиктүү тутумунун, өндүрүштүк объекттердин аймактык адистешүүсүнүн негизинде бирдиктүү организм катары иштеген чарбалык байланыштарды Евразиялык экономикалык шериктештик (ЕврАзЭШ) формасында сактоо жана бекемдөө, ошондой эле Борбор Азия республикаларын Жамааттык коопсуздук келишими уюмунун (ЖККУ) мүчөлөрүнө берилүүчү милдеттенмелер менен кепилдиктер аркылуу «россиялык калкан» астында сактоо аракеттери жасалган. Борборазиялык беш республиканын төртөө (Түркмөнстандан башкасы) жогоруда саналган бардык долбоорлордун мүчөсү болушса да, бул түзүмдөрдүн Россиянын ушул мейкиндиктеги улуттук кызыкчылыктарын коргоо, борборазиялык региондун (БАР) дараметин консолидациялоо жаатындагы майнаптуулугу жөнүндө маселе – ачык бойдон кала берүүдө.

Америка Кошмо Штаттары 11-сентябрдагы террористтик акттан кийин бул региондун ар бир өкмөтү менен тике бирге аракеттешүүгө киришип, конкреттүү утурлаш кадамдарга жооп кылып даректүү жардам көрсөтө баштаган. Борбордук Азия

мамлекеттери АКШга жана анын НАТО боюнча өнөктөрүнө аба мейкиндигин, унаа коридорлорун, аскердик базаларын беришип, эл аралык антитеррористтик коалициянын ишине кошулушкан. АКШнын активдүүлүгү менен капиталдык салымдары анын БАРда узак мөөнөттө туруктуу турууга кызыктарлыгын билдиришкен. «АКШнын Борбор Азияга көңүл буруусу бул региондун географиялык абалы – Россия үчүн көбүрөөк талуу жер болгону менен түшүндүрүлөт». Бул Борбордук Азия мамлекеттеринин АКШ менен Европа демилгелеген көптөгөн институционалдык формаларга интеграциялануусун шарттады – бул НАТОнун «Тынчтык үчүн өнөктөштүк» программасы, Европадагы кызматташтык жана коопсуздук уюму (ЕККУ), Европалык реконструкция жана өнүктүрүү банкы, ТАСИС техникалык көмөктөшүү программасы жана башкалар.

Узак мөөнөттүү келечекте Кытайга багыт алуу өтө азгырыктуу альтернатива болуп кала алат. КЭРнын саясаты борборазиялык калктын арасында болбосо да, борборазиялык элитанын ой жүгүртүүсүндө улам чоң белгилүүлүккө ээ болууда. Кытайлык экономикалык кереметти аң-таң калтырып, башкысы, Борбордук Азияда өлөлөрүндө Астанада, Ташкентте, Ашхабадда, Бишкекте жана Душанбеде негизгиси болуп көрүнгөн нерсе – катаал саясий түзүмдү өз жемишин дароо берген экономикалык либерализация менен жуурулуштуруу мүмкүн болду. Мамлекеттин экономикадагы жетектөөчү ролу, өнөр жайдын оозуп өсүүсү, жакырлыктын кескин кыскаруусу, илимди жана билим берүүнү өнүктүрүүгө жогорулатылган көңүл буруу айырмалап турган кытайлык модернизациянын ийгиликтүү моделин Батышта «Пекин консенсусу» деп аташты. Бул аныктама «Тайм» журналынын мурдагы редактору Джошуа Рамого таандык. Ал кытайлык тажрыйбанын өзгөчө кызыктуулугун символдошкондугун, «кытайдын тажрыйбасын үйрөнүүгө Таиланд, Бразилия жана Вьетнам өңдүү ар түрдүү өлкөлөрдүн экономисттеринин атайын командалары шашылат» деп айткан. «Кытайлык жол» карама-каршылыктардын биримдиги менен күрөшү мыйзамы өңдүү, «жумшак күчкө» таянып үчилтик милдетти чечүүгө жол ачат: өлкөдөгү саясий бийликти консолидациялоо, дүйнөлүк экономикалык өнүгүүгө көзөмөлдөнүүчү алкактарда кошулуу, социалдык чыңалууну жоюп калктын муктаждыгын канааттандыруу экендиги белгилүү. Өрөсүндө мусулман дүйнөсү менен жакындоого апкелет.

Эми жогоруда белгилеп кеткендей төрт багыттуу же векторлуу эл аралык интеграцияда жашап жаткан Борбордук Азия республикаларынын толук камдуу мүчө болгон уюмдарга кыскача кайрылсак:

Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештиги (КМШ) – 1991-ж. 8-декабрда Беловежск шаарында Украина, Белоруссия, Россия Федерациясы СССР империясы эл аралык мамиледе өзүнүн жашоосун токтоткондугу жөнүндө документ кабыл алышып, Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештиги (КМШ) уюшулгандыгы тууралуу келишиминде кол коюшкан. КМШ мүчөлөрү Азербайжан, Армения, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Молдавия, Россия, Тажикстан, Өзбекстан. Бул документте, 1917-ж. 1991-ж. чейин ири империя катары жашап келген Советтер Союзунун курамындагы союздук республикалардын башын бир уюмдун алкагында бириктирүү системасы каралган. КМШ уюму СССР сыяктанган ири мамлекет статусуна ээ болобосо дагы, ал мурунку СССРдин курамында жашаган союздук мамлекеттер арасындагы биримдикти жана байланышты камсыз кыла турган уюм катары кызмат кылуусу мезгил талабына ылайык келген.

1991-ж. 21-декабрында Алматы шаарында Азербайжан, Армения, Белоруссия, Россия Федерациясы, Украина, Казахстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Молдова, Түркмөнстан, Тажикстан мамлекеттери КМШга мүчө катары киргендиги тууралуу Алматы декларациясына кол коюшкан.

1993-ж. декабрда КМШга Грузия мамлекети кирген. Бирок, 2008-ж. 18 август айында болгон грузиндер менен осетиндердин ортосундагы кандуу кагылышуудан

улам 2009-ж. 8-сентябрда Грузия жана Украина мамлекети КМШнын курамынан чыгып кетишкен.

Шериктештикти түзүү 1990-жылдардагы саясий, экономикалык, социалдык ж.б. маселелерге байланыштуу болгон. Кокусунан өз алдынчалыкка жеткен мамлекеттерде саясий-экономикалык, социалдык кризистер башталган. Ар бир мамлекеттин ички жашоосунда ар кандай кыйынчылыктар келип чыккан. Шериктештикти түзүү жаңыдан суверендүүлүк жолуна түшүп жаткан мамлекеттердин ички жана тышкы мамиледеги маселелерин жөнгө салуу, экономиканы стабилдештирүү, социалдык жашоону чыңдоо ж.б. каралган.

1993-ж. январь айында КМШнын Уставы кабыл алынган. Устав тогуз мамлекет тарабынан колдоого ээ болгон. Украина жана Түркмөстан Уставга кол койгон эмес. КМШнын Уставы преамбуладан, тогуз бөлүктөн, 45 беренеден турат. КМШ-чөлкөмдүк эл аралык уюм, 1994-ж. баштап Бириккен Улуттар уюмунда байкоочу статусуна ээ.

Уставдын негизинде КМШ мамлекеттик статуска жана улуттук мүмкүнчүлүктөргө ээ эмес (3 б. 1-берене) деп белгиленген. Мындан тышкары Устав боюнча шериктештик даана юридикалык көрүнүштөргө ээ.

Шериктештик көз каранды эмес мамлекеттердин бирдей тең укуктуулук принцибинин негизинде уюшулган.

Шериктештиктин Уставына ылайык аткаруучу функциясы, мүчө мамлекеттердин биргелешкен ишмердүүлүктөрүнүн максат жана милдеттери бар. Эл аралык уюм катары укуктук субьективдүүлүгүн мүнөздөйт.

Шериктештик так уюштуруучулук структураларга ээ, мамлекеттер аралык, өкмөт аралык ведомстволор аралык институттарга, органдарга ээ.

Устав боюнча КМШнын ишмердүүлүгү кеңири максат жана милдеттерди – мамлекеттер аралык байланыштарды өзгөчө саясий, экономикалык, экологиялык, маданий жактан жөнгө салууну камсыздайт. Жалпы экономикалык мейкиндик, адам эркиндиктерин жана укуктарын камсыз кылуу, куралсыздандыруу, коопсуздук жана эл аралык тынчтык камсыздоо, шериктештиктин ичиндеги эркин карым-катнаш, укуктук маселедеги жардам, бирин-бири колдоо жана шериктештиктеги мамлекеттер ортосундагы чыр- чатактарды тынчтык жолу менен чечүүгө көмөктөшөт.

Жогорудагыдай маселелерди чечүү үчүн КМШнын алкагында уюштуруучулук структуралык системасы түзүлгөн:

Мүчө мамлекеттердин башчыларынын Совети – шериктештиктин жогорку органы;

Өкмөттөр аралык Совети – аткаруу бийликтеринин байланыштарын камсыздайт;

КМШ парламенттер аралык Ассамблеясы;

Тышкы иштер министрлер Совети – КМШ мүчө мамлекеттеринин тышкы ишмердүүлүктөрүн координациялайт;

Коргоо министрлер Совети- коопсуздук, согуштук саясат маселесин карайт;

Чек ара аскер жетекчилеринин Совети – КМШ мүчө мамлекеттеринин тышкы чек ара маселелерин карайт;

Координациялоочу - консултантивдүү Комитет – шериктештиктин дайыма иштеп туруучу аткаруучу органы, туруктуу жайгашкан жери – Минск шаары;

Экономика тармактары боюнча жетекчилердин Совети – экономикалык маселелерди көзөмөлдөйт;

Экономикалык Сот – юридикалык маселелерди жөнгө салат;

Аткаруучу катчы - КМШнын уюштуруу- административдик маселелеринин ишмердүүлүктөрүн жетектейт;

Адам укуктар боюнча Комиссия – КМШ мүчө мамлекеттериндеги адам укуктарын көзөмөлгө алып туруучу кеңеш берүүчү орган.

Көрсөтүлгөн структуралар көптөгөн чечимдерди, келишимдерди, жыйындарды, конвенцияларды кабыл алып, алардын ишке ашырылышын көзөмөлдөшөт.

КМШ түзүлгөндөн баштап коопсуздукту камсыз кылуу маселесине өзгөчө көңүл бурулуп «Коллективдүү коопсуздук концепциясы» деген документти кабыл алышкан. 1992-жылы Ташкент шаарында коллективдүү коопсуздук жөнүндөгү келишимге тогуз Азербайжан, Армения, Белоруссия, Россия Федерациясы, Казахстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан мамлекеттери кол койгон. Молдова, Түркмөнстан кол койгон эмес. Украина байкоочу катары кирген. Келишимге кирген мамлекеттердин ичинен өтө оор келишпес чыр-чатактуу Азербайжан, Армения мамлекеттери да кирген. Бирок, бул келишим мамлекеттер аралык коопсуздук маселесин чечүүдө реалдуу механизм таба алган эмес. Азыркы мезгилге чейин КМШ мамлекеттеринин ортосундагы территориялык, этникалык чыр-чатактар чечилбей келүүдө.

КМШ алкагында уюштуруучулук структуралык системасынын жыйындары ар жылы мүчө мамлекеттердин борбор шаарларында кезек-кезеги менен өткөрүлүп турат.

Азыркы мезгилде КМШ уюмунун алкагында мамлекеттер аралык көптөгөн интеграциялык бирикмелер уюшулуп иштеп келет. Ошондуктан, ал уюмдардын ишмердүүлүктөрүн карап чыгуу максатка ылайыктуу.

КМШ алкагындагы экономикалык интеграциялык уюмдар.

Бажы союзу - КМШ ичинде экономикалык интеграциялык бирикмелердин пайда болуусу, 1995-жылы Россия, Белоруссия мамлекеттеринин Бажы союзун түзүүгө кол коюшу менен башталган. 1996-жылы бул союзга Кыргызстан менен Казахстан кирген. Башталышында төрт мамлекет экономика, илим билим, гуманитардык жардам сферасындагы интеграциялык биригүү келишимине кол коюшкан. 1999-жылы бул келишимге Тажикстан кирген.

Келишимдин негизинде башкаруу органы катары – мамлекеттер аралык совет, өкмөт башчыларынын интеграциялык совети уюшулган. Бирок, экономикалык интеграция өтө жай жана начар жүргөн. Мунун себептери: Биринчиден, бардык мүчө мамлекеттер тышкы соодада өз кызыкчылыктарын жогору коюшкан. Экинчиден, бажы салыгынын коюлушун өзгөртүү жалпы нормативдик акт макулдугу жок эле жүргүзүлгөн. Үчүнчүдөн, 1998-жылы Кыргыз Республикасынын Дүйнөлүк соода уюмуна мүчө болушу мамлекеттер аралык бажы барьерин бузган.

2000-жылы 23-майда Минск шаарында Бажы союзун эл аралык экономикалык уюм катары кайра түзүү жөнүндө чечим кабыл алышкан. 2000-жылы 10-октябрда Казахстан Республикасынын президенти Н.Назарбаевдин демилгеси менен Евразия экономикалык кызматташтыгына **(ЕврАзЭС)** айланган.

Евразия Экономикалык Кызматташтыгы (ЕврАзЭС)– эл аралык экономикалык уюм. Мында мүчө мамлекеттердин ортосундагы бирдиктүү тышкы бажы чек арасын түзүү менен жалып рынокто милдеттендирилген баа, тариф ж.б. бирдиктүү тышкы экономикалык саясатты иштеп чыгуу каралган.

2000-жылы 23-майда Минск шаарында Бажы союзун эл аралык экономикалык уюм катары кайра түзүү жөнүндө чечиминин негизинде, 2000-жылы 10-октябрда Евразия экономикалык кызматташтыгы **(ЕврАзЭС)** атала баштаган.

2007-жылы 6-декабрда Нью-Йорк шаарында болуп өткөн БУУнун Жогорку Ассамблеясынын 62-сессиясында “БУУ менен Евразия экономикалык кызматташтыгынын байланышы” тууралуу резолюция кабыл алынган.

Евразия экономикалык кызматташтыгынын максаты - Дүйнөлүк экономикада жана эл аралык соода системасында интеграциялык ыкмаларды координациялоо менен мүчө мамлекеттер ортосундагы жалпы экономикалык мейкиндикте бажы союзун калыптандыруу процессин эффективдүү алдыга жылдыруу.

Евразия экономикалык кызматташтыгынын негизги милдеттери:

эркин соода режиминин толук түрдө аяктоого келтирүү;

бирдиктүү бажы тарифин жана ченөө системасын калыптандыруу;

ички рынокто товарларды сатууда жана кызмат көрсөтүүдө жалпы тартипти аныктоо;

валюталык текшерүү жана валюталык жөнгө салуу тартибин киргизүү;

ишкердик жана өндүрүш үчүн бирдей шарт түзүү;

бирдиктүү транспорт системасын жана транспорттук тейлөөнү калыптандыруу;

жалпы энергетикалык рынокту калыптандыруу;

чет элдик инвестициянын рынокко кирүүсү үчүн тең укуктуу шарттарды түзүү;

кызматташтыктын мамлекеттеринин жарандары үчүн билим жана саламаттыкты сактоо боюнча жардамдарды алууда тең укуктуулугун камсыздоо;

улуттук мыйзамдуулуктун айындуулугу;

ЕврАзЭСтин мамлекеттеринин ортосундагы жалпы укуктук өз ара байланышын камсыз кылуу ж.б.

ЕврАзЭСтин уюшулгандан баштап негизги мүчөлөрү – Кыргызстан, Белоруссия, Казахстан, Россия жана Тажикстан. 2002-жылдын май айынан баштап Молдавия жана Украина мамлекеттери көзөмөлдөөчү статуска ээ. 2003-жылы Армения мамлекети көзөмөлдөөчү катарына кирген. 2006-жылы январдан баштап Өзбекстан мамлекети да мүчөлүккө кирген. ЕврАзЭС- ачык уюм.

ЕврАзЭСтин структурасы:

ЕврАзЭСтин жогорку органы Мамлекеттер аралык совет, буга мамлекет жана өкмөт башчылары кирет. Жылына эки жолу жыйын өткөрүшөт.

Интеграциялык комитет- кызматташтыктын дайыма иштеп туруучу органы. Өкмөт башчыларынын орун басарлары жылына бир жолу жыйын өткөрүшөт.

Катчылык - уюмдун информациялык-техникалык жана уюштуруучулук иштерин алып барат. ЕврАзЭС жогорку катчысы 2001-жылдан Григорий Рапота, 2007-жылдан азыркы күнгө чейин Таир Мансуров жетектеп келет. Катчылыктын жайгашкан жери Алматы шаары (Казахстан) жана Москва шаары (Россия).

Туруктуу өкүлчүлүк комиссиясы иштейт. Мамлекет башчылары тарабынан туруктуу комиссиянын өкүлдөрү бекитилет. Булар Интеграциялык комитеттин жыйындардын ортосундагы иштерди жана Кызматташтыктын атайын органдары менен ведомстволорунун өз ара иштерине көз салат.

Парламенттер аралык Ассамблея – ЕврАзЭС алкагындагы парламенттер аралык орган. Парламенттер аралык Ассамблея мүчө мамлекеттердин делегаттарынан турат. Россиядан 28 делегат, Белоруссия менен Казахстандан 14 делегат, Кыргызстан менен Тажикстандан 7 делегат катышат. Парламенттер аралык Ассамблеянын катчылыгы Санкт- Петербург шаарында жайгашкан.

Кызматташтыктын Соту- ЕврАзЭСтин мамлекеттеринин ортосундагы экономикалык ж.б. мүнөздөгү талаш-тартыш маселелерин карайт жана акыйкат чечүүнү камсыздайт. Жайгашкан жери Минск шаары (Белоруссия).

ЕврАзЭСтин бюджетти – мүчө мамлекеттердин взностук төлөмү аркылуу жүргүзүлөт. Россия 40%, Белоруссия, Казахстан жана Өзбекстан 15%, Кыргызстан жана Тажикстан 7,5 %.

Кызматташтыкта чечимдерди кабыл алууда ар бир мүчө мамлекеттер ар кандай добуштарга ээ. Россия 40%, Белоруссия, Өзбекстан жана Казахстан- 15%, Кыргызстан жана Тажикстан –7,5% добушка ээ. Мүчө мамлекеттердин ортосунда экономикалык бирикменин ишмердүүлүгүнө сарыпталуусу чыгымдар, добуш берүүнүн процентине ылайык бөлүштүрүлөт.

2003-жылы сентябрь айында КМШ аймагында экономикалык интеграцияны ылдамдатуу максатында Россия, Белоруссия, Украина, Казахстан мамлекеттери Бирдиктүү экономикалык мейкиндик түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшкан.

Борбордук Азия союзу (ЦАС)

Борбордук Азия мамлекеттеринин баштапкы интеграциялык жолу Борбордук Азия союзунун алкагында башталган. Бул союздун баштапкы тарыхы 1990-жылы

Алма-Ата шаарында Орто Азия жана Казахстан мамлекеттеринин жетекчилеринин жолугушуусунда жаңыланган Союздун алкагында улуттук экономиканы интеграциялоо механизмин түзүү жөнүндө чечим кабыл алышкан. Ушундан кийин 1991-жылы 14-августа Ташкент шаарында жогоруда аталган республикалардын жолугушуусунда республикалар аралык консультативдүү советтин уюмун түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. Бирок, СССРдин кулап калышы менен жогорудагы уюмдун ишмердүүлүгүн улантуу турмушка ашпай калган.

1992-жылы 23-апрелде Бишкек шаарында Орто Азия жана Казахстан мамлекеттеринин өкмөт башчыларынын жыйынында республикалардын экономика сферасында кайра куруу структураларын туура жолго багыттоо боюнча протоколго кол коюлган. Мындан көп өтпөй интеграция бир гана багытта болбостугун эске алуу менен, 1993-жылы 29-июлда Алматы шаарында экономикалык интеграцияны тереңдетүү чаралары жөнүндө казах-узбек макулдашуусуна кол коюлган.

1994-жылы Борбордук Азия союзунун пайда болушу объективдүү мүнөзгө ээ болгон, анткени, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий шарттарга жараша уюшулган деп айтсак жаңылышпайбыз. Ошол мезгилде чөлкөмдөгү мамлекеттердин бири-бирине тартылуу фактору чоң ролду ойногон. Бир чөлкөмдө жашаган мамлекеттер экономикада гана эмес саясатта ж.б. өнүгүүнүн бардык тармактарында бирдиктүү иш чараларынын негизинде ийгиликке жетишээрин тастыкташкан. Ушундай факторлордон улам Борбордук Азия мамлекеттеринин интеграциялык мейкиндигине жол ачылган.

1994-жылы 10-январда Ташкент шаарында Казахстан, Өзбекстан президенттери бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшкан. 1994-жылы 16-январда бул келишимге Кыргыз Республикасы кошулган. Бул көптөгөн эксперттердин ою боюнча Борбордук Азия интеграция процессинин башталышы болгон.

1994-жылы 30-апрелде Чолпон – Ата шаарында Казахстан, Кыргызстан жана Өзбекстан республикаларынын ортосунда бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшкан, буга 1998-жылы 26-мартта Тажикстан Республикасы кошулган. 1998-жылы мамлекеттер аралык Советте “Борбордук Азия экономикалык кызматташтыгы” (ЦАЭС) – чөлкөмдүк бирикме аталышы бекитилген.

Борбордук Азия экономикалык кызматташтыгы (ЦАЭС) – Борбордук Азия кызматташтык уюмунун мамлекеттеринин территориясы 2004 –жылга чейин 3 516,8 миң км (СНГ территориясынын 15,9%) теңелсе, калкынын саны 50 млн. адамдан ашкан (СНГ калкынын санынын 18%) түзгөн. Ал эми 2004-жылы 18-октябрда бул уюмга Россия Федерациясынын расмий түрдө кириши менен, уюмдун территориясы 20 592,2 миң. кв. чоңойгон (СНГ территориясынын 92,6%), ал эми калкынын саны 193 млн. адамдан ашкан (СНГ калкынын санынын 68,9%) түзгөн.

1998-жылы 26-июнда Бишкек шаарында Тажикстан Республикасынын катышуусунда Борбордук Азия союзунун (ЦАС) өкмөт башчыларынын кеңешмесинде негизги күн тартибиндеги маселе уюмга жаңы кошулган мамлекет менен байланыштуу болгон. Ушул мезгилден баштап уюмду жаңы интеграциялык бирикме катары - Борбордук Азия экономикалык кызматташтыгы (ЦАЭС) деп атала баштаган.

Бул уюмга 2001-жылдан баштап Грузия, Түркия, Украина, Россия байкоочу статусуна ээ. Кабыл алынган документтердин негизинде жумушчу органы менен мамлекеттер аралык совет – Аткаруу комитетинен турат. Мамлекеттер аралык совети - Примьер-министрлер советинен, тышкы саясат жана коопсуздук ведомство жетекчилеринен турат.

Борбордук Азия экономикалык уюмунун алкагында 1994-жылы өнүгүү жана байланыш боюнча Борбордук Азия банкы мүчө мамлекеттердин келишиминин негизинде түзүлгөн.

2000-жылы июнь айында Душанбе шаарында Борбордук Азия экономикалык уюмунун 2005-жылга чейинки интеграциялык өнүгүүнүн стратегиялык пландарын иштеп чыгууну төрт этапка бөлүшкөн:

эркин соода зонасын түзүү;

бажы союзун түзүү;

валюта жана төлөм союзун калыптандыруу;

бирдиктүү эмгек жана капитал рыногун түзүү каралган.

2001-жылы январь айында Алматы шаарында болуп өткөн саммитте коюлган пландарды ишке ашыруу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Борбордук Азия экономикалык уюмунун экономикалык форуму түзүлгөн. Борбордук Азиядагы стабилдүүлүктү чыңдоо, соода- экономикалык байланыштарды, илим менен техникадагы байланыштарды чыңдоо каралган. Уюмдун ишмердүүлүгүндө бүгүнкү күнгө чейин 300 жакын чечимдер кабыл алынган. Булардын көбү кагаз жүзүндө калып иш жүзүнө ашпай келүү менен экономикада интеграциялык процесстин жайылышын кечендетүүдө.

2001-жылы декабрда Борбордук Азия экономикалык уюмунун базасында төрт Борбордук Азия мамлекеттеринин колдоосунда, Борбордук Азия кызматташтык уюму (ЦАС) түзүлгөн. Бул кызматташтык Борбордук Азия чөлкөмүндө коопсуздук, экономикалык ж.б байланыштарды өнүктүрүүдө кызмат кылып келүүдө.

Борбордук Азия экономикалык кызматташтыгынын максаты жалпы товардык тейлөө рыногун түзүү менен бирдей жумушчу күчүн жана капиталдык айланууну камсыз кылуу болгон.

ЦАЭСтин уюшулушунун негизги өбөлгөлөрү:

Борбордук Азия элдеринин жалпы тарыхый жашоосундагы этникалык жактан, маданий өнүгүүлөрүндө жана салт– санааларынын, тилдеринин, диндеринин окшоштуктары;

Европа жана Азиянын ортосунда геосаясий жатан жайгашкан абалы;

региондо кымбат баалуу кендердин, энергетикалык, минералдык жана айыл чарба ресурстарынын көп кездешкендиги;

жогорудагыдай потенциалдын негизинде ар кандай кризистерге жана карама-каршылыктарга туруштук бере тургандай кооперацияларды түзүү менен биргелешкен инвестиция аркылуу жогорку сапаттагы продукцияларды чыгаруу;

региондун өнүккөн өлкөлөрдөн жана финансы уюмдарынан (МВФ, ВБ и др.) алган кредиттеринен арылтуу;

тынчтык, достук жана өз ара жардам жөнүндөгү мамлекеттер аралык келишимдердин бар болуусу;

систематикалык түрдө мамлекеттер аралык соода, экономикалык ж.б. байланыштардын болушу ушул чөлкөмдүк бирикменин түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн.

2002-жылы 28-февралда Алматы шаарында ЦАЭС мамлекеттеринин башчыларынын жолугушуусунда Борбордук Азиянын төрт республикасынын лидерлери ЦАЭСТИ **Борбордук Азия экономикалык кызматташтык уюму** (ОЦАС) деп аталышын өзгөртүшкөн. ЦАЭСтен ОЦАС деп аталышы Борбордук Азиядагы стабилдүүлүк коркунучуна каршы турууга жана өз ара коопсуздукту камсыз кылууга, чөлкөмдөгү байланыш жагдайларын кеңейтүүгө кеңирирээк мүмкүнчүлүк ачылат дешкен.

2005-жылды 6-октябрда Борбордук Азия экономикалык кызматташтык уюму (ОЦАС), интеграциялык мейкиндикте Евразия экономикалык кызматташтыгына (ЕврАзЭС) сиңип кеткендиги айгенеленген.

Жааматтык коопсуздук келишим уюму (ОДКБ) - 1992-жылы 15-майда Ташкент шаарында беш жылдык мөөнөт менен Кыргызстан, Россия, Тажикстан жана Өзбекстан мамлекеттери Жааматтык коопсуздук келишимине кол коюшкан. Бирок, келишим 1994-жылы 20-апрелде күчүнө кирген. 1993-жылы бул келишимге

Азербайжан, Белоруссия жана Грузия мамлекеттери киргендигин жарыялашкан. Ал эми 1999-жылы 2-апрелде Армения, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан республикалары Коллективдүү коопсуздук келишим уюмун 5 жылга узартуу Протоколуна кол коюшкан. Жайгашкан жери Москва шаары (Россия).

Жааматтык коопсуздук келишим уюмунун (ЖККУ) түзүлүшүнүн бир нече негизги себептери болгон, алсак:

Коллективдүү коопсуздук келишим КМШ уюмунан кийин алты айдан кийин, Борбордук Азия республикалары жана Россия мамлекетинин ортосунда түзүлгөн. Бул келишим Россия мамлекетинин демилгеси менен уюшулуп анын келечекте жашап кетүүсүнө эң маанилүү ролду ойногон. Анткени, 70 жыл СССРдин ролун аткарып келген Россия мамлекети үчүн мурунку СССР курамында жашап келген Азия мамлекеттери менен аскердик-саясий байланышта болуу менен чек ара, ар кандай аймактык коопсуздук маселелерин көзөмөлгө алып туруу болгон. Мурдагыдай бул чөлкөмдөгү республикалардын ички, тышкы саясатына кийлигише албаса дагы ушул уюм аркылуу өзүнүн геосаясий таасирин бекемдемек. Башка чет мамлекеттердин аскердик ж.б. сферадагы байланыштарынын өнүгүп өсүшүнө бөгөт коюу иш аракети жүргүзүлгөн десек жаңылышпайбыз.

Жаңыдан өз алдынча мамлекет болуп жаткан Борбордук Азия мамлекеттерине аскердик, саясий-экономикалык жактан жакшы өнүккөн АКШ, Евросоюз мамлекеттери, мусулман өлкөлөрү Сауд Аравия, Иран, Турция жана Түштүк- Чыгыш чөлкөмүнүн Индия, Кытай, Япония сыяктанган мамлекеттердин кызыгуусу да жогорудагы уюмун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн.

Тышкы мүнөздөгү коркунучтардан арылуу үчүн уюшулган. Ооганстандагы стабилсиздик кырдаал, терроризм, экстермизм, наркотик, мыйзамсыз курал- жарак сатуу ж.б. эң олуттуу маселе катары каралган. Борбордук Азия мамлекеттеринин улуттук, аймактык коопсуздугун сактоо негизги маселе болуп эсептелген.

Уюмга мүчө болгон ар бир мамлекеттин коопсуздук маселесиндеги жекече коркунучтар туулган. Кээ бир мамлекеттердин ичинде куралдуу чыр-чатактар, согуштар болгон. Мисалы: Армения Коллективдүү коопсуздук келишим (ДКБ) уюмуна Азербайжан менен болгон Тоолуу Карабах территориясындагы чыр-чатакта Россиянын колдоосу үчүн кирген. Өзбекстан болсо Тажикстандагы кырдаал, Ооганстан аркылуу коркунуч туудурган исламдык экстремистик кыймылдардын жайылышынан чочулаган, бул маселеде Россиянын колдоосун каалаган. Ал эми Тажикстан Өзбекстандын ар кандай исламдык экстремизмди шылтоо кылуу менен басып алуусунан жана республикада болуп жаткан жарандык согуштун болушунан улам, Россиядан жардам күткөн. Грузия болсо Абхазия жана Түштүк Осетия территорияларында үстөмөндүк кылууда Россиянын колдоосуна үмүттөнгөн.

Жалпысынан алганда мурунку СССР курамындагы мамлекеттик аскердик саясий байланыш, Коллективдүү коопсуздук келишиминин (ДКБ) алкагында салттуу же формалдуу макулдашуулардын негизинде уюмдашылган структуралардын түзүлүшүнө алып келген. Ушундай негизде, 1995-жылы ДКБ мүчө мамлекеттер ортосунда Коллективдүү коопсуздук концепциясы кабыл алынып, документте аскердик байланыштарды тереңдетүү багытын негиздеген, бирдиктүү аба мейкиндигин коргоо системасын түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюлган. 1999-жылы коллективдүү коргоонуу системасын калыптандыруунун экинчи этабынын планын бекиткен. Мында Чыгыш-Европа, Кавказ жана Борбордук Азия багыттарындагы аскердик коалициялык күчтөрдү түзүү каралган.

1999-жылы 1992-жылы май айында кабыл алынган Ташкенттеги келишим узартылган, бирок, Азербайжан, Грузия жана Өзбекстан келишимдин курамынан чыгып кетишкен. Анткени, жогоруда белгиленгендей бул мамлекеттердин уюмдан күткөн мүдөөсүнө жете албастыгына көздөрү жеткен. Уюмга мүчө катары алты

мамлекет Армения, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан республикалары калган.

2000-2001-жылдарда коллективдүү коопсуздук системасынын каражаттарын жана статусун калыптандыруу жөнүндө келишимге кол коюлган. 2000-жылы октябрда Бишкек жыйынында коллективдүү коопсуздук күч системасынын түзүү жөнүндө чечим кабыл алынган. 2001-жылы майда Ереван шаарында болуп өткөн жыйында Борбордук Азия чөлкөмүндөгү шамдагай кыймылдагы коллективдүү күч түзүлгөн. Бул күч Казахстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан республикаларынын аскердик курамынын негизинде 4000 адамдан жана аскердик техникасы, согуштук курал жарактарынан турат.

2002-жылы 7-октябрда Кишинев шаарында КМШнын мамлекеттеринин болуп өткөн саммитинде ДКБ алты мүчө мамлекеттери **Жааматтык коопсуздук жөнүндөгү келишим** уюмунун (ЖККУ) Уставына жана уюмдун укуктук статусу жөнүндө макулдашууга кол коюшкан. 2003-жылы 18-сентябрдан баштап ЖККУ эл аралык чөлкөмдүк уюм катары жашай баштаган.

2006-жылы 16-августа Сочи шаарында болуп өткөн жыйында ЖККУга Өзбекстан республикасынын кайрадан толук камдуу мүчө катары кабыл алуу боюнча чечимине кол коюлган.

2003-жылы 29-апрелде Душанбе шаарында ДКБнын катышуучулары КМШнын коллективдүү коопсуздук советинин жыйынында ЖККУ бюджетин жана кызмат штатын, дайыма иштөөчү туруктуу катчылыгын түзүү жөнүндө чечим кабыл алышкан.

Азыркы мезгилде ОДКБ көп функционалдуу аскердик-саясий интеграциялык структура катары жашап келүүдө. ЖККУ уюштуруучу жана башкаруучу системага ээ.

Уюмдун Жогорку органы Коллективдүү коопсуздук Совети- мүчө мамлекет башчыларынан турат. Уюмдун ишмердүүлүгүнө тиешелүү болгон принципалдуу маселелерди карап, ал маселени реализациялоо үчүн чечимдерди кабыл алат. Ошондой эле мүчө мамлекеттердин биргелешкен ишмердүүлүгүн координациялоону камсыздайт.

Тышкы иштер министрлер Совети- уюмдагы мүчө мамлекеттердин тышкы саясат маселесиндеги өз ара байланыштарын координациялоо боюнча аткаруучу жана консультативдүү органы катары кызмат кылат.

Коргоо министрлер Совети- уюмдагы мүчө мамлекеттердин аскердик саясат, аскердик курулуш жана аскердик-техникалык маселесиндеги өз ара байланыштарын координациялоо боюнча аткаруучу жана консультативдүү органы катары кызмат кылат.

Коопсуздук советинин катчыларынын Комитети- уюмдагы мүчө мамлекеттердин улуттук коопсуздук маселесиндеги өз ара байланыштарын координациялоо маселеси боюнча аткаруучу жана консультативдүү органы катары кызмат кылат.

Уюмунун башкы катчысы башында турган катчылык (Москва шаарында жайгашкан) - уюмдагы мүчө мамлекеттердин ар биринин улуттук коопсуздук маселесиндеги өз ара байланыштарын координациялоо маселеси боюнча аткаруучу жана консультативдүү органы катары кызмат кылат.

Уюмунун башкы катчысы – уюмдун катчылыгын жетектей турган жогорку административдүү кызмат орду. башкы катчы жааматтык коопсуздук Советинин чечими менен мүчө мамлекеттердин жарандарынын арасынан бекитилет. Азыркы күндө Жогорку катчы Николай Бордюжа (РФ).

Уюмдун бирдиктүү штабы - азыркы күндөгү коркунучтуу чакырыктарга каршы туруучу, аскердик маселедеги эң керектүү жабдыктар менен камсыздалган жана айкын милдеттерге, ыйгарымдуу укуктарга ээ болгон бирдиктүү штабынан турат.

Жааматтык коопсуздук келишиминин уюмунун (ОДКБ) азыркы мезгилде Универсалдуу статуска ээ болгон Бириккен Улуттар Уюму, ОБСЕ, НАТО, ЕС эл

аралык уюмдары менен, чөлкөмдүк КМШ ШКУ, ЕврАзЭс ж.б. уюмдары менен тыгыз байланышта иш аракеттерди жүргүзүп келүүдө.

ГУУАМ (Грузия, Украина, Өзбекстан, Азербайжан, Молдовия) – беш мамлекеттин формалдуу эмес группасы. 1997-жылы Грузия, Украина, Азербайжан, Молдова жана 1998-жылдан Өзбекстан мамлекеттери КМШ ичиндеги ар кандай келишпестиктердин негизинде өздөрүнүн кызыкчылыктарын коргоо максатында биригишкен. Азербайжан менен Армениянын, Украина менен Россиянын, Азербайжан менен Россиянын, Грузия менен Россиянын ортосундагы территориялык чыр-чатактар КМШ ичиндеги тең укуктуулук ж.б принциптердин сакталбагандыгын белгилешкен.

ГУУАМ мамлекеттеринин негизги экономикалык идеясы Европа менен Азиянын байланыштырууда, Улуу Жибек жолун түзүү проектисин турмушка ашыруу болгон. ГУУАМ өзгөчө мааниге ээ болуусу 1998-жылы Өзбекстандын кирүүсү менен байланыштуу. Негизги максаттары – Кавказдан ары аймак аркылуу нефть бирикмесин түзүү, биринчи жагынын, Москва – Ереван – Тегеран, экинчи жагынан, Баку – Тбилиси - Анкара нефть экспорттоочу газ проводу куруу боюнча проектисин ишке ашырууга умутулушкан.

ГУУАМ мамлекеттери батыш жана АКШ мамлекеттери менен өз ара тыгыз байланыштарды түзө башташкан. 2000-жылдын күзүндө ГУУАМ мамлекет башчылары Вашингтон шаарында АКШ президенти менен жолугушкан. АКШ мамлекети ГУУАМга жардам катары 45 миң доллар берген.

2001-жылы Ялта саммитинде ГУУАМ мамлекеттеринин президенттери, бул бирикмени чөлкөмдүк эл аралык уюмга айланды деп жарыялашкан. Мамлекет башчылары уюмдун хартиясын кабыл алышкан. Хартия боюнча ГУУАМ, КМШга каршы түзүлгөн аскердик- саясий уюм эместигин жарыялашкан. Уюмдун негизги ишмердүүлүгү эл аралык терроризмге каршы, наркобизнеске жана уюшулган кылмыштуулукка каршы, чөлкөмдүк коопсуздукту чыңдоо, соода – экономикалык байланыштарды кеңейтүү ж.б. менен байланыштуу экендиги айтылган. Хартиядан тышкары консулдук маселелер боюнча өз ара жардам жөнүндө Конвенция кабыл алынган.

ГУУАМдын эң жогорку органы мүчө мамлекет башчыларынын жылына бир жолку жолугушуусу. Уюмдун аткаруучу органы – жылына эки жолу болуп өтүүчү тышкы иштер министрлеринин жыйыны. ГУУАМдын жумушчу органдарынын аткаруучу функцияларын жетектеген улуттук камсыздоочу комитети уюшулган. Расмий тилдери орус жана англис тилдери.

Бирок, АКШ айтуусунда ГУУАМ орустарга каршы багытталган уюм деп билдирип, уюм менен келечекте тыгыз байланышын камсыздоону көздөгөн. 2002-жылы сентябрда Нью-Йоркто АКШ жана ГУУАМ мамлекеттеринин тышкы иштер министрлеринин деңгээлинде жолугушуу болуп өткөн. Мында келечекте АКШ тарабынан бул уюмдун каржыланышы жана бирдиктүү иштөөсү каралган. ГУУАМ Түркия мамлекети тарабынан колдоого алынып келген.

Бирок, 2002-жылы июнда Өзбекстан ГУУАМдан чыккандыгын билдирген. Ушул жылдан баштап бул уюм ГУАМ деп атала баштаган. Борбордук Азия мамлекеттеринен жалгыз ГУУАМдын катарына кирип жашоо Өзбекстан үчүн эч кандай жылыштарды алып келбегендигин белгилеген. Ушундай эле ойду Молдова мамлекети билдирген. Расмий чыгууну билдирбесе дагы, Украина бул уюмдун ичинде факт жүзүндө ишмердигин токтоткон. Грузия, Азербайжан мамлекеттеринин иш аракетинде гана ГУАМ уюм катары жашап келүүдө.

Кара деңиз экономикалык байланыш уюму – (ОЧЭС), аталышы белгилеп кеткендей Кара деңиз аймагындагы мамлекеттердин катышуусунда пайда болгон. Бул уюм 1992-жылы 25-июнда Стамбул шаарында уюшулган. Уюмга мүчө мамлекеттер Азербайджан, Албания, Армения, Болгария, Греция, Грузия, Молдова, Россия

Федерациясы, Румыния, Турция жана Украина. Кабыл алынган декларацияга ылайык субрегионалдык экономикалык уюмдун негизги максаты төмөндөгүдөй:

мүчө мамлекеттер ортосундагы тыгыз экономикалык байланыш;

чөлкөмдөгү интеграциялык системасын түзүүдө товарлардын, капиталдын, жумушчу күчү жана ар кандай кызмат көрсөтүү ж.б. тоскоолдуксуз айлануусу же өтүүсү каралган.

1998-жылы 5-июнда Ялтада болгон мамлекеттер жана өкмөттөрдүн жолугушуусунда уюмдун Уставын кабыл алышкан. 1999-жылы 1-майда уюм Уставын ратификациялоо менен эл аралык аренада пайда болгондугун жарыялаган.

Кара деңиз экономикалык байланыш уюмунун территориялык аймагы абдан кенен жана бул аймакта жашаган калктын саны 350 млн. адамдан ашат. Чөлкөм жаратылыш байлыктарына кең, өндүрүштүк базасы күчтүү, квалификациялуу кадрлары арбын жана жумушчу күчү жетиштүү, дүйнөлүк экономикалык кызматташтыкта кенен мүмкүнчүлүктөрдү жарата турган уюм катары жашап келет. Уюмдун негизги ишмердүүлүгү чөлкөмдөгү бардык кызматташ мамлекеттердин ортосундагы интеграциялык байланыштарды жөнгө салуу менен Кара деңиз боюндагы бирдиктүү электр системасын түзүү ж.б. каралган. Бүгүнкү күндө Кара деңиз экономикалык байланыш уюму Евросоюз менен тыгыз кызматташтыкта болуп келүүдө. Уюмдун байкоочу статусуна Франция, Германия, Австрия, Египет, Израиль, Италия, Польша, Словакия жана Тунис мамлекеттери кирет.

Уюмдун негизги жумушчу органы катары ар бир 6 айда тышкы иштер министрлеринин жыйыны болуп турат. Уюмдун жайгашкан жери Стамбул шаары.

Экономикалык кызматташтык уюму – 1985-жылы Иран, Пакистан, Түркия мамлекеттеринин келишиминин негизинде түзүлгөн. 1992-жылы Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Казахстан, Өзбекстан жана Ооганстан, Азербайжан мамлекеттери кирген. Бул уюм 1992-жылдан баштап ири эл аралык уюмга айланган десек болот.

Экономикалык кызматташтык уюму чөлкөмүнүн аянты 7 млн. кв. км, калкы 342 млн. адамдан ашык. Чөлкөм ири жаратылыш байлыктарына ээ. Азыркы мезгилде, экономикалык кызматташтык уюмунун башкаруучу структурасы көп деңгээлдүү, министрлер совети, туруктуу өкүлчүлүк совети, чөлкөмдүк пландаштыруу совети, мындан тышкары алты чөлкөмдүк институт, үч кесиптик агентстводон турат.

Уюмдун негизги документтери 1993-жылдагы Кветтин ишкердик планы, 1993-жылдагы Алматы шаарында кол коюлган чөлкөмдөгү транспорт секторун өнүктүрүү планы, 1995-жылдагы Ашхабат, Измир декларациялары, 2000-жылдагы Тегеран, 2001-жылдагы Душанбе декларациялары болуп эсептелет.

Экономикалык кызматташтык уюмунун стратегиясынын негизги багыты чөлкөмдөгү экономиканы анын ичинде соода, транспорт, коммуникация жана энергетика мүчө мамлекеттер арасында өнүктүрүүнү жөнгө салуу. 1995-жылы 14-15-мартта Исламабад шаарында чөлкөмдүк мекемелерди түзүүгө кол коюлуп, соода жана өнүктүрүү банкы, камсыздандыруу компаниясы уюшулган.

Уюмга катышкан мамлекеттер үчүн транспорт инфраструктурасын түзүүнү өнүктүрүү планы иштелип чыккан. Мында Ирандан Түркөндөр аркылуу Азербайжанга, Пакистандан Ооганстан аркылуу Түркмөнстанга темир жол аркылуу чыгуу каралган. Түркмөнстандан Иранга жана Пакистандан Түркмөнстанга темир жол, авто унаа жолдорун куруу пландаштырылган. Уюмдун келечекке коюлган пландары чөлкөмдүк Индия океанынан Каспий деңизине чейинки аймакта эркин экономикалык соода ж.б жөнгө салуу болгон. Уюмдун ишмердүүлүгүн Ооганстан мамлекетиндеги стабилдүүлүктүн жоктугу тынчсыздандырат.

Шанхай кызматташтык уюму (ШКУ) – 1996-жылы Кытайдын Шанхай шаарында Россия, Кытай, Казахстан, Тажикстан, Кыргызстан мамлекеттеринин жетекчилери жолугушуп, чек ара коопсуздугун биргелешип коргоо үчүн келишимге кол коюшкан.

Ушул жолугушуудан кийин «Шанхай бештиги» деп аталып калган. 1997-жылы Москва шаарында жалпы чек ара райондорунда куралдуу күчтөрдү азайтуу жөнүндө макулдашууга биргелешип кол коюлган.

Шанхай кызматташтыгы же «Шанхай бештиги» Евразия материгинин 3/5 бөлүгүн ээлейт, 30188 миң кв. км. жашаган калктын саны 1,5 млрд. жетет. Шанхай кызматташтыгынын негизги багыттары, 1999-жылы Кыргызстандагы жолугушуусунда Бишкек Декларациясын кабыл алышы менен бекемделген. Декларациясын негизги максаты – Борбордук Азиянын кызматташтыгын жана коопсуздугун чыңдоо боюнча чөлкөмдүк көп жактуу кеңири сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн. Бишкек декларациясына ылайык, беш мамлекеттин кызматташтыгы башка мамлекеттерге каршы эмес, ачык мүнөздө болуусу айтылган. Декларацияда чөлкөмдүк стабилдүүлүккө коркунуч болсо, эл аралык терроризм, курал жарак контрабанда, легалсыз миграция, диндик экстремизм, улуттук сеператизм ж.б. мамлекеттер биргелешип күрөшөөрүн билдиришкен. Беш мамлекеттин укук коргоочу органдары биргелешип иштөөсү жана бул мамлекеттерге үчүн Бишкек группасын деп аталган атайын кызмат өтөөчү бирикмени түзүүгө кол коюшкан.

2000-жылы жайында Душанбе шарында мамлекет башчыларынын саммитинде «Шанхай бештиги», «Шанхай форуму» деп атала баштаган. Анткени, уюмдун ишмердүүлүгүндө өзгөрүүлөр болгон. Узбекистан мамлекети уюмга байкоочу катары кирген. Мүчө мамлекеттердин демилгеси менен Борбордук Азия (ядролук эмес) ядерсиз зона деп жарыяланып, Бишкекте террористтик кыймылга каршы борбор, террористерге каршы ири масштабдагы операция жүргүзүү каралып, БУУнун ичинде эл аралык терроризмге каршы күрөш жүргүзүү биримдиги уюшулган.

2001-жылы 14-15-июнда Россия, Китай, Казахстан, Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстан мамлекеттеринин президенттери Шанхай кызматташтык уюмун (ШОС) түзүү жөнүндөгү декларацияга кол койгон. «Шанхай бештиги» караганда, Шанхай кызматташтык уюмун ишмердүүлүгү эң жогорку деңгээлде жүргүзүлүп жана мамлекеттер аралык кызматташтыктын эффективдүүлүгү жогору болуусуна үмүттөнүшкөн. Байланышуу механизмдеринин жаңы деңгээлин кеңейтүү жана өнүктүрүү каралган.

Шанхай кызматташтык уюмун негизги максаты мүчө мамлекеттердин ортосундагы достук, өз ара ишеничин бекемдөө, ар кандай алакадагы кызматташтыктын эффективдүүлүгүн жогорулатуу, тынчтыкты камсыз кылуу жана колдоо, чөлкөмдөгү стабилдүүлүк жана коопсуздукту биргелешип камсыз кылуу болгон.

Шанхай кызматташтык уюмун алкагында мүчө мамлекеттер кезек-кезеги менен президенттердин жана өкмөт башчыларынын катышуусунда жылына бир жолу саммит өткөрөт. Россия жана Кытай ири ядролук держава катары жана БУУнун коопсуздук советинин туруктуу мүчөлөрү, стратегиялык партнерлор катары ушул чөлкөмдүк структуранын ядросун түзүшүүдө. Ушул эки мамлекеттин демилгесинде «көп полярдуу тынчтык» түзүү концепциясын турмушка ашыруу каралууда.

Шанхай кызматташтык уюмун алкагында мүчө мамлекеттерден улуттук координаторлор совети түзүлгөн. Булардын ишмердүүлүгү мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлери тарабынан бекитилген. Улуттук координаторлор совети Шанхай кызматташтык уюмун Уставынын проектисинин үстүнөн иштейт. Мында уюмдун алкагындагы максат, милдет ж.б. уюштуруучулук маселелерди аткарат.

2002-жылы 7-июнда Санкт–Петербург шаарында уюмдун кезектеги саммити болуп өткөн. Мында «Шанхай кызматташтык уюмунун Хартиясы» ж.б. документтер кабыл алынган. ШКУнун Хартиясында төмөндөгүдөй максат жана милдеттерди койгон:

мүчө мамлекеттер ортосундагы жакшы коңшулук жана достук, өз ара ишеним артырууну чыңдоо;

акыйкат жана рационалдуу саясий, экономикалык эл аралык тартипти, чөлкөмдөгү стабилдүүлүктү жана коопсудукту, тынчтыкты бекемдөө жана колдоо максатында ири профилдүү байланыштарды өнүктүрүү;

терроризм, сеператизм жана экстремизмдин баардык көрүнүштөрүнө, мыйзамсыз наркотик жана курал-жарак сатууга ж.б. трансулуттук кылымыш ишмердүүлүгүнө, мыйзамсыз миграцияга каршы бирдиктүү иш чара жүргүзүү;

саясий, соода-экономикалык, коргонуу, укук коргоо, жаратылыш коргоо, маданий, илимий-техникалык, билим берүү, энергетика, транспорт, насыя-финансы ж.б. жалпы кызыкчылыкка муктаж болгон областар боюнча эффективдүү рационалдуу байланыштарды камсыздоо;

мүчө мамлекеттердеги элдердин жашоо шартын жакшыртуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу максатында биргелешкен кыймыл аракетин негизинде чөлкөмдөрдөгү тең укуктуу партнердук социалдык жана маданий өнүгүүгө ар тараптан туруктуу экономикалык өнүгүү камсыз кылууга аракеттенүү;

дүйнөлүк экономикадагы интеграцияга координациялоо ыкмасын табуу;

эл аралык милдеттенүүгө ылайык мүчө мамлекеттердин жана алардын улуттук мыйзамдуулугуна жараша адамдардын укук жана эркиндиктерин камсыз кылууга көмөктөшүү;

чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон мамилесин колдоо;

XXIк. пайда богон ар кандай маселелерди биргелешип чечүү;

Жогорудагы ШКУнун кабыл алынган Хартиясына ылайык – ШКУнун мүчө мамлекеттери төмөндөгүдөй принциптерге таянышат:

бири–биринин эгемендүүлүгүн, көз карандысыздыгын, территориялык бүтүндүүлүгүн, мамлекеттик чек араларынын бузулбастыгын өз ара сыйлоо менен, бири – бирине кол салбоо, ички иштерине кийлигишпөө, эл аралык мамиледе куралдуу күч же коркутуу ж.б. колдонбоо;

баардык мүчө мамлекеттердин тең укуктуулугу, ар биринин ой пикирин сыйлоо менен өз ара түшүнүүнүн негизинде биргелешкен көз-караштарын табуу;

жалпы кызыкчылыктагы биргелешкен иш аракеттерди этаптуу ишке ашыруу;

мүчө мамлекеттер ортосундагы келишпестиктерди тынчтык жолу менен чечүү;

ШКУнун башка мамлекеттерге жана эл аралык уюмдарга каршы багытта эместиги;

ШКУнун кызыкчылыгына каршы багытталган ар кандай кыймыл аракеттерди болтурбоо;

Хартияда ж.б. докумендерде кабыл алынган милдеттерди ак ниеттүүлүк менен аткаруу.

2002-жылы 7-июнда кабыл алынган ШКУнун Хартиясынын максат жана милдеттерин аткаруу үчүн уюмдун алкагында туруктуу негизде: **Мамлекеттер башчыларынын Совети; Өкмөт башчыларынын Совети; Тышкы иштер министрлер Совети; Ведомстволор жана министрлер башчыларынын Совети; Улуттук координаторлор Совети; Терроризмге каршы чөлкөмдүк түзүлүш; Катчылык иштейт.**

Мамлекеттер башчыларынын Совети – уюмдун эң жогорку органы, эң маанилүү маселелерди талкуулоо үчүн жылына бир жолу жолугушуп жыйын өткөрүшөт;

Өкмөт башчыларынын Совети – (премьер-министрлер), жылына бир жолу жыйын өткөрүшөт, айкын бир маселеге арналган уюмдун экономикалык байланыштарындагы (бюджет) иш чараларын карашат;

Тышкы иштер министрлер Совети – тартип боюнча бир жылда бир жолу Мамлекеттер башчыларынын Советинин жыйынынан бир ай мурда жолугушат, уюмдун келээрки ишмердигин карап уюмдун жогорку органынын кароосуна сунушташат;

Ведомстволор жана министрлер башчыларынын Совети – туруктуу орган катары дайыма айкын маселелерге арналган иштерди кароодо эксперттик топ катары иштешет;

Улуттук координаторлор Совети – жылына аз дегенде үч жолу жолугушуп жыйын өткөрүшөт, уюмдун келээрки иштерин координациялайт;

Терроризмге каршы чөлкөмдүк орган – ар бир чөлкөмдүн алкагында иш чараларды жүргүзүшөт, бул органдын жайгашкан борбору Бишкек шаары.

Уюмдун катчылыгы – дайыма иштеп туруучу административдик орган. ШКУнун алкагында жүргүзүлүүчү уюштуруучулук –техникалык иш чараларды камсыздоону ишке ашырат жана уюмдун бюджетин боюнча сунуш даярдайт. Катчылыкты Аткаруучу катчы башкарат, аны тышкы иштер министрлер Советинин сунушу менен мамлекеттер башчыларынын Совети бекитет. Катчылыктын жайгашкан жери Пекин шаары (Кытай). ШКУнун Жогорку катчысы Д. Мезинцев (РФ).

ШКУнун бардык механизмдерин түзүү жана ишке киргизүү процесси аяктаган. Уюмдун негизги ишмердүүлүгү ар бир жылда өткөрүлгөн жыйындарында белгиленип келет.

	ШКУга мүчө мамлекеттердин жолугушуулары өткөрүлгөн жери	Өткөрүлгөн күнү жана жылдары
	Шанхай (Кытай)	14-15 июнь 2001
	Санкт-Петербург (Россия)	7 июнь 2002
	Москва (Россия)	28-29 май 2003
	Ташкент (Өзбекстан)	17 июнь 2004
	Астана (Казахстан)	5 июль 2005
	Шанхай (Кытай)	14-15 июнь 2006
	Бишкек (Кыргызстан)	16 август 2007
	Дүйшөнбү (Тажикистан)	28 август 2008
	Екатеринбург (Россия)	15-16 июнь 2009
0	Ташкент(Өзбекстан)	10-11 июнь 2010
1	Астана(Казахстан)	14-15 июнь 2011
2	Пекин (Китай)	6-7 июня 2012
3	Бишкек (Кыргызстан)	12-13 сентябрь 2013
4	Дүйшөнбү (Тажикистан)	11-12 сентябрь 2014
5	Уфа (Россия)	9-10 июль 2015

2015-жылдын 9-10 июлда Россиянын Уфа шаарында болгон ШКУнун кезектеги саммити уюмдун тарыхында жаңы барагын ачты. Уюмдун чек арасы Түштүк Азияны көздөй жылды, Индия жана Пакистан ШКУга толук камдуу мүчө болууга мүмкүнчүлүк алды. Ал эми Беларусия ШКУнун ишине катышуу статусу жогорулап байкоочу-мамлекет аталды. Азербайжан, Армения, Камбоджа жана Непал диалог боюнча өнөктөш катары киришти. ШКУнун эл аралык таасирин күчөтүү үчүн ШКУнун көзөмөлдөө корпусуна - Монголия, Ооганстан, Беларусия мамлекеттери калды. Мындан тышкары уюмдун ишинин илгерилеп жатканы дагы көптөгөн мамлекеттер уюмга тигил же бул формада кошулууга кызыктар экендигин менен билинүүдө.

3.6. Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты жана эл аралык

интеграцияга катышуусу

Суверендүү мамлекеттердин тышкы саясатты калыптандыруу процесси абдан оор, тышкы саясий чечимди кабыл алуу жана аны иштеп чыгуунун негизги мүнөзү көптөгөн факторлорго көз каранды. Алар, мамлекеттин географиялык жайгашуусу, аскердик, экономикалык кубаттуулугу, маданий, тарыхый салт санаалары; мындан тышкары мамлекеттин саясий системасы, коомдун социалдык структурасы, саясий лидерлердин индивидуальдык өзгөчөлүгү маанилүү.

Суверенитет маселеси тышкы саясаттын эң маанилүү, чөлкөмдүк жана дүйнөлүк интеграцияда толук камдуу ийгиликтүү кызматташууга жетүүдө кызмат кылат. Эми суверендүү Кыргыз Республикасынын тышкы саясий өнүгүү тарыхын карасак:

Жергиликтүү окумуштуулар белгилегендей Кыргызстандын тышкы саясий доктринасы ааламдашуу мезгилиндеги бириден бир объективдүү тенденция чөлкөмдүк интеграция экендигин баса белгилөө менен ага позитивдүү мамиле жана чыдамдуулук керек экендигин айтышууда. Чөлкөмдөшүү дүйнөдө жана чөлкөмдө Кыргызстандын саясий-экономикалык жана стратегиялык кызыкчылыктарын чектебейт. Кыргыз республикасынын тышкы саясий жүрүм турумун иштеп чыгуу процесси акыркы жылдарда гана калыптана баштаган.

Мамлекеттердин тышкы саясий концепциясын иштеп чыгууда көптөгөн окумуштуу изилдөөчөлөрдүн теориялык методикалык жана концепциялык ой пикирлери калыптанган. Алсак, Кытай, Россия өңдөнгөн ири мамлекеттердин тышкы саясий концепциясынын калыптануу саясатынын тарыхый таржымалы илимий теориялык жактан тастыкталып баа берилип келген десек жаңылышпайбыз. Ал эми 24-жылдык суверендүү тарыхы бар Кыргызстандын тышкы саясий өнүгүүсүнүн калыптануусу бүгүнкү күнгө чейин илимий теориялык жактан таасын баа берилип изилденүү жолуна түшө элек.

Алгачкы эгемендүүлүк жылдардагы Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты көпчүлүк Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы саясий приоритеттери менен окшош жактары көп болгон. Мындай болуу жагдайы бул мамлекеттердин тарыхый тагдыры жана өткөөл мезгилдеги өнүгүүсүнүн окшоштуктары, бирдейлиги менен айгениленген. 1990-жылдардагы Борбордук Азия өлкөлөрүнүн тышкы саясатынын негизи бул чөлкөмдө жайгашкан кичи мамлекеттердин улуттук кызыкчылыгын көздөгөн көп тараптуу (векторлуу) дипломатия болгон. Экономикалык, илимий-интеллектуалдык, технологиялык, каржылык мүмкүнчүлүктөрдүн чектелгендиги КМШ алкагында мурунку шериктештери менен жаңыча форматтагы мамилеге ыңгайлануу зарылчылыгы объективдүү түрдө “чоң дүйнө” менен байланыштын өсүшүнө мүмкүндүк берген. Бул процессте ири дүйнөлүк державалардын кызыкчылыгында “жабык” болуп келген бир кыйла адам жана жаратылыш ресурстары бар геосаясий жана геоэкономикалык мейкиндикти өздөштөрүү эң акыркы ролдо эмес эле.

Акыркы мезгилдердеги Борбордук Азия мамлекеттеринин тышкы саясатында белгилүү бир айырмачылыктары бар экендигин танууга болбойт. Алардын айырмачылыктары эл аралык аренадагы стратегиялык шериктештерин тандоосуна жана табуусуна жараша билинүүдө. Тышкы саясатагы жүргүзүү ыкмаларынын жана формаларынын айрым айырмачылыктары ар бир борборазиялык мамлекеттин жеке улуттук кызыкчылыгы менен шартталган. Тышкы саясаттагы айырмачылыктын объективдүү мүнөзүн белгилөө менен ички чөлкөмдүк интеграциялык процесс үчүн ажырым болоорун белгилеп кетүү керек. Мындай ажырым болуунун жалгыз таасирдүү жагдайы чөлкөмдөгү өлкөлөрдө бири-бирин кайталабаган оригиналдуу тышкы саясий көрүнүштүн пайда болушуна алып келген. Ушундай абал Кыргыз Республикасына толук тиешелүү экендигин белгилей кетсек болот.

Жергиликтүү окумуштуу Н.М. Омаров Кыргыз Республикасынын тышкы саясий өнүгүүсүн эки этапка бөлгөн: биринчи этабы 1991-жыл 31-августан - 1999-жылдын 17-май мезгилине чейин алат. Бул мезгилди жаш мамлекеттин тышкы саясий курсунун

негизинин иштеп чыгуу жана калыптандыруу жана дүйнөлүк коомчулукка таанылуу мезгили экендигин белгилейт.

31-августа 1991-жылы Кыргыз республикасынын Жогорку Совети “Кыргыз республикасынын көз каранды эместиги жөнүндө декларация” кабыл алган. Ушул документ Кыргызстандын тышкы саясий башатынын өнүгүүсүнө негиз салган. 1991-жылдын декабрь айына чейин Кыргызстандын көз карандысыздыгын биринчилерден 24-декабрда Түркия, 26-декабрда Австралия жана 27-декабрда АКШ тааныган.

1992-жылы Кыргыз Республикасы менен дүйнөнүн 59 мамлекети менен дипломатиялык байланыштарды түзгөн. Алардын арасында ЕСке мүчө өлкөлөр жана Швейцария, Россия, Кытай, Япония, Индия, Иран, жана Түштүк Корея мамлекеттери Кыргызстандын эгемен мамлекет катары калыптануусун тааныган жана колдогон.

1993-жылы 5 майда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы тышкы саясаттын негизги принциптеринин чындалышына жол ачкан эң маанилүү тарыхый документ болгон.

Биринчи этаптын алкагында Кыргыз Республикасында адистештирилген түзүмдөрдүн системасы пайда болгон, алар тышкы саясаттагы ишмердүүлүктү ишке ашыруунун башкы звеносу катары каралган. Булардын катарына тышкы иштер Министрлиги жана ар бир министрстволордун тышкы иштер боюнча бөлүмдөрү, чет элдик инвестиция боюнча Мамлекеттик комиссия, наркотик текшерүү боюнча Кыргыз Республикасынын Агентствосу ж.б. киргизсек болот.

Эгемендиктин алгачкы жылдарындагы Кыргыз Республикасынын эл аралык байланышты өнүктүрүүдөгү маанилүү багыт КМШ алкагындагы ишмердүүлүк аркылуу ишке ашкан. Кыргыз Республикасы эгемен мамлекет катары жашоосунда коңшулаш чектешкен мамлекеттер менен территориялык ж.б. маселелерин чечүүнү эгемендүүлүктүн биринчи күнүнөн баштаган. Тышкы саясатты өнүктүрүүнүн биринчи этабында, Кыргызстан бир нече дүйнөлүк жана чөлкөмдөр аралык уюмдарга мүчө катары таанылган.

Биринчи этап эң маанилүү окуясы Кыргыз Республикасынын “Жибек Жол дипломатиясы” аталыштагы доктринасы 1998-жылы 17-сентябрда БУУнун расмий документи катары кабыл алынган.

Кыргыз республикасынын тышкы саясатын бекемдөөгө белсенген “Жибек Жол Дипломатиясы” аталыштагы доктринасы Борбордук Азия республикаларынын тышкы саясатынан айырмаланып, дүйнөлүк коомчулук тарабынан таасирдүү колдоого ээ болгон. Бул доктрина Кыргызстандын эң маанилүү тарыхый документи болуп калуусуна негиз салган бир нече жагдайлар болгондугу анык. XX кылымдын 90-жылдарда ЕС тарабынан ТРАСЕКА жана ИНОГЕЙТ долбоорлорун “Жибек жолунун кайтадан жаралуусу” аталыштагы стратегиясы ишке ашырууга киришишкен. Ал эми Кыргызстан үчүн Улуу Жибек жолу – Кытайдын түштүк жээгинен Европанын Батыш жана Түтүк жээктерине чейин, Жакынкы Азиядан Түндүк Африкага чейинки эң ири экономикалык коммуникация гана эмес. Бул Чыгыш менен Батышты байланыштыруучу акыл-ой мүдөөлөрдүн, локалдык четтеп жашаган жасалма концепцияларды жокко чыгарып келген цивилизациялардын ортосундагы байланыштардын өзгөчө мамилесин түзүү идеясы болгон.

Кыргыз Республикасынын тышкы саясат доктринасы жогорудагыдай ой мүдөөлөрү менен айырмаланган. Доктринанын негизги принциби Жибек Жолу мейкиндигинин кыймылында жашаган ар кандай элдердин материалдык – акыл-ой (духовный) баалуулуктарынын теңдүүлүк абалына негизделген.

“Жибек Жолу дипломатия” доктринасы 4 бөлүктөн туруп, учурдагы Жибек Жолу аймагындагы эл аралык мамилени ыраттуу анализдеп, андагы Кыргыз Республикасынын ордун аныктоо жана тышкы саясий демилгелерин келечекте ишке ашырууну көздөгөн.

Кыргыз Республикасынын Чыгыш жана Батыш өлкөлөрү өнөр жайлуу бай Түндүк жана агрардык Түштүк менен ара тараптуу өз ара карым катнашы анализге алынып, “Кыргызстан жана чектеш өлкөлөр”, “Кыргызстан жана Европа”, “Кыргызстан –Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш Азия” бөлөктөргө бөлүнгөн.

Ар бир багыттын маанилүүлүгү, азыркы мезгилдеги Жибек Жолунун ажырагыз бөлүктөрү болгондугу менен аныкталат. Доктринада кызматташтыктын принцибинин негизи тең укуктуулук, өз ара көз карандысыздык, бардык тараптарга тең пайдалуулук, келечкте узака созула турган тышкы саясаттын көп багыттуулук камтылган.

Ал эми азыркы күндө Улуу Жибек Жолун калыбына келтирүү КЭР төрагасы Си Цзиньпиндин “Жибек Жолунун экономикалык алкагы” идеясы менен бекемделүүдө.

Ал эми экинчи этабы 17-май 1999-жылдын - азыркы мезгилге чейин. 17-май 1999-жылы Кыргыз Республикасынын тышкы саясий концепциясынын кабыл алыныш менен башталган. Экинчи этапта постсоветтик мейкиндиктеги республикалардын тышкы саясатынын трансформациясында чөлкөмдүк интеграциянын өнүгүшүндө жаңы импульс (ОДКБ, ЕврАзЭС жана ШКУ) башталган. Бул чөлкөмдө өз ара байланыштын сапаттуу жаңы деңгээлдеги өнүгүүсү байкалган.

Кыргыз Республикасынын дүйнөнүн ири мамлекеттери менен эки тараптуу байланышы баштапкы этабынан өтүп, экинчи этапта туруктуу өнүккөн мүнөзгө айланган. Алсак, Россия, Кытай жана АКШ мамлекеттеринин дүйнөдөгү тынчтык жана коопсуздук маселесин орнотуу боюнча ар кандай позицияда болсо да, Кыргызстан ар бири мамлекет менен өз алдынча эк тарапуу мамиле түзө алды десек жаңылышпайбыз.

Борбордук Азия геосаясий кырдаалына жана Кыргызстандын тышкы саясатынын өнүгүшүнө 2001-жыл 11сентябрда АКШда болгон трагедиялуу окуя өзгөчө из калтырган. Кыргызстан Борбордук Азия өлкөлөрүнүн катарында ири державалардын кызыкчылыгынын чордонунда болуу менен эл аралык терроризмге каршы коалицияда орун алган. Мындай эл аралык институттардын катарында ХХI кылымдын башында Кыргызстан дүйнөнүн 100дөн ашуун өлкөлөрү менен дипломатиялык байланыш түзүп, 50 универсалдуу институттарга жана форумдарга катышуучу болуп, чет өлкөлөрдө 19 дипломатиялык, 3 консулдук өкүлчүлүктөрдү ачкан. Кыргызстанда 88 дипломатиялык миссиялар жана эл аралык институттардын өкүлдөрү аккредитациядан өткөн.

Кыргызстандын Евро Союз өлкөлөрү менен өз ара байланыш түзүү менен уюмдун алкагындагы бир нече программаларына катышып келет. Регионалдык жана мамлекеттик институттардагы саясатты реалдаштурууда Кыргыз Республикасынын кызыкчылыгына таасирин тийгизүүчү төмөнкү факторлорду аныктоого болот.

"Вакуумдан чыгуу" 1990-91жж. СССРдин курамында жашаган Борбордук Азияда пайда болгон мамлекеттердин саясий жана экономикалык альянсын түзүүдө “чоң ойундун” активдүү катышуучуларынын такап айтканда, улуу державалардын таасирдүүлүгү башталган.

КРдин өз алдынча өнүгүүсүндөгү кризистер жана 1992-жылы 2 мартта БУУга кириши менен Кыргызстанга болгон башка күчтөрдүн таасирин жогорулаткан. Кыргызстандын дипломатиясы бул мезгилде регионалдык жана ар тараптуу структураларга катышуу тажрыйбасы байыган. Кыргызстандын дүйнөлүк жана чөлкөмдөр аралык мамлекеттик уюмдарга мүчө катары таанылуусун, жергиликтүү окумуштууларынын изилдөөсүндө Борбордук Азия республикалары сыяктуу төрт (вектор) багыттуу экендигин белгиленүүдө.

Биринчи багыт, “Россиялык багыт” Россия мамлекетинин ишмердүүлүгү жана кызыкчылыгы көбүрөөк байкалган КМШ, ЕврАзЭС, ЦАЭС, *ОДКБ* ж.б. эл аралык уюмдар. **Экинчи багыт**, “Кытай багыты” Кытай мамлекетинин багыттап турган Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө болуп кириши. **Үчүнчү** АКШ жана Европа мамлекеттеринин таасири күчтүү болгон багыт, ОБСЕ, ЕС жана НАТОнун «тынчтык үчүн партнерлук» программасы, ЕСтин «Евросоюз тарабынан

БА чөлкөмүнүн өнүгүүсүн колдоо» жана «БА адам укуктары жана демократияны өнүктүрүү боюнча европалык демилге» программалары иштелип чыккан. **Төртүнчү** “исламдык багыт” мусулман мамлекеттеринин эл аралык уюмдары: Экономикалык кызматташтык уюму (ОЭС), Исламдык конференция уюму (ОИК) Ислам өнүктүрүү банкы ж.б.

Эми жыйынтыктап айтканда эл аралык уюмдардын аткарган иштери да дүйнөнүн бай жана таасирдүү өлкөлөрүнүн жүргүзгөн саясатына көз каранды, анткени ал өлкөлөр ошол эл аралык уюмдарды каржылап келишет.

Алсак, Европалык багыттагы уюмдар, бул Европа жана АКШ мамлекеттеринин демилгеси менен түзүлгөн уюмдар, алардын максаты жана милдеттери Борбордук Азия анын ичинде Кыргыз Республикасы сыяктанган колониялдык ээликтен бошонгон экономикалык ж.б. кризистерди тартып жаткан мамлекеттерге Европа моделинде демократиялык өнүгүүнү таңуулап келүүсү эч кимге жашыруун эмес. Мындай жагдай Кыргызстандын 24-жылдык тарыхында демократиялык өнүгүүнүн шарттары ачык айкын көрүнүүдө.

Ислам же мусулман өлкөлөрүнүн багытындагы эл аралык уюмдардын ишмердиги биринчи кезекте мусулмандаштыруу жана ислам динин жайылтуу менен алектенип жаткандагы белгилүү.

Ал эми Россиялык багыттагы уюмдар республикабыздын ички тышкы саясатына түздөн-түз кийлигише албаса дагы өзү демилгелеген уюмдар аркылуу саясатка, экономикага таасир тийгизип жаткандыгы эч кимге жашыруун эмес.

XIX к. аягында БА анын ичинде Кыргызстан “эки чоң оюндун” катышуучусу катары (Россия, Англия) талашта калды деп келсек, ал эми XXI к. башында ири мамлекеттердин кызыкчылыгы үчүн түзүлгөн эл аралык уюмдардын ортосунда талашта калууда десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

Арин О. О внешнеполитической стратегии КНР // Приложение к Независимой газете, "НГ-сценарии", 1999.

Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. С. 91.

Власова К.В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии, 14.06.2007. <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324>

Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004. С.299

Губайдуллина М.Ш. Каспийский регион в стратегии энергетической безопасности Европейского Союза // Центральная Азия во внешней политике Европейского Союза/ под ред. Ж.У.Ибрашева. Алматы: 2004. – С. 153-165

Декларация о государственной независимости Кыргызской республики (г. Бишкек, 31 августа 1991г. № 578-ХП) Информационная-правовая система Кыргызской республики «Токтом»

Джоробекова А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в Центральной Азии. – Б., 2007

Доктрина “Дипломатия Шелковой пути” – <http://www.mfa.kg>

Дугин А. Законы большого пространства. – М.: Юнити, 1997. – с.419

Задерей Н.В. Шанхайская организация – целостный подход к региональной интеграции. <http://www.infoshos.ru/?idn=353>

Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. 248 с.

Каламбекова Б. Чем интересен экономический пояс шелкового пути? // Материалы международной конференции “Современное развитие и процветание стран вдоль Шелкового пути” Бишкек, 2014. 28 ноября. С. 103

Карабаев Э.О. Малые государства: особенности внешней политики. – Бишкек: 2007.

- Конституция Кыргызской республики. Бишкек: Учкун, 1996. С. 75
- Концепция внешней политики КР. Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 10 января 2007 года VII N2 <http://prmfa.narod.ru/english/concept.htm>
- Крупнов Ю.В. Солнце в России восходит с Востока. М.: Молодая гвардия, 2006. С.34.
- Леонтьев М. Большая игра. М.: АСТ, СПб: Астрель, 2008
- Лебедева М.М. Мировая политка. М., 2002
- Малашенко А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007.
- Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.
- Омаров Н. М. Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху “Стратегической неопределенности” – Б.: Илим, 2005,- с.32
- Омаров Н.М. На пути к глобальной безопасности: Центральная Азия после 11 сентября 2001 года. Бишкек: Центр ОБСЕ в Бишкеке, 2002. С.34
- Омаров Н.М. Современное международные отношения и мировая интеграция: учебник для вузов. Б.: Раритет Инфо, 2009. – с.49
- Омурова Ж.О., Жумабаев Б.Ж. Дүйнөлүк жана чөлкөмдүк эл аралык уюмдар: окуу куралы. Б.-2012.
- Остроухое О. Внешняя политика Китая в годы реформ и перспективы ее развития // Мировая экономика
- Политика и интересы малых держав в Казахстане. Алматы: 2002. – С.2-7
- Рахманова А. Интеграция Кыргызстана в международное экономическое сообщество. -Б.: “Кыргызстан”, 2003. С. 169
- Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие
- Стратегическая ситуация и узлы противоречий в Восточной Евразии. М.: ИДВ РАН, 2007. С. 77.
- Суюнбаев М.Н. Проблемы идентичности, пределов целесообразности интеграции и одновременности ее процесса // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007.с.43-44
- США на “Великом Шелковом Пути” // Пятница 1999, 30.04.
- Токтомышев К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. Бишкек: Сабыр, 2001.
- Толково-энциклопедический словарь. – СПб.; «Норинт», 2006. – С. 1504 (Клименко)
- Чернявский С. “Великий Шелковый Путь” и интересы России// Мировая экономика и международные отношения, № 6, 1999. С. 95

Кыргыз Республикасынын мамлекеттер аралык эл арылык уюмдарга мүчө болуусу.	КРдин мүчө болуп кирген жылдары
Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештиги	21.12. 1991 ж.
Европа байланыш жана коопсуздук уюму (ОБСЕ)	30.01.1992 ж.
Бириккен Улуттар Уюму	2.03.1992 ж.
Европа реконструкция жана өнүктүрүү банкы	28.03.1992 ж.
Эл аралык эмгек уюму (МОТ)	31.03.1992 ж.
Дүйнөлүк реконструкция жана өнүктүрүү банкы	28.04.1992 ж.
Эл аралык Валюта фонду	8.05. 1992 ж.
Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму	15.05.1992 ж.

	БУУнун илим–билим жана маданият маселери боюнча (ЮНЕСКО)	2.06.1992 ж.
0	Ислам конференция уюму (ОИК)	1.12.1992 ж.
1	БУУ өнөр жай өнүктүрүү боюнча уюму (ЮНИДО)	8.04.1993 ж.
2	Дүйнөлүк туризм уюму	10. 1993 ж.
3	Ислам өнүктүрүү банкы	11.1993 ж.
4	Дүйнөлүк интеллектуалдык менчик уюму (ВОИС)	14.02.1994 ж.
5	Азия өнүктүрүү банкы	13.04.1994 ж.
6	Бүткүл Дүйнөлүк Соода уюму	20.12.1998 ж.
7	Шанхай Кызматташтык уюму	15 июнь 2001 ж.
8	ЕАЭС Евразия экономикалык союзу	1 январь 2015 ж.

Окуу куралында кездешкен эл аралык мамилеге байланышкан түшүнүктөргө жана терминдерге түшүндүрмө.

Абсентеизм (от лат. absentis – катышпаган) – калктын саясий жашоого болгон кайдыгерлик мамилеси, бийликтин өкүлчүлүк органдарын жана мамлекет башчысын шайлоодо добуш берүүдөн баш тартышы.

Аболиционизм – кулчулукту жок кылуу үчүн кыймыл, акыркы мезгилдерде Африка чөлкөмүндө жакшы өнүгүп келүүдө.

Абсолютизм (лат. тилден которгондо – толук, чексиз) – мамлекетти башкаруу формасы, т.а. саясий бийлик бир адамдын колунда болуп- монархтын чексиз бийлиги өкүм сүрөт. Буга ылайык мамлекетте бийликтин өкүлдүк органдары (м: парламент ж.б.) жоюлат же уюшулушуна тыю салынат.

Автаркия, саясий автаркия (от греч. autarkeia – өзүн канааттандыруу) – саясий институттарды обочолотуу же четтетүүгө багытталган анын айрым бөлүктөрүнүн уюшкан түзүмдөрүн саясий системадан четтетип туруу максатында мамлекеттик органдар тарабынан колдонулган каражат жана иш чара. Дагы тарыхый түшүнүгү бир өлкөнүн алкагында башка өлкөлөрдүн көз карандысыз өз алдынча экономиканы түзүү саясаты.

Автократия (от греч. autokrateia – өзү бийлөөчүлүк, чектелбеген жеке бийлик) – жеке адамдын чектелбеген, көзөмөлгө алынбаган толук бийлик менен шартталган мамлекетти башкаруунун бир формасы.

Автономия (от греч. autonomia – өзүн-өзү башкаруу, көз карандысыздык) – конституцияда бекитилгендей мамлекеттин курамындагы территориялык – саясий субъектердин өзүн өзү башкаруу укугу. Иш жүзүндө мындай саясат тили, үрп адаты жана экономикалык шарттары менен айырмаланган элдердин жайгашкан аймактарында түзүлөт. (М: РФ, АКШ, ФРГ). **Авторитаризм** (от лат. auctoritas – бийлик) – саясий

режимдин тиби, саясий бийликти бир адамдын же бир бийлөөчү органдын колуна борборлошуусу менен мүнөздөлөт. Бирок, кээ бир мүмкүндүктөр жана чектөөлөр берилет: экономикалык жактан (жеке менчиктин көп түрдүүлүгүнө мүмкүндүк берилет), саясий жактан (бир партиялык блокто таянычка ээ болуусу), социалдык жактан (бир түрдүүлүктү киргизүүгө талаптанбайт, карама каршы күчтөрдү, таптарды жок кылбайт ж.б), идеологиялык жактан (улуттук каада салттардан башка баалуулуктар системасынын чектелген түрүнүнү болушуна мүмкүндүк берилет).

Авторитарный (лат. *auctoritas* – бийлик, таасирдүүлүк) – саясий режим, мамлекеттеги бийликти диктатордук ыкманын негизинде башкаруу нугуна түшкөн бир адамдын бийлиги. Өкүмчүл, бийликке кыңк этпестен баш ийдирүүгө негизделген диктатордук бийлик. Авторитардык лидерлик бир бийликтүүлүк жана директивдүүлүк (приказ берүүчү үн, каяша, каршылыкка чыдамсыз). Адамдардын иштерин аёзус текшерет, алардын кетирген каталыктары үчүн дайыма коркутуу, күч колдонуу же башка аргасыз зордук зомбулук менен кармайт.

Агрессия – (лат. тилинен которгондо – кол салуу) – бир же бир нече мамлекеттердин, бир мамлекеттин саясий суверендүүлүгүнө каршы курал жарак колдонуу менен мыйзамсыз басып алууга болгон күч аракети. БУУнун Уставы тарабынан агрессия мыйзамсыз деп табылган, бир мамлекеттин же улуттун эркине жана аймактык бүтүндүүлүгүнө, саясий көз каранды эместиги кол тийгиз деп жарыяланган. Бирок, БУУнун жогорудагыдай жарыясына карабастан азыркы күнгө чейин агрессиялык кол салуулар улантылып келет (М: Египетке каршы англо-француздук-израилдик агрессия (1956 ж.), Кубейтке каршы Ирактын кол салуусу (1992-ж.) ж.б).

Авторитаризм – саясий режим, мамлекеттеги бийликти диктатордук ыкманын негизинде башкаруу нугуна түшкөн бир адамдын бийлиги.

Альянс – союз, мамлекеттердин же саясий партиялардын жалпы кызыкчылыкта коюлган максатка жетүү үчүн биригүүсү.

Анклав (фр.- ачкыч менен бекитүү) башка мамлекет же территория менен айланасы курчалаган, бирок, бир мамлекетке кирген территория.

Анархизм – (гр. *Anarchia* - бийликсиз) - саясий агым, алардын негизги максаты бийликке ар кандай баш ийдирүүчүлүктү жок кылуу жана мамлекетсиз коомду түзүү менен жарандардын эркин жана ыктыярдуу ассоциациясын жарыялоо болуп эсептелет.

Аннексия – (лат. тилинен – кошуп алуу) – эл аралык кызматташтык тарабынан жалпы колдонууда турган территориялык мейкиндикти же бир мамлекеттин территориялык бөлүгүн башка мамлекеттер тарабынан зордук-зомбулук менен кошуп алуусу.

Акционердик коом – чарбалык коом, бир ишти жөнгө салуу үчүн жумшалган капиталга бөлүнгөн акциялардын саны. Акционер – бир нече адамдар акциянын ээси болушат, алар көптөгөн укуктарга ээ болуу менен акционердик коомдун ишмердүүлүгүнүн кирешесине жана чыгашасына ж.б ишмердүүлүктөрүн толук мойнуна алат, жооп беришет. Акционердик коомдун башкаруу органы – жалпы чогулушта шайланган директорлор совети.

Акциз – товар жана тейлөө баасына кошулуучу кыйыр налог.

Антисемитизм – еврей элине каршы багытталган кыймыл же идеология. Бул улуттук, расистик идеология катары жайылтылып келет. Семит элине еврей калкы кирет. Еврей калкына каршы багытталган кыймыл биринчи дүйнөлүк согуштан кийин күч ала баштаган. Акыры бул кыймылдын жүзү гитлердик фашизмдин экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде 6 млн. еврей калкын кырып жоготушу менен белгилүү.

Апартеид (аф.тилинде – бөлөк жашоо) – расалык дискриминациянын ашынган катаал формасы. Мындай көрүнүш Африка континентинин көп мамлекеттеринде болуп келет. Калктын көпчүлүгү саясий, социалдык-экономикалык жана жарандык

укуктардын принциптери чектелүүсү менен дискриминациялык зордук-зомбулукка туш болот.

Ассимиляция - бир этникалык группа өзүнүн баштапкы маданиятын, тилин жоготуу менен башка элдерге же улуттарга аргындашып кетишиндеги өзгөчө бир процесс. Ассимиляция эки түргө бөлүнөт зордук-зомбулук жана табигый болуп. Зордук-зомбулук ассимиляция жолу, бир эл бир нече элдерди же урууларды басып алуу менен өзүнө баш ийдирүүсү, мисалы: байыркы жана орто кылымдагы басып алуу ж.б. согуштардын кесепетинен көпөтөгөн элдер жана уруулар башка бир элдердин курамына кириши менен унутулуп калган.

Табигый ассимиляция жолу бир уруу, эл бир аймакта көптөгөн кылымдар жашап этникалык, маданий ж.б. байланыштардан улам аралашып кетүүсүнүн негизинде, бир элдүүлүккө айлануусу.

Банктык система – банктар менен башка кредиттик мекемелердин ар кандай өз ара байланыштарын жаратуучу бирдиктүү финансы-кредит мейкиндигинин алкагындагы ишмердүүлүк. Банк системасынын алкагында борбордук мамлекеттик банктын структуралары жана коммерциялык банктардын тармактары иштешет.

Банктык капитал – банктын жалпы финансылык ресурсун түзүүчү, ар кандай булактардын негизинде, банктын операцияларын жүргүзүү үчүн колдонулуучу акча капиталы.

Бизнес – инициативдүү экономикалык ишмердүүлүк, өзүнүн жеке же кошумча каражат менен кандайдыр бир кошумча киреше алуу үчүн же жеке ишкердигин өнүктүрүү максатында жүргүзүлгөн иш чара.

Биполярдык система (англ. тилинен алынган) – эки борбордук күчтөрдүн эл аралык мамиледеги системасы. Мисал катары кансыз согуш мезгилиндеги социалисттик жана капиталисттик күчтөрдүн карама-каршы мезгилин алсак болот.

Вандализм (вандалдар – байыркы герман урууларынын, Римди басып алуудагы акылга сыйбаган мыкаачылык жана жапайычылык менен аз мөөнөттүн аралыгында шаарларды талап-тоноп, жер менен жексен кылып талкалап кеткендиги менен тарыхта калган) - азыркы күндөгү түшүнүгү – маданий тарыхый эстеликтерди, улуттук, коомдук жана жеке ыйык нерселерди, мүлктөрдү атайлап талкалоо, бузуу жок кылуу.

Валюта союзу – эки же бир нече мамлекеттер аралык территорияда бирдиктүү бир акча биримдигинин бекемделиши.

Вето (лат. тилинен – “тыюу салам”) – 1. кең мааниси атайын укуктары бар органдардын же адамдардын кандайдыр бир чечимге оозеки же кат жүзүндө тыюу салынышы. 2. – мамлекеттик бийликтин кандайдыр бир бутагы чыгарган токтомго башка бир бийлик бутагынан сөзсүз же шарттуу чектелген түрдө тыюу салынышы.

Гегемония – (грек тилинен – бийлөө, жетектөө, үстөмдүк кылуу) - жеке көз караштын, саясий эрежелердин, көрсөтмөлөрдүн башка бирөөлөргө таңууланышы.

Геноцид (грек тилинен – “урук, урууларды жок кылуу”) – диндик же улуттук, расалык себеп менен калктын айрым группасын кыруу же жок кылуу.

Геосаясат (грек тилинен - жер) – мамлекеттин территориясынын географиялык абалы жана анын саясатта, эл аралык байланыш процесстериндеги алган ордунун мүнөздөлүшү. Биринчи “геосаясат” түшүнүгү швед изилдөөчүсү Р.Челен (1846-1922 ж.) киргизген. **Глобалистика** – адамзаттын жаратылыш, айлана чөйрө ж.б. глобалдуу маселелерин чечүүгө байланышкан илимий изилдөөчү багыт.

Глобалдык проблемалар – эң курч турмуштун маанилүү, дүйнөгү жалпы адамзаттын көйгөйлүү маселелеринин жыйындысы. Аларды чечүү бардык элдердин жана мамлекеттердин биргелешкен иш аракеттерин талап кылат.

Гуманитардык кызматташтык – азыркы мезгилдеги эл аралык мамилелер системасындагы эң маанилүү багыт болуп эсептелет. Негизги маскаты- жер жүзүндөгү жашоону сактоо менен адамдардын турмуш шарттын жакшыртуу, ар кандай коркунучтуу оруу-сыркоолор менен күрөшүү, адам өмүрү, саламаттыгын сактоого

камкордук көрүү, өзгөчө жер жүзүндөгү балдардын сабатсыздыгын жоюу ж.б. кирет. Мындан тышкары дүйнөнүн бардык жеринде болуп жаткан табыгый кырсыктарга, согуштарга, улуттар аралык жаңжалдарга, терроризм кесепетинен жабыркагандарга ж.б. көптөгөн маселелер боюнча мамлекет тарабынан, ар кандай эл аралык уюмдар, топтор, биркмелер аркылуу иш жүргүзүшөт (ББУ, ЮНЕСКО, ВОЗ, ЮНИСЕФ, Кызыл ай коому, ОБСЕ ж.б.).

Девальвация - улуттук валютанын түшүшү, алтынга же башка өлкөлөрдүн валютасына салыштырганда.

Демаркация – жер-жерлерде мамлекеттик чек аранын орнотулушу.

Демократия – (грек т. демос – эл, кратия - бийлик) элдин бийлиги дегенди түшүндүрөт. Бийликтин негизги булагы катары эл эсептелинип, бийлик элдин шайлоосу менен жүргүзүлөт. Демократиянын негизи жеке адамдын эркиндиги, теңдигин таануу, адам укуктарын сыйлоо жана урматтоо, ар бир адамдын кызыкчылыгын камсыздоо ж.б. кирет.

Демографиялык саясат – мамлекеттик же аймактык социалдык-экономикалык саясаттын бөлүгү. Негизги максаты калктын таралышы же көбөйүшү, азайышы жана жайгашышы ж.б. процесстерин камтыйт.

Депрессия – экономикадагы токтоп калуу, экономикалык кризистен улам малекеттеги жумушсуздук товар жана тейлөөгө болгон керектөөнүн төмөндүгү, ишкердүү активдүүлүк жана өндүрүштүн жогорулоосунун жоктугу менен мүнөздүү.

Диалог – саясатта - жалпы саясий көз карашты табуу үчүн, окшош кызыкчылыктарды ачуу же табууга, белгилөөгө арналган маселени чечүү формасы.

Дивергенция (лат. тилинен – ажыроо) – саясий системада, саясий процесстерде, саясий маданияттын сапаттык жана сандык жактан ар түрдүүлүгүнүн көбөйүшү аталат.

Диверсификация (лат. тилинен – ар түрдүүлүк) – саясатта ишмердүүлүктүн стилинин ар түрдүүлүгү, кандайдыр бир маселеге карата ар кандай көз караштардын болушу.

Диктатура – бир адамдын же бир нече адамдын группасынын чектелбеген бийлик жүргүзүүсү. Мындай бийликтин чексиздиги Конституцияда жарыяланган демократиялык укуктарга, эркиндиктерге тыюу салуу же чектөө ж.б. менен мүнөздөлөт.

Дискриминация (лат. тилинен – өзгөчөлөнтүү) – өңү түсүнө, улутуна, диндик, саясий ишеничтерине жана жыныстык айырмачылыгына жараша жарандардын же адамдардын укугунан ажыратылышы же чектелиши.

Догматизм (грек. тилинен – ой, окуу, токтоо) – тигил же бул бүтүмгө кандай кырдаал болбосун өз күчүн жоготпой турган чындык катары ишенүү.

Доминион – британ колониялык державасынын курамындагы мамлекет, башында британ монархынын бийлиги таанылуусу менен ички саясий жана административдик өз алдынча башкарууга ээ. Бир нече британ кызматташтыгынын курамына кирген колониялар ушундай конституциялык принциптин негизинде азыркы мезгилге чейин жашап келишет.

Доктрина – илимий, саясий, экономикалык, согуштук ж.б. принциптердин, багыттардын, көз караштардын системасы. Кээ бирде жеке адамдар да, бир көз карашты жаратуучусу боло алат (М: Монро доктринасы же Трумен доктринасы ж.б.).

Жарандык коом – жарандардын кызматташтыгы, саясий, социалдык, экономикалык, маданий мамилелердин жана институттардын комплексин түзүү менен мамлекеттик структураларга көз каранды болбогон, жарандык укук системасынын автономиясын өнүктүрөт. Жарандык коом социумдун эч кандай бийлик иерархиясына көз карандысыз калыптандыруусун камсыздоочу институт катары кызмат кылат.

Идеология - коомдогу, мамлекеттеги таптардын же элдердин кызыкчылыгын чагылдыруучу ой-тилектери же көз караштары.

Идентификация –

Имидж – саясий имидж – субјектин өзү жөнүндөгү түшүнүктөрү менен ал жөнүндөгү массалык маалымат каражаттарында калыптанган сүрөттөмөлөрдүн кошундусунан улам пайда болгон образ, саясий мүнөздөмө.

Импичмент (англ. тилинен –мамлекеттик кылмыш жасагандыгы үчүн жоопкерчиликке тартуу) – бир катар өнүккөн өлкөлөрдө мыйзам түрүндө кабыл алынган, мамлекеттик жогорку кызмат адамдарын, президентти мамлекеттин Конституциясын бузгандыгы жана кылмыш жасагандыгы үчүн жоопкерчиликке тартуу тартиби. Мындай тартип ар бир демократиялык мамлекеттин кабыл алынган Конституциясында белгиленген. Тактап айтканда, мамлекеттик жогорку кызматты ээлеген адамды кызматынан четтетүү процедурасы, конституциялык тартипте көрсөтүлгөндөй турмушка ашырылышы.

Импорт – башка өлкөдөн чыгарылган продукцияларды сатып алуу.

Инаугурация – (англ. тилинен - салтанатуу ачылыш, кызматка салтанаттуу түрдө келүү) – мамлекет башчысынын салтанатуу түрдө кызматка келүүсү. Азыркы кезде президенттин же президенттин орун басарынын бийликке келүүсүнүн белгилеген атайын иш чара.

Индустриализация – экономикада өнөр жай өндүрүшүнүн үлүшүн көбөйтүүдө ири техникалык жактан өнүккөн өнөр жайды түзүлүшү. Индустриализация сапатуу экономикалык процессте логикалык жактан өнөр жай революциясынын улантылышы.

Институт – 1) кандайдыр бир мекеме, 2) коомдук мамледеги кандайдыр бир тартипти орнотуу үчүн укуктук нормаларды камсыздоочу тармак катары кызмат кылат.

Интервенция – бир же бир нече мамлекет башка бир мамлекеттин ички жашоосуна зордук- зомбулук менен кийлигишүүсү. Интервенция согуштук, экономикалык, дипломатиялык, идеологиялык болушу мүмкүн. Бирок, интервенциянын бардык түрүнө эл аралык укук тыюу салат.

Инвестиция – жаңы техниканы жана технологияны өздөштүрүүдө, бардык өндүрүш инфраструктурасын өнүктүрүүдө, ишканаларды жаңылатууну түзүү үчүн көп мөөнөткө салынган капитал.

Инновация – техникалык, технологиялык, уюштуруучулук ж.б. жаңыланууларды колдонуунун жана тартуунун комплекстүү процессин түзүү.

Интеграция – (латын тилинен которгондо кошуу, бириктирүү) кандайдыр бир бөлүктөрдүн бир бүтүндүүлүккө айлануусу, өзүнчө бири-бири менен байланышкан бөлүктөрдүн жана функциялык системалардын, процесстердин бириккен абалга келүүсү. Экономикалык интеграция – мамлекеттер аралык экономикалык саясатта макулдашуу менен улуттук чарбаларды бириктирүү процесси.

Инфраструктура – чарбалык тармактар комплекси, өндүрүштү тейлөө – жол, канал, суу сактагыч, порттор, мостор, аэродром, склад, транспорт, байланыш ж.б., коомдогу жашоо ишмердүүлүк шартын тейлөө – билим, саламаттыкты сатоо, илим ж.б.

Информациалык коом – коомдун азыркы мезгилдеги тиби, мында коммуникациялык массалык каражат жана информациялык технология башкы ролго ээ болот.

Изоляция - саясат, бир өлкөнүн, башка мамлекеттер менен болгон байланыштарынан баш тартуусу, изоляция саясатта, экономикада, маданиятта ж.б. коомдук өнүгүүлөрдө кездешет.

Ички дүң продукт (ВВП) (англ. тилинен алынган) – мамлекеттеги ички экономикалык өндүрүшүн өсүшүн ченөө. Улуттук дүң продутан (ВНП) айырмаланып ички дүң продукт (ВВП) мамлекеттин ички өндүрүмдүүлүгүн баалайт. Улуттук экономиканын көрсөткүчтөрүн эл аралык өлчөмдө ченейт.

Капитуляция – согушуп жаткандардын бир тарабы согуштук каршылашуусун токтотушу менен душманына согуштук күчүн өткөрүп бериши.

Катмар - мамлекеттин мыйзамынын негизинде өзгөчө укуктарга жана милдеттерге ээ болгон коомдук группа.

Квалификация – жумушчулардын профессионалдуу жетилүүсү, айкын бир ишти сапатуу аткарууда билимдүүлүгү, тажырыйбалуулугу, профессионалдуу машыгуусу же билүүсү жана даярдыгы эсептелинет.

Компромисс – карама –каршы, ар кандай пикирлердин, багыттардын жана союздардын ортосундагы өз ара макул болуу жолу менен жетишилген келишим же бир бүтүмгө келүүчүлүк.

Конвенция – эл аралык келишим, макылдашуу.

Конституция – мамлекеттин негизги мыйзамы. Мамлекет менен анын жарандарынын ортосундагы өз ара байланыштарды жөнгө салуучу документ. Мамлекеттик бийликтин чыныгы тартибин камсыздайт. Конституцияда мамлекеттин эгемендүүлүгү, андагы адамдардын элдердин улуттардын укуктары милдеттери, президенттин ыйгарым укуктары, парламенттин укуктары, мамлекеттеги сооттордун ыйгарым укуктары жана милдеттери ж.б.каралган.

Конституциялык принциптер – конституциянын комплекстүү маанисин белгилөөдө, коомдук мамилени жөнгө салууда конституциянын сапатуу мүнөзү. Конституциялык принциптер конституциянын негизги тексти катары (преамбула, же бир бөлүмүндө ж.б.) берилиши мүмкүн.

Конституциялык монархия – чектелген монархия орто кылымдарда Батыш Европа өлкөлөрүндө парламенттин пайда болушу менен бир монархтын бийлигин конституциялык мыйзамдын негизинде чектеген.

Консенсус (лат. тилинин – биримдүүлүк, макулдашуучулук) – ар кандай көптөгөн коомдун мүчөлөрүнүн жашап турган аймактардагы тартиптерге, эрежелерге макул болуу менен жашоосу.

Концепция – кандайдыр бир көрүнүштөргө, процесстерге карата иштелип чыккан бир идея же көз караштардын системасы.

Корпорация- ишмердүүлүктөрү бирдей, укуктары жана милдеттери бирдей элдердин бир ишканага биргелешип иштеши.

Коомдук экономикалык формация – бул тарыхый баскычтагы туруктуу экономикалык мамилелерине негизделген саясий система, коомдук жана мамлекеттик түзүлүш. Мунун пайда болуу жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, тарыхый типтери жана өзгөчөлүктөрү К.Маркс тарабынан аныкталып, формулага келтирилген. Ал төмөндөгүдөй коомдук экономикалык формацияларды көрсөткөн: алгачкы жааматтык коом, кул ээлөөчүлүк коом, феодалдык коом, капиталисттик коом. Ал эми акыркы мезгилдерде буга социалисттик коом, азыркы өнүккөн экономикалык же рыноктук коом деп бөлүү каралган.

Кондоминиум – (лат. тилинин – ээлик кылуу)- кош суверендүүлүк, бир аймакты эки же андан көп мамлекеттин биргелешип башкаруусу. Көп убактарда аймактык чыр-чатактардын толук эмес чечилишинин натыйжасында пайда болот. Бул терминдин башкача түшүнүгү эки же андан көп адамдар үчүн жалпы менчикти: М: жер участкакторун, турак жайга жалпы ээ болуунун формасы катары белгилүү.

Коммюнике – мамлекеттин ички жашоосу боюнча, согуштук кыймылдар ж.б. маанилүү окуялар жөнүндөгү, эл аралык келишимдер жана сүйлөшүүлөр жөнүндө өкмөттүн атайын билдирүүсү.

Коммуникация – информация берүү, катташуу процесси.

Коллективдүү коопсуздук – дүйнөлүк тартип системасы, мында дүйнөдөгү мамлекеттер коллективдүү түрдө агрессор мамлекетке каршы чыгышат.

Кризис – мамлекеттеги же коомдогу эң негизги кызыкчылыктарга коркунуч келтирүүчү курч саясий- экономикалык кырдаал.

Күч балансы (англ. тилинен алынган) – реализм рамкасынын концепциясы, мында мамлекет улуттук коопсуздук маселесин чечүүсү каралат. Күч балансы бир

улуттук кызыкчылыктын башка мамлекеттердин кызыкчылыктары менен бирдей салмакта коюу жолундагы негизги система. Мамлекеттер ортосундагы тынчтыкты жана тең салмактуулукту камсыз кылуу мамлекеттер ортосундагы күчтөрдүн бөлүнүшү ушул системанын рамкасында түшүндүрүлөт.

Легитимдүүлүк – (лат.тилинен - мыйзамдуулук)- элдердин, саясий күчтөрдүн шайлоо жолу менен саясий бийликтан мыйзамдуулугун жана ишмердигинин механизмдерин таануусу.

Либерализм – батыш өлкөлөрүндөгү саясий маданияттын башатын түзгөн агым. Коомдук турмуштун, индивиддин саясий-экономикалык системасынын нравалык багыттары. Коомдук өнүгүүдө мамлекеттин аз кийлигишүүсү астында эркин конкуренция негизинде рыноктук механизмдерди сактап калууга умтулган либералдык идеологиялык саясат. Идеологиялык негиздер 1) адамдардын теңдиги, 2) индивидуалдуу эрк, 3) рационалдуулук, 4) тартып алууга мүмкүн болбогон укуктар: жашоого, менчикке, эркиндикке, билим алууга ж.б. камсыз кылуу, 5) жалпы консенсустун негизинде бир мамлекетке биригүү, 6) мамлекет менен инсандын мамилесинин келишимдик мүнөзү, 7) мыйзам социалдык көзөмөлдүн куралы, 8) мамлекеттин ишмердүүлүгүн чектөө, 9) адамдардын жеке турмушуна мамлекеттин кийлигишпөөсүн камсыздоо, 10) дин тутуу эркиндиги ж.б.

Ликвидация – коомго зыян алып келген көрүнүштөрдү алып салуу же жок кылуу.

Мандат системасы – биринчи дүйнөлүк согуштан кийин согушта жеңген мамлекеттер, жеңилген мамлекеттердин колониялык ээликтерин же территорияларын мандат системасына (ар кандай саясат жүргүзүү менен ал территориялар эгемендүүлүккө жеткенге чейин сырттан көз-салып туруусу) киргизүү менен башкарышкан. Мандат системасын деле колониялык ээлик катары түшүнсө болот.

Мамлекет – саясий системанын, жалпысынан алганда коомдун ишмердүүлүгүн уюштуруучу жана башкаруучу тап же социалдык топ калктын катмарларынын саясатын ишке ашыруу үчүн түзүлгөн коомдук саясий уюмунун негизги институту. Эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн, жеке менчиктин пайда болушунун жана таптардын түзүлүшүнүн натыйжасында келип чыккан. Мамлекетке мүнөздүү белгилер: мамлекеттик бийликтин функцияларынын аткаруучу органдардын жана мекемелердин системасынын болушу; мамлекетке тийиштүү нормалардын жана милдеттердин системасын бекитүүчү укук; мамлекеттин юрисдикциясы жайылган аймак, ошол аймакты жердеген эл, ошол элдин бийликти таануусу жана коңшу жашаган мамлекеттер ал мамлекетти көз карандысыз экендигин расмий түрдө таануусу. Мамлекеттин элементтери герб, гимн, желек. Мамлекет башкаруу формасы боюнча – монархия, республика, башкаруунун аралашма же өткөөл формасы; мамлекеттик түзүлүш боюнча – унитардык, федерация, конфедерация; типтери боюнча – демократиялык, авторитардык, тоталитардык деп бөлүнөт.

Мамлекеттик аппарат – мамлекеттин функцияларын жана мамлекеттик бийликти турмушка ашыра турган мамлекеттик органдардын системасы. Мамлекеттик башкаруу органдары: 1) парламент (Жогорку Кеңеш); 2) мамлекет башчысы өкмөт, министрликтер, мамлекеттик комитеттер, мекемелер, мериялар, муниципалитеттер, префектуралар, мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын администрациясы ж.б. 3) соттор жана прокуратура кирет.

Мамлекеттик түзүлүш – өлкөнүн мамлекеттик түзүлүшү, мамлекеттик башкаруу системасынын мүнөзү жөнүндөгү түшүнүк. Мамлекеттик түзүлүштүн структурасы саясий режимдин башкаруу формасынан жана территориалдык - саясий формадан турат.

Маргиналдуулук – тышкы жашоо шарты катуу өзгөрүүгө туш болуу менен ал чөйрөдө адаптация алууга оор болгон, айрым бир элдердин же группалардын социалдык – психологиялык абалы. Мында адам мурунку жашап жүргөн чөйрөсүнөн

айрылып жаңы социалдык айлана чөйрөгө туш болуу менен ага ылайыкташуусу кыйындыкка турат.

Мариенеттик – көз карандылыкта болуу.

Менталитет – тигил же бул топко кирген адамдардын саясий жана социалдык айкындуулукту өзгөчө кабылдоосунун туруктуу, кеңири таралган жыйындысы. Коомдогу таптардын же улуттун саясий ойлонуусунун образын, мүнөзүн, ыкмасын билдирет. Саясаттын субъектилеринин акыл оюнун туруктуу абалын мүнөздөйт. Бул термин илимде XX к. башында пайда болгон. Алгачкы ирет улуттук-этникалык жана социалдык-маданий жалпылыкка таандык болгон өкүлдөрдүн “акыл-эсинин”, “психологиясынын” бирдейлигин билдирүү үчүн колдонулган. Убакыттын өтөшү менен бул түшүнүк адамдардын социалдык жана саясий психологиялык касиеттерин жана уюмдашуу өзгөчөлүктөрүн жалпы түрдө сүрөттөп жазыш үчүн колдонула баштаган.

Милитаризм – басып алуу согуштарына даярдануу үчүн, куралданууну өнүктүрүү саясаты.

Меморандум – элчилик документ, элчилик иш үчүн эң маанилүү болгон маселенин майда баратына чейин иликтенилген документ.

Мобилдүүлүк – коомдо социалдык структуралардын чегинде топторду же индивиддерди бир социалдык орундан экинчи социалдык орунга жайгаштыруу. Ар бир коом андагы менчик, байлык, статус, бийлик, таасир, укук жана милдеттүүлүктөрдүн бөлүнүшүнө жараша түрдүү катмарлар, топтор ж.б. бөлүнүшкөн. Бул болсо теңсиздиктин, түрдүү социалдык карама-каршылыктардын, чыр-чатактардын пайда болушуна алып келгендиги менен социалдык объектилердин коомдогу ордун өзгөрүшүнө таасир тийгизген. Ушул негизде мобилдүүлүктүн болушу менен коомдо бир катар социалдык топтордун өз статусун жакшы жакка өзгөртүүгө мүмкүнчүлүктөрү пайда болот. Ошондуктан, адам баласынын жашоосунда ийгиликке жетүүгө мүмкүнчүлүк берген билими, шыгы, жүрүш-туруш өзгөчөлүктөрү сыяктуу факторлор изилдөөнүн предмети болуп калууда.

Модернизация – чогултулган түшүнүк, эскиден жаңыга өтүү же салттуу коомдон өнүккөн индустриалдуу коомго өтүү, индустриалдуу коомдун эволюциялык өнүгүү процесстери.

Монархия – (грек тилинен- жалгыз башкаруучу) – мамлекеттик башкаруунун бир формасы. Мамлекеттин бийлиги жеке бир адамдын колунда болот. Бийлик атадан балага мураска калат. Тарыхта мындай башкаруунун алгачкы формасы абсолюттук монархия болгон. Ага кандайдыр бир өкүлдөк мекемелердин жоктугу менен катар бардык мамлекеттик бийлик монархтын, падышанын, хандын, император ж.б. колуна топтолгон. Азыркы күндө 40 ашуун монархиялык башкаруу өкүм сүрүп келет. Бирок, азыркы монархиялык башкаруунун көпчүлүгү чектелген монархиялык башкарууга т.а. конституциялык жол менен чектелүүсү кирет. Ал эми абсолюттук монархия кээ бир мусулман мамлекеттеринде сакталып келет.

Монополия – өндүрүштүк мамиленин формасы, продукция чыгарууда жана өндүрүш базарында түзүлгөн келишимге байланышкан өзгөчө саясат. Монополиянын максаты – атайын бир тармактагы же бир сферадагы өндүрүш рамкасында артыкчылык абалга жетүү үчүн чыгарылган продукцияга монополиялык баа коюу менен турмушка ашыруу. Монополиянын түрлөрү – картел, синдикат, трест, концерн.

Омбудсмен – акыйкатчы, адам укугун коргоо үчүн иш аракеттерди жүргүзөт.

Миграция – элдердин башка территорияга же мамлекеттерге кетүүсү же жашаган жерлерин алмаштыруусу.

Натуралдык чарба – өндүрүлгөн азык түлүк жана кийим-кече акчага сатылбастан жеке менчик үчүн колдонуунун чарбалык тиби. Коомдун өнүгүшү менен эмгектин бөлүнүшү натуралдык чарбанын болушун токтотуп товардык өндүрүштүн пайда болушуна алып келген.

Нейтралитет (лат. тилинен – ал эмес, бул эмес) – бейтараптык – эл аралык укукта согушка катышпоо, ал эми тынчтык мезгилде согуштук эч кандай блокторго кирбөө же кабыл албоо статусу. Саясий, экономикалык ж.б. күрөштө каршылашкан топтордун эч бир жагына кошулбоо. Нейтралдуу мамлекеттин укуктары жана милдеттери эл аралык документтер менен аныкталат, т.а. 1899-ж. Жана 1907-ж. Гаага конвенциясы, 1949-ж. Женева ж.б. мындай статустагы мамлекет өзүнүн аймагынын, жарандарынын жана улуттук мүлк-байлыктарынын кол тийбестиги укугуна жана өзүнүн нейтралдуу абалын курал менен коргоого укуктуу. Мындай статусту алган мамлекеттер согушуп жаткан тараптардын тигил же бул жагына жардам көрсөтүүгө, өз аймагы аркылуу согуш күчтөрүн өткөрүүгө, согуш объектилерин курууга, согуш отряддарын түзүүгө, согушка алып келүүчү саясатты жүргүзүүгө эч акысы жок жана тыюу салынат. Нейтралдык статуска ээ болгон мамлекеттер: Швейцария (1815-ж. баштап), Австрия (1955-ж. баштап), Малта (1981-ж. баштап) ж.б.

Ноу-хау (англ. тилинен–кандай экенин билем) – белгилүү бир буюмду даярдоо, өндүрүү процессин, технологиясын ж.б. кайрадан түзүү үчүн зарыл болгон техникалык билимдерди, шыктарды коммерциялык ж.б. маалыматтарды белгилөө. Тактап айтканда товарларды реализациялоо жана өндүрүштү уюштуруу үчүн керктелүүчү илимий-техникалык жана экономикалык билимдүүлүк, өндүрүштүк жана чарбалык тажрыйба.

Община – байыркы мезгилдерде пайда болгон элдердин биригүүсүнүн негизи. Община – марка – айыл чарба общинасы, мында айдоо жери жеке менчик (кээ бир общинанын укуктары сакталган), ал эми жайыт жерлер, токойлор ж.б. общинанын жалпы менчиги болгон.

Олигархия (грек тилинен – азчылктын бийлиги) – бийликтин бир түрү, анча көп чоң эмес социалдык группанын саясий же экономикалык үстөмдүгү. Бир катар өнүккөн өлкөлөрдө финансы олигархтары экономикада үстөмдүк кылуучу абалда болуп, мамлекетке таасир тийгизе алат, көпчүлүк учурда саясий чечимдерди чечүүгө өздөрүнүн чечимдерин таңууга аракет кылат. Булардын үстөмдүк кылуусунун негизги ыкмалары- өздүк унаалар, узак мөөнөттөгү байланыштар жана карым-катнаш системасы.

Оккупация – бир мамлекетти согуштук күч колдонуу менен территориясын, элин басып алуусу.

Оппозиция – (лат. тилинен – карама-каршы коюу) – түшүнүк катары эки мааниде колдонулат. 1) адамзат жашоосунда болуп жаткан ар кандай көрүнүштөргө каршы туруу, нааразылык билдирүү, б.а. социалдык мамиледе. 2) Индивиддин, топтордун, уюмдун же партиянын саясатка, конституцияга, өкмөткө же жалпысынан саясий системага каршы мамиле кылышы, аларга сын-пикир ж.б. нааразычылыктарын билдирүүсү.

Өкмөт – аткаруу бийлигинин жогорку органы. Пример-министр (канцлер, министрлер кабинетинин төрагасы). Өкмөт мүчөлөрү – министрлер, мамлекеттик катчылар ж.б. мамлекеттик башкаруунун мекемелерин жетектешет. Өкмөт парламент тарабынан түзүлөт же мамлекет башчысы (президент, монарх) тарабынан дайындалат. Президенттик республикаларда өкмөттү президент башкарат. Себеби өкмөт парламент эмес, анын алдында жооп берет. Бул учурда премьер-министрдин орду жөн гана административдик болуп эсептелет. Негизги маселелер боюнча өкмөт жыйындарын президент өзү өткөзөт. Адатта өкмөттүн кабинет мүчөлөрү президент мүчө болгон партияга таандык. Кабинеттин жыйындарынын туруктуулугу жана күн тартиби президент тарабынан аныкталат. Парламенттик республикада – өкмөт парламент алдында жооп берет. Жалпысынан өкмөт түзүүнүн тартиби, анын курамы жана компетенттүүлүгү мамлекеттин кабыл алынган конституциясы тарабынан аныкталат.

Өкмөт башчысы – бийликтин жогорку аткаруучу органдарынын жетекчиси (башкаруунун парламенттик формасындагы өлкөлөрдө өкмөт башчысы мамлекет башчысынын кызматына дайындалат). Эреже катары же парламенттик шайлоодо

жеңишке жеткен саясий партиянын лидери, же өкмөттүк коалицияны түзгөн партиялардын лидерлеринин бирөө өкмөт башчысы болуп дайындалат. Формалдуу түрдө премьер-министр жана ал жетектеген өкмөт парламенттин алдында саясий жоопкерчиликке ээ. Бүгүнкү күндөгү мамлекеттердеги өкмөт башчылары кеңири укуктарга ээ: ал министрлерди дайындайт, түшүрөт, алмаштырат, өкмөттүн ишин жетектейт. Өкмөттөн чыккан иш кагаздарына нормативдик актыларынын барына өкмөт башчысы тарабынан кол коюлат жана уруксаат берилет.

Панисламизм – динний саясий идеология. Бул идеологиянын негизи бүткүл дүйнөдөгү мусулмандардын социалдык, улуттук, же мамлекеттик бөтөнчөлүгүнө карабастан руханий жактан биримдигинин астында жогорку руханий башчы – халифтин бийлигинин астында саясий жактан биригүү зарылчылыгы тууралуу көзкарашты жайылтып келет. XIX к. экинчи жарымында ушул идеологиянын негиздөөчүсү Джемал-ад-Дин ал-Афгани (1838-1897 жж.) болгон. Анын алгачкы максаты – жалпы мусулман калкынын британдык колониализмден бошонуу, көзкарандысыздык үчүн болгон күрөшүнүн ишке ашышын көздөгөн. Бул идеология экинчи дүйнөлүк согуштан кийин боштондукка чыгаруу мүнөзүн жоготуп койгон. Көп учурларда капитализмге чейинки түзүлүштөрдү идалдаштыруу жана реакциячыл феодалдык калдыктарды колдоо үчүн колдонулат. Кээде исламды башка өлкөлөргө таратуу зарылчылыгын негиздөөнү да коштойт. Азыркы мезгилде панисламизм бир топ өзгөрүүлөргө туш болууда. Эреже катары ал исламдык тилектештикке, эл аралык мусулман уюмдарын түзүүгө чакыруу түрүндө иштеп келет. Алар дагы эле болсо мусулман эмес дүйнөнүн таасиринин жайылышына каршы турууга жөндөмдүү болуу зарыл деп эсептешет.

Парламент – мамлекеттин эң жогорку мыйзам чыгаруучу жана өкүлдүк органы, мыйзамдуу ишмердүүлүгү, өлкөнүн социалдык-саясий күчүнүн негизги өкүлү катары функциясын аткарат жана иш жүзүнө ашырат. Конституцияга ылайык мамлекеттик органдардын системасында парламент жетектөөчү ролду аткарат. Парламенттик система өкүлдүк демократиянын принциптеринин негизине таянат.

Парламенттик республика – республиканы башкаруунун бир формасы. Конституцияга ылайык жогорку бийлик парламенке тиешелүү. Парламент өз алдынча министрлер кабинетин түзөт, премьер-министрди шайлайт, конституциялык көзөмөлдүн органдарын ж.б. мамлекеттик институттарды дайындайт. Эреже катары азыркы күндө парламент пезидентти да шайлайт. Ал негизинен өкүлдүк жана кеңеш берүүчүлүк функцияларды аткарат, андан тышкары парламенттин ишмердүүлүгүнүн конституциялык нормаларга ылайыктуулугун көзөмөлдөгө алат.

Патриотизм (грек тилинен- Ата мекен, мекен) – мекенге болгон сүйүү. Ата мекендин кызыкчылыгы үчүн кызмат өтөөгө багытталган кыймыл аракет. Элдердеги мындай сезим көптөгөн кылымдарда калыптанат. Патриоттуулуктун элементтери – өзүнүн мекенине жана маданиятына көңүлү менен байлангандык. Чыныгы патриоттуулук мекени менен сыймыктануу, ага болгон сүйүүсү ж.б.

Прогресс – төмөндөн жогоруга, жөнөкөйдөн татаалга, начар өнүгүүдөн жакшы өнүгүүгө же дайыма өнүгүүгө жетишүү.

Президент (лат. тилинен –алдыда отуруучу) – мамлекеттеги жогорку кызматтагы адам, шайланган мамлекет башчы, элдердин жашоосун жакшыртуу, мамлекеттеги жана коомдогу жашоо ишмердүүлүгүн тартипке келтирүү жана стабилдүүлүккө багытталган саясатты жүргүзүүгө талап кылынган ишмердүүлүк. Президенттик республикаларда президент аткаруучу бийликтин да башында турат. Башка мамлекеттик, коммерциялык, ж.б. коомдук органдарда жана уюмдарда кызмат ордун ээлей албайт, ишкердик ишмердүүлүгүнө укугу жок. Президенттик республикада президент түздөн-түз эл тарабынан шайланат. Жогорку өкүлчүлүк органы-парламенттен көз карандысыз. Парламенттик республикада президент түз эмес шайлоо

жолу менен конституцияга ылайык эл же парламент аркылуу шайланат. Президенттик республикадай кеңири укуктарга ээ эмес.

Плюрализм – абдан көп ой-пикирлердин жан көз- караштардын болушу.

Ратификация – ратификация, ратификациялоо, ратификация кылуу, жактырым (өзүнүн өкүлчүлүк тарабынан түзүлгөн эл аралык договорду мамлекеттин жогорку бийлигинин бекитиши).

Реализм – саясий идеология, коомдогу иштерди объективдүү абалына ылайык туура саясий багытты иштеп чыгуу жана иш жүзүнө ашырууну көздөйт. Реализм утопиялык ишке ашпаган нерселерди өз ичине камтыйт.

Регионалдык коопсуздук – жалпы коопсуздуктун составдык бир бөлүгү. Жер шаарынын бул же тигил чөлкөмдөрүнө таандык. Суверендик, көз карандысыз жашоого тыш жактан коркунучтарды болтурбоо үчүн мамлекеттердин ортосундагы биргелешкен мамилелердин болушу. Бул эл аралык коопсуздуктун жалпы белгилерине ээ болуп, эл аралык жана улуттук коопсуздук менен үзгүлтүксүз байланышта болуп келет. Регионалдык коопсуздуктун максаты жана милдеттери, биринчи, эл аралык тынчтыкты жана жалпы коопсуздукту бекемдөөгө жетишүү; экинчи, региондо тынчтыкты сактоо үчүн зарыл шарттарды жана өбөлгөлөрдү камсыз кылуу, анда согушка жана куралдуу чыр-чатактарга жол бербөө; үчүнчү, региондун элинин өз алдынчалыгын сыйлоо менен ички иштерине кийлигишпөө укуктарын ишке ашырууда зарыл каражаттар менен көмөк көрсөтүү ж.б. кирет.

Республика (лат. тилинен – коомдук иш, мамлекет) – мамлекет башчысын шайлоо жолу менен негиздеген башкаруу формасы. Республиканын формалары – президенттик республика – мамлекет башчысы, аткаруу бийлиги, мыйзам чыгаруучу бийлик эл тарабынан шайланат. Мамлекет башында президент турат, анын ыйгарым укуктары парламентке караганда күчтүү. Президенттик-парламенттик республика – өкмөттүн эки жактуу милдеттүүлүк ситемасы- президент жана парламенттин алдында, мамлекеттеги бийлик президент менен парламенттин макулдашуусу менен жүргүзүлөт. Парламенттик республика – мамлекетти башкарууда президенттин бийлиги парламенттин иш аракетинин жана көзөмөлүнүн негизинде жүргүзүлөт.

Рестаурация – мурунку эски түзүлүштүн же королдук династиялык бийликтин кайра орношу.

Репарация – саясий идеология, жазалоо идеясына негизделген согуштан жеңилген мамлекеттин, жеңген мамлекеттерге, улуттарга согушта келтирген чыгымы үчүн акчалай түрдө төлөмү.

Репатриация – эмигранттардын, качкындардын согуш туткундарынын өз мекендерине кайтарылып берилиши.

Референдум – мамлекеттин жашоосундагы абдан орчундуу маселени чечүүдө өткөрүлгөн жалпы элдик шайлоо.

Ротация (лат.тилинен- тегерете айлануучу же кыймыл) – кезектешүү, алмашуу, кандайдыр бир кызмат ордун кезектешип ээлөө, жаңыртуу дегенди түшүндүрөт.

Саясий система – мамлекеттин бийлик структураларын калыптануу механизмдерин негизги ишмердүүлүктөрүн жана статусун, нормаларын жөнгө салууда, мамлекеттин конституциялык укуктук статусун түзүүдө, бийликтик мамилелерди ишке ашыруунун камсыздоочу комплекстүү укуктук-конституциялык институт.

Саясий режим – коомдогу саясий бийликти ишке ашуруунун формасы, ыкмасы, кабыл алуу системасы.

Синергетика - багытсыз өнүгүп жаткан системалардын өз алдынча уюм теориясы.

Согуштук интервенция (англ. тилинен алынган) –бир мамлекеттин согуштук күчүн башка мамлекеттин бийлигине таасир көрсөтүү үчүн колдонуу интервенция болуп эсептелет.

Социалдык группа – коомдук эмгектин бөлүнүшүндө жана ишмердүүлүк структураларында керектүү функцияларды аткарган жалпы социалдык белгилери бар элдердин жалпылыгы.

Социалдык кыймыл – коомдун же бир нече группалардын кызыкчылыгын, керектөөлөрүн камсыздоо максатында, бир же бир нече чоң социалдык группалардын өкүлдөрүнүн массалык кыймылы.

Статус – кво (лат. тилинен- абал) – кандайдыр бир өкүм сүрүп жаткан же белгилүү мезгилде болгон фактылык же укуктук абалды белгилөө үчүн эл аралык укукта пайдалануучу термин. Тактап айтканда калыбына келтирүү – болуп өткөн өзгөрүүлөргө чейин өкүм сүргөн абалга кайрылуу.

Талибан (араб.тилинен – медреседе окуучу) – диндик уюм же агым. Кансыз согуш мезгилиндеги Афганистан мамлекетинин 70-90-жылдардагы чыр-чатактарынан улам пайда болгон уюм. Афгандардын территориясынан качкан качкындарды АКШнын демилгеси менен Пакистанда атайын даярдоочу мектебине окутушкан. Ал талибдердин мектеби катары белгилүү, анда окуган адамдарды СССРга каршы күрөшкө даярдалган. Кийин муздак согуштун аякташы менен бул агым дүйнөнү коркунучка алган саясий ири уюмга айланган. Бул уюмдун ишмердүүлүгү Афганистандын тарыхы менен тыгыз байланышта болуп келет.

Тышкы саясат (англ. тилинен алынган) – бир мамлекеттин өкмөтү тарабынан тынчтыкты жана өз ара байланыштарды камсыз кылуу үчүн өзү менен коңшу чектешкен ж.б. мамлекеттер менен болгон принциптери жана кыймыл аракеттери.

Теократия – мамлекеттеги саясий бийлик дин өкүлүнүн колунда болгон башкаруу формасы.

Терроризм (лат.тилинен- коркунуч) – саясий күрөштүн ыкмасы. Саясий ж.б. каршылаштарын коркутуу жана басым көрсөтүү максатында эч нерсе менен чектелбеген, зордук-зомбулук кылуу аркылуу, согуштук иш чараларга байланышпаган коркунучтуу аракеттерди системалык колдонуудан турат. Кандайдыр бир террордук иштерди аткарууга максаттанган уюмдар, топтор ж.б. аркылуу саясатчыларды, ишмерлерди барымтага алып өлтүрүү, банктарга курал-жарак сактаган мекемелерге кол салуу, самолетторду айдап качуу ж.б. аркылуу өздөрүнүн иш аракеттерин турмушка ашырышат.

Тендер – обүектерди куруу, товарларды жеткирүү ж.б. боюнча өткөрүлүүчү иш чаралар(аукцион) жөнүндө сунуш кылуу.

Товардык өндүрүш – коомдук өндүрүштүн формасы, мында өндүрүлгөн азыктар алмашуу үчүн даярдалат.

Тоталитаризм (лат.тилинен- толук бүткүл) – коомдук идеологиянын жана саясий мамилелердин өзгөчөлөнгөн тиби. Коомдук түзүлүш же мамлекет бир расмий идеологиянын негизинде жашайт.

Толеранттуулук (лат. тилинен- чыдамдуулук) – кандайдыр бир нерсеге, анын ичинен, башкалардын оюна, динний ишенүүсүнө, көз караштарына чыдамкайлуулук же сабырдуулук кылуу.

Транс улуттук корпорация - транс улуттук корпорациялар бизнестик структура катары көрсөтүлүп, өзүлөрүнүн саясатын жүргүзүүдө көз карандысыз болушуп, ишмердүүлүктөрү бир нече мамлекеттерге жайылат жана негизги милдетти корпорация үчүн киреше алып келүү болуп эсептелет. Ушул максатта кээде улуттук кызыкчылыктан, түшкөн кирешени жогору коюу менен карама-каршылыктарга дуушар болушат. Транс улуттук корпорациялар улуттук мамлекеттин алкагынан тышкары иштейт.

Улуттук дүң азык (ВНП) (англ. тилинен алынган) –бир жылдын ичинде мамлекеттен чыгарылган товарлардын жана тейлөөнүн жалпы бааланышы. УДА өлкөнүн экономикасынын активдүүлүк өлчөмү.

Улуттук эгемендүүлүк – коомдук түзүлүштү тандоодогу элдин же улуттун эркиндиги, улуттук укук, территориялык бүтүмдүүлүк, экономикалык көз карандысыздык болушу керек.

Улутчулдук – коомдогу кандайдыр бир улуттун эң жогорку деңгээлдеги баалуулугун негиздөө үчүн идеология же көз караштардын системасы. XX к. Европа, Азия, Америка чөлкөмдөрүндө улуттук боштондук кыймылы улуттун көз каранды эместиги үчүн биригүү күрөшүнө чыгышкан. Улутчулдуктун эң жогорку формасы шовинизм (бир улуттан бир улутту жогору коюу), расизм (өңү түсүнө карата бөлүү) болушуна алып келип, мамлекет ичиндеги чыр-чатактын болушун айгенелеген.

Улуттук аң-сезим – адамдардын белгилүү бир улутка, этникалык топко тиешелүү экендигин түшүнүүсү. Өзүн көптөгөн этностордун биринин өкүлү, бир маданиятты алып жүрүүчүсү, анда өзүнүн башка элдерден айырмаланган салт санаасы, үрп-адаты, тили дили ж.б. ички туюмунда туюп сезе билүүсү эсептелинет.

Уния – мамлекеттер же элдердин ортосундагы ар кандай маселе үчүн түзүлгөн союз.

Унитардык мамлекет (фр. тилинен –биримдик) – мамлекеттик, улуттук-мамлекеттик түзүлүштүн формасы. Негизги белгилери: 1.Административдик – аймактык негизги биримдиктери саясий өз алдынчалыкка ээ эмес, бирдиктүү бир аймак; 2. өлкөнүн бардык аймактарында кандайдыр бир чектөөлөрсүз аракет кылган бирдиктүү конституция жана мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын-парламент, мамлекет башчысы, өкмөтү, өлкөнүн бардык аймактарына юрисдикциясы таралган – соттук органдардын бирдиктүү системасы; 3. бирдиктүү соттук жана укуктук системасы, бирдиктүү жарандуулук ж.б. белгилерден турат.

Фашизм (итал. тилинен – бир тутам, бирикме) – тоталитардык саясий режимдин бир варианты, өлкөдөгү стабилдүүлүк жана тартипти камсыз кылуу үчүн колдонулуучу эң катуу тартиптин негизинде жол башчынын авторитетине баш көтөрбөй баш ийдирүү бийлигин орнотуу. М: 1920-30- жылдары Италия, Болгария, Германия мамлекеттерде фашисттик бийликтеги башкаруу пайда болгон.

Федерализм – мамлекеттик түзүлүш, мамлекеттик саясий автономияга ээ болгон субъектилерге мүнөздүү түзүлүш. Мамлекеттин ичинде борбор менен федерациянын ортосунда конституциялык негизде субъектилердин эгемендүүлүгү сакталуусу менен федерация түзүлөт.

Фракциялар (фр.тилинен- бөлүнүү, жиктелүү) – саясий партиянын обочолонгон бөлүгү, партиянын негизиги принциптик жалпы же жеке жоболоруна карама-каршы өздүк ураандарынын астында иш аракет кылышат же саясий программасы менен чыгышат. Ошондой эле бул түшүнүк бийликтин өкүлдүк органдарындагы кайсы бир партиянын өкүлдөрүнүн группасынын жүрүш-турушун жана иш аракеттерин аныктоо үчүн колдонулат. Т.а. фракциялар өкүм сүрүшү саясий партиялардын социалдык жана коомдук негизин кеңейтүү каражаты болуп саналат.

Феминизм – Франция, Англия жана АКШда 17 к. пайда болгон аялдардын эркиндигин теңдигин жана укуктарын коргоочу кыймыл.

Форс-мажор – күтүлбөгөн жерден болгон өтө эл шашылыш абалдарды, окуяларды кандайдыр бир иш-чаралардын негизинде токтотуу.

Фундаментализм – диндик ияларды жана көз караштарды жактоочулардын жалпы аталышы.

Хартия – кара сөз менен жазылган мамлекеттик маанилүү маселе үчүн кабыл алынган документ.

Харизм – артыкча талантуу же шыктуу. Харизмативдүү лидер катары көпчүлүктүн көзүнө артыкча бир авторитети же таланты менен белгилүү болгон адам. Мындай инсандарды саясий, мамлекеттик иерархия менен байланышкан адамдардын катарынан кездештирсе болот.

Цивилизация (лат. тилинен - жарандык) – маданияттын өнүгүү деңгээлин белгилөө үчүн колдонулат; бир коомдон экинчи өнүккөн коомго өтүү (карангычылык, жапайчылык, цивилизация). Ал эми философиялык түшүнүктө материянын кыймылынын социалдык формасын мүнөздөгөн, айлана чөйрөдөгү өзүн-өзү башкарууну жолу менен стабилдүүлүктү камсыз кылуусу. Акыйкаттуулук жана акыл эстүүлүккө негизделүүнүн башталышы цивилизациялык коом деп айтышкан 17 –к. философ агартуучулары.

Цивилизациянын тарыхый түшүнүгү бир коомдук экономикалык формациядан экинчи коомдук экономикалык формацияга өтүүнү түшүндүрөт (алгачкы общиналык цивилизация, кул ээлөчүлүк мезгилдеги цивилизация ж.б.). Цивилизация түшүнүгү өтө кеңири, чөлкөмдүк цивилизацияларга да бөлүнөт (Азия цивилизациясы, Африка цивилизациясы, Европа цивилизациясы ж.б.).

Чет элдик капитал – инвестиция, ар кандай формада иш жүзүнө ашырылуучу, бир өлкөнүн экономикасы үчүн башка бир мамлекет тарабынан берилген капиталдык берүү.

Өз ара көз карандылык – эл аралык мамиледе мамлекеттердин ж.б. акторлордун ички жана тышкы маселелерди чечүүдө өз ара көз карандылыктары, мунун негизинен бир мамлекеттин мамилеси бир нече мамлекеттерге жана дүйнөлүк кырдаалга таасир берет.

Эгемендүүлүк – мамлекеттин ички жана тышкы иштеринде башка мамлекеттен көз карандысыздыгы. Территориялык бүтүмдүүлүгү, бийликтин легитимдүүлүгү, экономикалык көз карандысыздыгы, башка мамлекеттер тарабынан танылуусу.

Эл аралык мамилелер – саясий, экономикалык, социалдык, дипломатиялык, укуктук, аскердик жана гуманитардык өз ара байланыштардын жана дүйнөлүк коомчулуктун субъектилеринин ортосундагы мамилелер системасы жыйындысы. Мындай субъектилер катарында элдер, мамлекеттер, коомдук жана эл аралык уюмдар, кыймылдар кирет. Мындай уюмдарга БУУ, анын адистештирилген мекемелери ЮНЕСКО, ПРООН ж.б. чөлкөмдүк эл аралык, коомдук уюмдар эсептелинет.

Электорат (лат. тилинен - шайлоочу) – муниципалдык, президенттик, парламенттик шайлоолорго катышууга укугу бар жарандардын чөйрөсү.

Элита (фр. тилинен – тандалган, эң жакшы) – саясий – идеялык концепция, мамлекеттик саясий структураларда же мамлекеттик ар кандай бийликтин системаларында кандайдыр бир чечимдерди кабыл алууда активдүү ролдорду ойноо менен алардын аткарылышына көзөмөл кылып турган өзүнчө бир элдердин кичинекей группасы. Элитанын катарына мамлекеттик жана партиялык институттарда жогорку саясий бийликттерде иштеген адамдар кирет.

Экстремизм (лат. тилинен – акыркы)- идеологиядагы акыркы көз караш жана ыкмалар менен саясатта чектен чыккан көз караштагы иш-чараларды колдоочулук. Э-м ар кандай факторлордон пайда болот: калыптанган социалдык структуралардын талкаланышы; көпчүлүк калктын жашоо шартын начарлаткан социалдык, экономикалык кризис; мамлекеттик бийликтин жана анын институттарынын алсызданышы; улуттук кадыр –барктын түшүү сезиминин болушу; мурунку баалуулук системасынын кулашы; жат социалдык көрүнүштөрдүн пайда болуусу ж.б. Э-дин социалдык базасын түзүүчүлөр калктын чектен чыккан көз караштагы катмарлары улутчулдук жана диндик кыймылдардын өкүлдөрү, интеллигенциянын жана студенттердин үстөмдүк кылган тартипке нааразы болушкан бөлүктөрү. Э-де саясий, диндик, улутчулдук нааразылык көрсөтүүлөр кеңири таралган. Саясий пландагы экстремизм ачык демагогия, тартип бузуулар, иш таштоолор, жарандык баш ийбөөчүлүк жолу менен жашап турган коомдук структураларды жана институттарды бузуу талкалоо менен өз максаттарына жетүү мүнөздүү. Алар көбүн эсе террористтик актыларды, ар кандай мүнөздөгү катаал күч колдонуу ыкмаларын пайдаланышат. Көбүнчө алар сүйлөшүүлөргө, келишимге, компромисстерге баруудан баш тартышат.

Экстремизм – бул укуктук нигилизм. Алар өздөрүнүн максаттарына жетүү үчүн адамдарды барымтага алуу менен саясий жок кылууларга, саясий партиялардын мүчөлөрүнө куралдуу кол салууларга ж.б иш аракеттерине барышат. Саясий экстремизмдин эң коркунучтуу көрүнүшү терроризм болуп эсептелет.

Экспорт - бир өлкөнүн ичинде өндүрүлгөн товарды тышка же башка бир өлкөгө чыгарып сатуу.

Эл- коомдун чоң жана кичине социалдык катмарларынын жыйындысы, коомдук өндүрүштүн жана анын ишмердүүлүгүнүн негизги күчү, тарыхый жашоонун катышуучулары. Эл дегендин саясий түшүнүгү кандайдыр бир суверендүү мамлекеттин, өлкөнүн калкы деген түшүнүккө барабар. М: Кыргыз республикасынын эли, РФнын эли, КНРдин эли деп аталып, белгилүү бир аймакта жашаган, тарыхый тагдыры бир, белгилүү бирдей үрп-адат, салт-санаа колдонгон бирдиктүү социалдык – экономикалык өнүгүүнү башынан өткөрүп жаткан жалпылыкты айтабыз. Бул социалдык бирдик салыштырмалуу түрдө гана болот, тактап айтканда бир тектүү эл болбойт, элдин ичинде бир нече улуттук азчылык болот. Ар түрдүү катмарлардын жана топтордун ар кандай кызыкчылыктары болот. Саясий чөйрөдө алардын кызыкчылыктары ар түрдүү алсак, “бийлик элге таандык” деген ураанды шартуу колдонушат. Эл социалдык чөйрөнүн (маданий баалуулуктар, тарыхый эс акыл, руханий акыл ой мүдөө, өндүрүш ыкмалары ж.б.) негизги катышуучулары жана кыймылдаткыч күчү болуп саналат. Жарандык коомду жана укуктук мамлекетти курууда элдин мүмкүнчүлүгү жана кыймыл аракети абдан чоң жана дайыма изилдөөнүн көңүл чордонунда болуп келет.

Эмбарго – мамлекет валюта, баалуу кагаз, алтын жана курал жарак ж.б. товарлардын түрүн мамлекеттен алып чыгууга же киргизүүгө тыюу салат.

Этнос – (грек тилинен- уруу, эл) бир территорияда тарыхый жактан калыптанган, жалпы өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен өзгөчөлөнгөн маданий баалуулуктары жана психологиялык туюмдары, бир аң сезимдүүлүккө ээ болгон этникалык жалпылык – урук, уруу, эл, улут.

Этатизм – коомдук жашоодогу экономикалык, социалдык, маданий ж.б. сферасындагы мамлекеттик саясатынын активдүү принциби. Этатизм коомду саясатташтыруунун көрүнүшү.

Окуу куралында кездешкен эл аралык доктриналар, теориялар.

АКШ президенти Вильсондун 14 принциби

Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Антанта союзниктеринин согуштук максаты үчүн АКШ президенти Вильсон (1856-1918 жж.) тарабынан 1918-жылы 8-январда 14 пункттан турган декларация жарыяланган:

1. Ачык тынчтык келишимдери жана жашыруун элчиликтен баш тартуу;
2. Кеме жүрүүчүлүк эркиндиги;
3. Бажы тоскоолдуктарын жоюу;
4. Куралданууну азайтууну камсыз кылууда гарантия берүү;
5. Колониялдык ээликтер маселесин акыйкат чечүү;
6. Германия басып алган Россиянын бардык территорияларын бошотуу, Россия мамлекетин улуттар Лигасынын мүчөлүгүнө кирүүсүн кароо;
7. Бельгияны бошотуу жана калыбына келтирүү;
8. Эльзас-Лотарингияны Францияга кайтарып берүү менен оккупацияланган райондорду бошотуу, калыбына келтирүү.
9. Италиянын улуттук белгисинде ылайык чек-арасын таануу жана калыбына келтирүү;
10. Австро-Венгрия калкына автономия берүү;
11. Румыния, Сербия жана Черногориянын Германия тарабынан басып алынган территорияларын кайтарып берүү менен Сербиянын деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгүн ачуу;

12. Оттоман империясынын түрк эмес элдерине автономдуу өнүгүүсү жана деңиз кысыктарындагы эркин өтүүлөрүн камсыз кылуу;

13. Көз каранды эмес Польша мамлекетинин түзүлүүсү менен деңизге эркин чыгуусун камсыз кылуу;

14. Майда жана ири мамлекеттер үчүн тең укуктуу территориялык биримдик, саясий көз карандысыздыкты гарантиялоо максатында Улуттар Лигасын түзүү.

Жалпы же коомдук мүлк принциби

Коомдук мүлк – римдик укук түшүнүгү. Келечекте Ф.Аквинскийдин жалпы жыргалчылык доктринасында колдонулуп, 17к. башында Д. Суарес тарабынан эл аралык укукка киргизилген. Гуго Гроций эл аралык соода жана эркин кеме сүзүүчүлүк жөнүндөгү негизги жол жобо катары көрсөткөн. Ошол мезгилде тарыхта дүйнөлүк мейкиндикти жалпы өздөштүрүү процессин чагылдырууну, адамзаттын жалпы жыргалчылыгы үчүн деп түшүндүрүшкөн. Мындай түшүнүк биринчи жолу 1967-жылы, эл аралык таанулууга жетишкен. Бирок, бул принциптин иш жүзүндө колдонууда көп проблемалардын болушуна алып келген, бир жагынан АКШ БУУнун Хартиясында кабыл алынган суверенитет принцибин карама-каршы койсо, экинчи жагынан анын өкүлдөрү – мамлекет, мамлекеттик эмес уюмдарды же эл аралык инстанциялар коюлуда. Ошондуктан, бул принцип бүгүнкү күнгө чейин чечилбеген, өтө эле этият мамилени талап кыла турган маселе бойдон калууда.

Принцип Res nullius (эч кимдики эмес территория)

Колонизациялоо доорунда колониалдык державалар эч кимдики эмес жерлер доктринасын иштеп чыгышкан, мында кайсыл гана ачык территория эркин деп эсептелинип, ким ачса жана ким аны колдонуп жатса ага тиешелүү делинген.

Принцип субсидиарности

Маастрих келишиминде ЕСтин деңгээлинде ыгы жок чечимдердин борборлошуусунан кутулуу максатында кабыл алынган. Анын милдети–“борбор” менен мүчө мамлекеттердин ортосундагы компетенциялардын бөлүнүү механизмин аныктоо болуп эсептелет. Ушул принципке ылайык ЕС органдары, бөтөнчө компетенцияга ээ болгон областардан башкасы, коюлган максаттарды же айрыкча иш чараларды жүзөгө ашырууда мүчө мамлекеттер өз күчү менен эффективдүү ишке ашыра албаса гана кийлигишүүгө укугу бар.

Бережневдин доктринасы

1968 – жылы 15-июлда Варшава келишимине мүчү болгон беш мамлекеттин жетекчилери (Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, СССР) Чехословакия Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин дарагине кат жөнөтүшкөн. Катта СССРдин ошол мезгилдеги жогорку катчысы Л.И.Бережневдин улуттардын социализмди куруудагы жолу “социалисттик интернационализм” экендиги жөнүндө айтылган. Чехословактардын социализмди куруудагы жолу, социализмди курууга коркунуч туудуруда деп, Чехословакия эгемендүү мамлекетинин ички жашоосуна кийлигишүүгө мажбур болуу менен 1968-жылы август айында Прага шаарына жогорудагы социалисттик кызматташ мамлекеттердин армиясы киргизилген. Ушул мезгил “Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн чектелген эгемендүүлүк доктринасы” деп илимий адабияттарда жазылып калган.

Гуам доктринасы

1521-жылы Магеллан тарабынан эң ири түштүк Мариан аралдыры ачылып 17 к. аягында Испан королевствосунун ээлигине кирген. 1898-жылы испан-америка согушунан кийин АКШнын ээлиги болуп калган. Экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндө 1941-жылы 12-сентябрда Япония тарабынан басып алынган, 1944-жылы августта кайрадан АКШнын тарабына өткөн. Бул жерде деңиз авиациясы жайгашкан, 1969-жылы АКШнын президенти Р.Никсон түштүк-чыгыш Азиядагы американын куралдуу күчтөрүнүн базаларын акырындык менен чыгарыла тургандыгын жарыялаган. Ушундан кийин, Азиядагы ар бир суверендүү мамлекет өздөрүнүн

согуштук маселелерин өздөрү чечүүсү керектиги айтылып, АКШ Азия мамлекеттеринин согуштук маселелерин чечүүдөн баш тарткан.

Монро доктринасы

1823-жылы 2-декабрда жылына болуучу Конгреске АКШнын бешинчи президенти Джеймс Монронун (1758-1831жж.) саясий принциптердин негизинде жиберген катты. Катта мурунку испандык колониялардын Ыйык Союздары жана Россия (Аляска маселеси боюнча) мамлекетери, АКШнын түндүк – батыш континенти тарабынан балык уулоосуна тыюу салып жаткандыгы жазылган. Ушул негизде төмөндөгү көз-карштар айтылган: 1) Америка континентинин территориясы европалык колонизацияга тийиштүү эмес; 2) Европанын Ыйык Союзу менен АКШнын ортосунда фундаменталдуу айырмачылык бар: 1) Европа державаларынын Америка континентинде өз таасирлерин кеңейтүүгө болгон ар кандай иш аракеттери, АКШнын коопсуздугуна жана тынчтыгына болгон коркунуч катары кабыл алынат; 2) АКШ өз тарабынан Европа мамлекеттеринин жана алардын ээликтеринин согуштарына кийлигишпөөсүн мойнуна алат. Ушундай позиция Теодор Рузвельт (1858-1919 жж.) тарабынан кабыл алынган, АКШнын башка Америка мамлекеттеринин ички саясатына кийлигишпөөсү да каралган.

Стимсон доктринасы

АКШнын мамлекеттик катчысы Генри Стимсондун, АКШнын президенттин өкмөтүнүн администрациясынан Герберт Кларк Гувер (1874-1964жж.) атынан нота түзүлгөн, Япониянын өкмөтү 1932-жылы 7-январда Кытайдын Маньчжурия провинциясын басып алганда. АКШ өкмөтү Бриана- Келлога пактысына таянып, Япония тарабынан баскынчылык негизде түзүлгөн “Маньчжоу-го” марионеттик мамлекетинин легитимдүүлүгүн таныбоо менен Маньчжурияга болгон япондук экспансиясын токтотуусун талап кылуу үчүн жазылган. Бул доктрина саясий планда эл аралык саясатта либералдык – идеалисттик мамилеге негизделип, ошол мезгилидин эл аралык жашоосунун реалдуулугуна туура келген эмес, ошондуктан, президент Гувер моралдык санкцияга баруу мүмкүн эместигине көзү жеткен.

Тобар доктринасы

Бул доктрина 1907-жылдагы Эквадордун тышкы иштер министри Тобардын аты менен байланыштуу. Кийинчерээк АКШ президенти Вильсон тарабынан кабыл алынган. Ошондуктан, Тобар- Вильсон доктринасы деп аталып келет. Кандайдыр бир мамлекеттин өкмөтү эл аралык таанылууга жетишпейт, эгер алардын бийлиги демократиялык шайлоо жолу менен ырасталбаса дешкен.

Трумэндин доктринасы

1947-жылы 12-мартта АКШнын президенти Г.Трумен Греция менен Түркияда коммунисттердин бийликке келишине таянып, Конгрессте өзүнүн көз-карашын билдирүү менен жогорудагы эки мамлекетке 400млн доллар жардам берүүсүн добушка койгон. Мындай иш чара Германия жана Австрия статустары жөнүндө, Москвада болуп өткөн конференциянын жыйынтыгынан кийин башталган. Мында АКШ СССР менен келишим түзүүгө эмес, тескерисинче, АКШ СССРга каршы турууга же тең тайлашуу үчүн, тилектеш жана бирдиктүү батыш блогун түзүү жөнүндө сөз козгогон. АКШнын пезиденти коммунизмди дүйнөнүн бардык жеринен алып таштоо доктринасын иштеп чыгууда, экономикалык жана социалдык жакырчылык болгон жерлерде коммунизмдин өнүгүүсү улана берээрин белгилеп, Трумен АКШ тарабынан бардык мамлекеттерге, өзгөчө коммунизм коркунучу туулган мамлекеттерге эң керектүү согуштук, экономикалык ж.б. жардамдарды берүү зарыл деген.

Хальштейндин доктринасы

1951-жылы ФРГнын тышкы иштер министри Вальтер Хальштейн доктрина иштеп чыккан. Доктрина кансыз согуш мезгилинде болгон, дүйнөгө немец калкынын жалгыз гана мамлекети катары Германдардын Федеративдүү Республикасын таануусу керек экендигин жарыялаган. Бул доктринага ылайык, ФРГ 1955-1967-жылдары

Германия Демократиялык Республикасы (ГДР) менен алака түзгөндүгү үчүн, дүйнөдөгү бир нече мамлекеттер менен элчилик байланыштарын үзүп койгон (М: Югославия менен 1957-жылы, Куба менен 1963-жылы). Бирок, бул доктрина Европа мамлекеттери тарабынан ошол мезгилдеги эл аралык мамледе өзгөчө, Батыш Европа мамлекеттеринин элчилик тенденциясынын тоскоолсуздугуна же ачыктыгына жооп бербейт деп, сыңдоолорго алынган. Бул доктрина Батыш жана Чыгыш германдардын мамилелеринин бузулушуна алып келген, ушул негизде, 1969-жылы ФРГ канцлери Вилли Брандт Чыгыш менен мамилесин калыбына келтирүү үчүн Хальштейндин доктринасынан баш тарткан. 1972-жылы эки герман мамлекеттеринин ортосунда келишимге кол коюлган.

Домино доктринасы

1954-жылы апрель айында АКШ президенти Эйзенхауэрдин (1890-1969-жж.) Азия боюнча билдирген көз карашы “түшүп бара жаткан домино принциби кандай куруу жөнүндө айтылат: эгерде вертикалдуу катары менен тизилген картадан домино курууда, биринчисин түшүрүп алсаңар, акыркысы да бачым кулайт”. Бул сөздүн мааниси эгерде кандай гана мамлекет коммунизмдин лагерине кабылса, географиялык жактан жакын мамлекеттер да арты артынан кабыла берет дегенди түшүндүргөн. Америка президенти эгерде Индокитай коммунизм лагерине кабылса, жакынкы арада Бирма, Таиланд, Малайзия, Индонезия, Австралия жана Жаңы Зеландия да кабылат деген. Ушул доктрина Батыш Европа мамлекеттеринин тышкы саясатында көп эскерилип ири жетишкендикке жеткен.

Атлантика хартиясы

1941-жылы 14-августа экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде, АКШнын президенти Рузвельт жана Улуу британиянын премьер-министри Черчиллдин демилгеси менен Атлантика хартиясы кабыл алынган.

АКШ жана Великобритания территориялык ж.б. ээликтерге ээ болууга умтулбайт.

Элдердин кызыкчылыгы эркин чагылдыруу менен макулдугу болбосо эч кандай территориялык өзгөрүүлөр болбойт.

Зордук-зомбулук менен басынып келген ар бир эл өзүлөрүнүн башкаруу формасын шайлоо жолу менен тандап алуусуна тоскоол кылбастан, алардын суверендүү өз алдынча жашоо укугуна ээ болуусун камсыз кылуу.

Жогорудагыдай милдеттемелерди аткарууда, бардык мамлекеттер чоң кичинесине, жеңгени жеңилгенине карабай дүйнөдөгү сырңелук булактарга, соода ж.б. тең укуктуулук негизинде, өлкөлөрдөгү экономикалык гүлдөп өсүүгө жетүүсүн көзөмөлгө алуу.

Мамлекеттер ортоундагы экономикалык областа байланыштарды түзүү менен бардык элдердин жогорку деңгээлдеги жашоосу жана экономикалык өнүгүүсү, социалдык камсыздоосу болуш үчүн аракет кылуу.

Нацистик тиранияны биротоло жоготкондон кийин, дүйнөдө тынчтыкты камсыз кылуу менен бардык мамлекет өздөрүнүн территориясында коопсуз жашоосун жана ар бир мамлекетте жашаган калк өздөрүнүн өмүрү өткөнчө коркунучту жана муктаждыкты сезбей жашоосун камсыз кылууга умтулуу.

Жогорудагыдай тынчтык бардык мамлекеттерге жана элдерге деңиз жана океандарда эч кандай тоскоолдугу жок эркин сүзүп жүрүүсүн камсыз кылышы керек.

Бардык дүйнө жүзүндөгү мамлекеттер реалдуу ой пикирде жана руханий тартипте ар кандай күч колдонуудан баш тартышы керек, анткени, мамлекеттер ортосунда дайыма коркунуч болуп турса тынчтыкты сактоо кыйын болоорун айтышкан. Ушул негизде Англия менен АКШ тынчтыкты сүйгөн элдерди куралдануудан сактоо, аларга жардам берүүнүн ар кандай иш чараларын иштеп чыгуу менен ар тараптан жардам беришээрин билдиришкен.

Бириккен Улуттардын декларациясы

1942-жылы 1-январда АКШ менен Улуу Британия мамлекеттери 1941-жылда Атлантика хартиясынын кабыл алынышы менен АКШнын президентинин демилгеси аркылуу Улуттар Лигасынын декларациясын кабыл алууну иштеп чыгышкан. Согуштун толук жеңишине жетүүдө, эркин жашоону коргоодо, көз карандысыздык, диндик эркиндик, адамзат укуктарынын сактоо жана ар бир мамлекеттердеги акыйкаттуулук болушу үчүн жырткыч, жапайы күчтөргө жалпы каршы туруу менен дүйнөдөгү мамлекеттерди тынчтыкка моюн сундурууга аракет кылууда, төмөндөгүлөрдү жарыялашкан:

1. Ар бир өкмөт өздөрүнүн согуштук же экономикалык каражаттарын үчтүктөр пактысынын (Германия, Италия, Япония) мүчөлөрүнө каршы багытоосу зарыл, анткени, алардын кесепетинен өкмөт согушту башынан өкөрүүдө.

2. Ар бир өкмөт, башка өкмөттөр менен байлануушуда, душман мамлекеттер менен тынчтык же элдешүү келишимин түзбөөсү милдеттендирилген.

Жогоруда айтылган декларацияга, фашисттик же гитлердик агрессияны жеңүү үчүн күрөшкө материалдык жардам көрсөтүү менен башка улуттар кошулса болот деп айтылган.

Окуу куралында кездешкен келишимдер, трактаттар, макулдашуулар жана пактылар.

Амстердам келишими

1997-жылы 2-октябрда Амстердам шаарында Маастрихт келишимин кайра карап чыгуу жана өнүктүрүү жөнүндөгү келишим. Биринчиден, негизги укук жана эркиндикти сактоо менен демократиялык эркиндик принциптери каралган. Экинчиден, Шенген системасында каралган протоколго кошумча киргизүүдө юридикалык тартип, т.а. мамлекеттик суверенитет сакталуусу жана бир эле мезгилде алардын тыгыз байланыштарынын болушу. Үчүнчүдөн, келечекте ЕСтин мүмкүн кеңейтүү максатында жүргүзүлгөн реформалардын маанилүүлүгү айкындалбастан, мурунку институтционалдык конфигурациясы сакталышы керек. Келишимге ылайык мыйзам чыгаруучу ролун Европа Совети менен кошо ЕС жана Европалык парламент аткарат. ЕС комиссиясынын башкармачылыгынын ролу өсөт. ЕСтин мүчө өлкөлөрүнүн мамлекеттер аралык байланыштары күчөйт.

Багдад пактысы

1955-жылы 24-февралда Багдад шаарында АКШнын мамлекеттик катчысы Фостер Даллестин демилгеси менен кабыл алынган доктрина, СССРга каршы багытталган макулдашуу. Бул макулдашууга араб мамлекеттеринин Лигасына кирген, өздөрүнүн аймагындагы коопсуздук жана тынчтык сактоого кызыктар мамлекеттер үчүн ачык деп жарыяланган. Ушул негизде Ирак, Иран, Пакистан, жана Түркия мамлекеттер сыяктуу 1955-жылы 5 –апрелде Улуу Британия мамлекети да кирген. 1959-жылы Ирак чыгып кеткен. Бул уюмдун жашоосун АКШ тарбынан колго алынган, бирок, акырындык менен кулап калган.

Бриана- Келлога пактысы

1928-жылы 27-августа Париж шаарында Бриана- Келлога пактысына Бельгия, Улуу Британия, Германия, Италия, Польша, Франция, Чехословакия, Япония, кийин СССР кол коюшкан. Пакт боюнча согуш мамлекеттер ортосундагы чыр-чатактарды чечүүнүн методду боло албастыгын аныктоо менен улуттук саясаттын куралы катары согуштан баш тартуу, мамлекеттер ортосундагы чыр-чатактарды жана ар кандай келишпестиктерди тынчтык жолу менен чечүү каралган. Бул документ согуштун болушун мыйзамсыз деп эсептеген, бирок, согушту токтоотууга санкция бере алган эмес. Анткени, пактга кирген мамлекеттерди мыйзамдуу коргоонуу укугунан баш тартуусу талап кылган эмес, эгерде ал мыйзамдуу деп табылса, когоонуу актысы согуштук акт катары каралган эмес. Өз маанисинде бул пакт “мыйзам аркылуу тынчтык” салтын жараткан. Табигый укук теоретиктери жана Гроций тарабынан, акыйкат ишин коргоо үчүн күч колдонуу укугу таанылган. Ушул келишимдин

демилгечилери 1929-жылы Француз тышкы иштер министри Аристид Бриан (1862-1932) жана АКШ мамлекеттик катчысы Фрэнк Б. Келлог (1856-1937) дүйнөнүн Новел сыйлыгына ээ болушкан.

Бреттон – Вудс келишими

Бреттон-Вудс келишими же системасы саясий жана экономикалык мамилени камтыйт, 1944-жылы июлда Нью-Гэмпшир штатындагы Бреттон-Вудста бир нече мамлекеттердин катышуусу менен түзүлгөн. Катышуучулар валюта курсатарынын алмашуусун стабилдештирүү, эл аралык сооданы активдештирүү, экинчи дүйнөлүк согуштун кесепетинен экономикалык жактан жабыр чеккен өлкөлөргө жардам берүүнү карашкан. Ушул жылы МВФ жана Бүткүл Дүйнөлүк банк институттары түзүлгөн.

Вена конгресси

1815- жылы июнда Австриянын канцлери Меттернихтин (1773-1859 жж.) жетекчилиги астында Вена шаарында наполеондук коалицияга каршы Австрия, Англия, Пруссия жана Россия мамлекеттеринин конгресси болуп өткөн. Мында Европада күчтөр балансын теңдөө принцибин курчутуу максатында Францияны алсыздандыруу болгон. Мунун негизи мурунку эски башкаруунун калыбына келиши менен коштолгон. Эл аралык мамледеги тең салмактуулук системасы бузула баштаган. Европада наполеондук согуштардын аякташы менен Вена шаарында өткөрүлгөн тынчтык конференциясы, тарыхта “Европа концерти” деген түшүнүк менен да аталып келет.

Вена трактаты

1969-жылы 23-майда Вена шаарында юридикалык процедуралардын муктаждыгынан улам, эскирген эл аралык келишимдерден баш тартуу боюнча түзүлгөн трактат. Трактатта формалдуу милдеттеме объектиси катары, мамлекеттер ортосундагы жазма макулдашууларды колдонуу жана келишим тартиптерин кодификациялоо каралган.

Версаль келишими

1918-жылы 28-июнда биринчи дүйнөлүк согуштун аякташы менен Германия маселесин караган келишим. Келишимде Белгиянын нейтралитет статусу бекемделет, Эйпен, Мальмеди жана Морене округдары Бельгияга кирген, Люксембургдун толук көз карандысыздыгы таанылган. Германия Рейн зонасын демилитаризациялоого милдеттендирилген, Рейндин сол жээгин Антанта оккупациялоо войскасы ээлеген. Эльзас – Лотарингия француздардын ээлигине өткөн. Германия Францияга Саар көмүр кенин берүү менен 15-жылга улуттар лигасынын башкаруусуна өткөрүп берген. Келишим боюнча Германия Австриянын суверендүүлүгүн сыйлоо жана Чехословакияны, Польшанын көз карандысыздыгын таануу менен жогорку Силезия жана Померания, Данциг шаарын Польшанын ээлигине өткөрүп берип, 1918-жылы түзүлгөн Брест келишимин ж.б. келишимдерди жокко чыгарып баардык колониялык ээликтеринен ажыраган. Мындан тышкары Германия армиясын 100 миң адамга азайтууну, курал жарактардын жаңы түрлөрүн чыгаруусуна тыюу салынган. Германиянын аба мейкиндиктери эркин деп жарыяланган. Келишимде Германиянын репарациялык төлөмдөрдү төлөө суммасы каралган.

Вестфаль келишими

1648-жылы Вестфаль шаарында Европа мамлекеттеринин ортосундагы 30-жылдык согуштун аякташы менен кол коюлган келишим. Келишимде эл аралык мамледеги улуттук мамлекеттин жана дүйнөдөгү мамлекеттик борборлоштуруу системасын моделинин калыптануусуна жол ачкан.

Дейтон-Париж келишими

БУУ Босния жана Герцеговина, Хорватия, Македония, Югославия мамлекеттериндеги тынчтыкты камсыз кылууда бир топ иштерди жүргүзүшкөн. 1995-жылы Дейтон-Париж тынчтык келишиминде чырдашкан мамлекеттердин ортосунда сүйлөшүүлөрдүн жүрүшү, БУУнун демилгеси менен уюшулуп иш жүзүнө ашкан.

Ушул аймакта Косово маселеси БУУнун негизги күн тартибинде каралуучу маселеге айланган, азыркы мезгилдерге чейин көзөмөлгө алынып келет.

Маастрихт келишими

Маастрихт келишими ЕСтин тарыхында абдан орчундуу мааниге ээ. Анткени, Маастрихт келишими ЕСтин жаңы принциптеринин калыптанышына жол ачкан. 1999-жылы декабрда Рим шаарында эки мамлекеттер аралык конференция болуп, Экономикалык валюта союзу жана саясий интеграция маселесин караган. Алар өзүлөрүнүн ишин, 1991-жылы 9-10-декабрда 12 мамлекеттин катышуусунда Голландиянын Маастрихт шаарында уланткан. 1992-жылы 7-февралда Маастрихте Европалык Совет, Европа Союзу анын ичинде Экономикалык валюта союзу жана саясий интеграция маселесин жөнүндөгү келишимдерге кол коюшуп, чечим кабыл алышкан. Маастрихт келишимини 1993-жылы 3-ноябрдан баштап күчүнө кирген. Ушул күндөн баштап Европалык Шериктештик, Европа Союзу деп аталып төмөндөгүдөй принциптерди жарыялаган:

Бирдиктүү валюта бирдиги принциби жана анын беш критерийлерин аныктоо, бирдиктүү акча системасына кирүүгү калоосу бар мүчө мамлекеттер үчүн;

Келечектеги бирдиктүү валютаны чыгаруучу борбордук банк системасын түзүү;

Европа жарандыгын түзүү;

Эл аралык коопсуздук сферасында жалпы тышкы саясат;

Тышкы жана укуктук саясатта байланыш.

Копенгаген келишими

1993-жылы Копенгаген шаарында ЕС экономикалык мейкиндигине Борбордук жана Чыгыш Европа мамлекеттерине жол ачуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Копенгаген жолугушуусунда ЕСке толук мүчө болуп кирүүнүн так шарттары көрсөтүлгөн.

Жайылтпоо жөнүндөгү келишим

1968-жылы 11-июлда АКШ президенти Л.Джонсон менен СССРдин премьер-министри А.Косыгин Глассборо шаарында жолугушууда кол коюлган келишим. Бул жолугушууга үч ядролук державалары – Улуу Британия, СССР жана АКШ мамлекеттеринен тышкары ядролук куралдары жок 59 мамлекет катышышып, ядролук куралдарды чыгарбоого жана чектөө милдетүүлүктөрүн аткарууга макулдуктарын беришкен. Мындан тышкары дүйнөдөгү мамлекеттер БУУнун Коопсуздук Советинин резолюциясына ылайык жогорудагы үч мамлекеттин ядролук агрессиясынан формалдуу түрдөгү коргоо гарантиясына ээ болушкан. Бул келишимге бүгүнкү күндө 178 өлкө кирет.

Потсдам конференциясы

1945-жылы 17-июлда Берлинде британ премьер-министри У.Черчилл, АКШ президенти Г.Трумен, СССР жетекчиси Ю.Сталиндин катышуусунда болуп өткөн. Конференцияда Германияны саясий, экономикалык принциптерге ылайык башкаруу каралган. Германияны “бирдиктүү экономикалык бирдик” катары карап саясий жашоосунун калыбына келтирүүгө “демократиялык принциптердин негизинде” көмөк көрсөтүү каралган Германия мындан ары өзүнүн коңшуларына жана дүйнө жүзүнө коркунуч келтирбеши үчүн, Потсдам декларациясында төрт императив кабыл алынган: демилитаризация, денацификация, децентрализация жана демократизация. Бардык немецтик курал жаракты жок кылуу үчүн чечими кабыл алынган.

Рапалло келишими

1922-жылы 16-апрелде Германия менен СССРдин ортосунда элчилик жана соода мамилелерин калыбына келтирүү, жөнгө салууга кол коюлган келишими. Эки мамлекет бажы сферасында ыңгайлуу шарттарды түзүүнү карашкан. Ушул негизде СССРга карата Батыш Европа мамлекеттери тарабынан түзүлгөн экономикалык блокада үзгүлтүккө учурап, СССР эл аралык изоляциядан чыгат. СССРди

алсыздандыруу максатында колдонулган Франция менен Англиянын саясаты жеңилүүгө учураган.

Рим келишими

1957-жылы 25-мартта Рим шаарында Европалык экономикалык кызматташтык жана атомдук энергия боюнча европалык кызматташтыгынын түзүлгөндүгүн бекемдеген эки келишимге кол коюлган. Жаңы түзүлгөн уюмдардын башкаруучулары катары Бельгия, Германия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Франция алты мамлекет кол койгон. Кызматташтыктын органдарын – Парламенттик Ассамблеясын же Европалык парламентти жана Европалык кызматташтыктын сотун түзүшкөн.

Сан- Франциско конференциясы

1945-жылы 25-июнда 55 мамлекеттин катышуусунда Сан- Франциско шаарында эл аралык конференция болуп өтүп, Бириккен Улуттар Уюмунун Уставы кабыл алынган.

Стратегиялык куралданууну чектөө боюнча келишими

1972-жылы 12-майда жана 1979-жылы 18 июнда СССРдин премьер-министри А.Косыгин менен АКШнын президенти Никсондун атайын жардамчысы Г.Киссинджер тарабынан даярдалган документ. Мында эки мамлекеттин ортосундагы саясий, экономикалык жана стратегиялык мамилелер каралган. Саясий планда эки мамлекеттин жакындашуусу, экономикалык планда чыгарылган курал жарактарды азайтуу же алардын көбөйүшүн чектөө болгон.

Стратегиялык жана тактикалык куралданууну азайтуу жөнүндөгү келишими

1991-жылы 31-июлда жана 1993-жылы 3-январда ядролук жабдыктарды жана ракеталарды азайтуу, чыгарууну чектөө жөнүндө кол коюлган келишим.

Ыйык союз

1815-жылы 26-сентябрда Россия империясынын падышасы Александр биринчинин демилгеси менен «чыныгы боордоштук» же бир үй бүлөөдөй ыйык союз (Австрия, Пруссия жана Россия) түзүү кабыл алынган. Союзга 1918-жылы Франция менен Улуу Британия кирген. Ыйык союздун негизги максаты христиан дининин универсалдуу мүнөзүнө таянуу менен мураскордук династиялык системанын коопсуздугу жана монархиялык түзүлүштүн коргоону камсыз кылуу болгон.

Шенген макулдашуусу

1985-жылы 14-июнда, 1990-жылы 19 июнда, 1996-жылы 26- мартта Европа мамлекеттеринин жалпы бир тышкы чек ара болушун жана мамлекеттер аралык чек ара маселесин алып салуу менен элдердин эркин карым-катнашы жана товар же капиталдын эркин айлануусун түзүү боюнча мамлекеттер аралык макулдашуу болуп эсептелет. Макулдашуу Люксембургда ЕСтин мүчөлөрү болгон жети мамлекеттин катышуусунда болуп өткөн. Бул системага Европанын бардык мамлекеттери киргенге шарт түзүлө элек, М: Норвагия ЕСке да Шенген системасына да кирбейт, ал эми Британия менен Ирландия макулдашууга киргенге анча кызыктар эмес.

Шанхай кызматташтык уюму

1996-жылы Шанхай шаарында Россия, Китай, Казахстан, Тажикстан, Кыргызстан мамлекеттеринин жетекчилери жолугушуп, чек ара коопсуздугун биргелешип коргоо үчүн келишимге кол коюшкан. Кийин ушул уюмдун алкагында, 2001-жылы 14-15-июнда Россия, Китай, Казахстан, Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстан мамлекеттеринин президенттери Шанхай кызматташтык уюмун (ШКУ) түзүү жөнүндөгү декларацияга кол койгон.

Ташкент конференциясы

1966-жылы Ташкент шаарында СССР ж.б. мамлекеттердин киришүүсүндө, Кашмир территориясы үчүн согушуп жаткан, Индия менен Пакистан мамлекеттеринин ортосунда биргелешкен тынчтык декларациясынын кол коюлган.

Тегеран конференциясы

1943-жылы 1-декабрда Ирандын борбору Тегеран шаарында СССР, АКШ жана Улуу Британия мамлекеттеринин жетекчилеринин катышуусунда конференция болуп өткөн. Конференцияда экинчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндө фашисттик германияны талкалоо үчүн экинчи фронтту ачуу менен согуш мезгилинде жана согуш аяктагандан кийин мамлекеттер ортосундагы бирдиктүү же өз ара достук байланыштарды камсыз кылууга милдеттүү болушкан.

Ялта же Крым конференциясы

1945-жылы 4-11 февралда Ялтада Англия, СССР, АКШ мамлекеттеринин катышуусунда конференция болуп өткөн. Конференцияда каралган негизги маселе согуштан кийинки Европанын тагдыры жана БУУ келечеги жөнүндө болгон. БУУну түзүү менен Коопсуздук Советинин туруктуу мүчөлөрүн дайындашкан. У. Черчилдин сунушу менен Франция, Германия тарабынан оккупацияланган бардык территорияларын кайтарып алуу менен толук камдуу мамлекет катары БУУнун советинде көрсөтүлгөн. АКШ менен Улуу Британия Чыгыш Европа территориясында эркин шайлоо жолу менен демократиялык өкмөттөрдүн пайда болуусун сунушташкан. Бирок, согуш аяктагандан кийин АКШ менен Улуу Британиянын жогорудагыдай сунушу ишке ашпай калган.

Колдонулган документтер:

Доктрина “Дипломатия Шелковой пути” – <http://www.mfa.kg>

Конституция Кыргызской республики. Бишкек: Учкун, 1996. С. 75

Концепция внешней политики КР. Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 10 января 2007 года VII N2 <http://prmfa.narod.ru/english/concept.htm>

Международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца: Сборник Уставов и др. документов. М., 1995

Колдонулган адабияттар:

Абрамов А. В. Политический институт и политическая институционализация. М., 2013

Азиатско-Тихоокеанский регион и Центральная Азия: контуры безопасности. Уч. пособие. М.: МГИМО, 2001.

Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. – Алматы, 2003.

Акимов А. Россия и Центральная Азия в перспективе экономической интеграции. – М., 1997.

Актуальные деятельности МО / Отв. ред. Г.И. Морозов. М., 1982

Арбатова Н. Расширение ЕС на восток: политические последствия для России. // *Unternational politik.* – 2004.- № 1.

Арин О. О внешнеполитической стратегии КНР // Приложение к Независимой газете, “НГ-сценарии”, 1999.

Арин О.А. Россия: ни шагу вперед. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.

Байгельдинов Л. А. Республика Казахстан как политическая реальность перспективы демократии республики Казахстан. Алматы, 1996.

Батюк В.И. Миротворческая деятельность ООН и великие державы // США: экономика, политика, идеология. 1996. № 12

Беломогов А. Другой ООН у нас нет. // *Международная жизнь* –2004.-№ 6.

Богатуров А. Д. Среди – против лидеров. “Пространственная структура” самоорганизации международных отношений в Восточной Азии // *Очерки теории и политического анализа международных отношений* / отв. Ред. Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А. М., 2002

Борко Ю.А. Что такое Европейский союз. М., 1998

Бурянт П. Интеграционные процессы в Западном полушарии. *Меж. полит. жизнь.* 2007. №8

Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб., 2001

Введение в теорию МО и анализ внешней политики / Под ред. Н.А.Ломагина. СПб., 2001

Власова К.В. Развитие интеграционных процессов в странах Центральной Азии, 14.06.2007. <http://www.postsoviet.ru/page.php?pid=324>

Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004.

Выбор Центральной Азии в цивилизационном пространстве/ Под ред. Т. Койчуева. – Бишкек, 1996.

Глобальные и социальные и политические перемены в мире / Отв. ред. А.Ю. Мельвиль. М., 1997

Губайдуллина М.Ш. Каспийский регион в стратегии энергетической безопасности Европейского Союза // *Центральная Азия во внешней политике Европейского Союза*/ под ред. Ж.У.Ибрашева. Алматы: 2004. –

Гуенко Ж.М. За взаимоувязывание интересов ЕС и ООН. // *Unternational politik.* 2003. № 11,12

- Давыдов Ю.П. Расширение зоны ответственности Атлантического мира // США – Канада: экономика, политика, культура. 2000. № 3
- Даль Р. О демократии. М., 2000.
- Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверх державы: СССР в первые послевоенные годы. М.: РОСПЕН, 2001
- Денисов Ю.К. Информация, мировое развитие и ООН. М., 1994
- Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М., 2000.
- Джоробекова А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в Центральной Азии. – Б., 2007.
- Дидрихс У. Расширенный ЕС В качестве международного игрока. // *Unternational politik*. – 2004 - № 1
- Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира. // МЭ и МО. – 2002. -№ 4.
- Договор о Европейском союзе. Консолидированная версия. М., 2001
- Договор о коллективной безопасности // Внешняя политика и безопасность современной России 1991-2002. Т. IV. М., 2002
- Дононбаев А.Д. Международные отношения и политическая культура. – Б., 2001
- Дробот Г.А. Роль международных организаций в мировой политике: основные теоретические подходы // Вестник Мос. Униве. Сер. 18. Социология и политология. – 1999. - № 1
- Дугин А. Законы большого пространства. – М.: Юнити, 1997. – с.419
- Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997.
- Европейский Союз. Путеводитель. М., 2003
- Ежегодник ОБСЕ 1995/1996/1997. – М., 1996, 1998.
- Жеенбеков Р.Б. Международные отношения в Центральной Азии: геополитические аспекты. – М., 2004
- Журкин В.В. Европейский Союз: внешняя политика, безопасность, оборона. М., 1998. № 47
- Задерей Н.В. Шанхайская организация – целостный подход к региональной интеграции. <http://www.infoshos.ru/?idn=353>
- Заказникова Е.П. Юго-Восточная Азия : в поисках лучшего будущего. –М.: Наука, 1991
- Иванов П., Халаша Б. Россия- НАТО: Европейская безопасность на рубеже столетий // Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 4
- Иманалиев М. Центральная Азия в системе совместной безопасности // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 3(4).
- Йонсон К. Международная организация и кооперация: межорганизационная перспектива // Международный журнал социальных наук. 1994. №2
- Ирихин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология // Москва.: “Юрист”, 2000
- Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. М.: Фонд «Наследие Евразии», 2008. –
- Казанцев б. Очевидный крен НАТО // Международная жизнь. 1999. №6
- Каламбекова Б. Чем интересен экономический пояс шелкового пути? // Материалы международной конференции “Современное развитие и процветание стран вдоль Шелкового пути” Бишкек, 2014. 28 ноября.
- Карабаев Э.О. Малые государства: особенности внешней политики. – Бишкек: 2007.
- Ключихин Е. А. Место межправительственных организации среди акторов мировой политики // “Приватизация” мировой политики: локальные действия – глобальные результаты / отв. Ред. М. М. Лебедева. М., 2008.
- Коваленко И.И. Международные неправительственные организации М., 1976

- Коньшев В. Н., Сергунин А.А Теория международных отношений: канун «великих дебатов»? // Полис. 2013, № 2.
- Коньшев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории. — СПб.: Наука, 2004.
- Крупнов Ю.В. Солнце в России восходит с Востока. М.: Молодая гвардия, 2006. С.34.
- Кудрявцев А.В. исламский мир и палестинская проблема. —м.: Наука, 1992
- Кулагин. В. Международная отношения на пороге XXI века. Международная жизнь 1999-№7
- Кушкumbaев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: Геополитика. Этничность. Безопасность. — Алматы, 2002
- Кыдыров Т. Т. Проблемы международного сотрудничества Европейские стран в рамках Шенгенской системы: Афтореф дис канд. Полит. Наук: 23.00.04. КГНУ Б, 2002
- Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2004
- Леонтьев М. Большая игра. М.: АСТ, СПб: Астрель, 2008
- Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте — М., 2001.
- Лукашук И.И. Политика и общественные науки в условиях глобализации. // Безопасность Евразии- 2003- №1
- Лунев С.И. Вызовы безопасности южных границ России. — М.: МОНФ, Институт Востоковедения, 1999.
- Лунин В.Н. Проблемы реформирования ООН в свете событий на Балканах //Мир после Косово: Россия, СНГ, Латинская Америка. М., 2000
- Малашенко А.В. Тупики интеграции в Центральной Азии // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. — Бишкек, 2007.
- Марицца Д. Диалог между ШОС и НАТО (перевод статьи). L ossidentale (Италия). URL: <http://www.inosmi.ru/world/165626753/html> (Дата обращения 2.05.2011).
- Маслов В. Региональная безопасность. История и проблемы новых независимых государств Центральной Азии. — М.-Б., 2000.
- Международное движение Красного Креста и Красного Полумесяца: Сборник Уставов и др. документов. М., 1995
- Международные неправительственные организации и учреждения: Справочник / под ред. В.С. Шапошникова. М., 1982
- Международные организации системы ООН.- М., 1999
- Международные отношения: теория, конфликты и организации: учеб. Пособ./ под ред. П.А. Цганкова. — М., 2004.
- Морозов Г.И. Международные неправительственные организации и право // Советское государство и право. 1988. №4
- Мусульманская элита Центральной Азии: // Центральная Азия и Кавказ. — 2000. - №6 (12)
- Мы, народы объединенных наций... М., 1995
- Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. М., 1998
- Николайко И.В. Права человека и система ООН. Киев, 1991
- Норт Д. Институты., институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997;
- Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.
- Олейнов А. Г. Анализ международных отношений с позиции экономической теории // Вестник МГИМО- университета, 2011. №. 1. С. 15-24.
- Омаров Н. М. Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху “Стратегической неопределенности” — Б.: Илим, 2005,- с.32

- Омаров Н. М. Международные отношения в эпоху глобального развития Учеб.для вузов Б.,2003.
- Омаров Н. М.Современные международные отношения и мировая интеграция. – Б, 2009
- Омаров Н.М. На пути к глобальной безопасности: Центральная Азия после 11 сентября 2001 года. Бишкек: Центр ОБСЕ в Бишкеке, 2002. С.34
- Омурова Ж.О., Жумабаев Б.Ж. Дүйнөлүк жана чөлкөмдүк эл аралык уюмдар: окуу куралы. Б.-2012.
- Орлов. А. Г. Внешние органы государственной власти стран Латинской Америки. Уч. пособие А. Г. Орлов: МГ: И МО-М: «Анкил» 2001
- Основные сведения об Организации Объединенных Наций. М., 1991
- Остроухое О. Внешняя политика Китая в годы реформ и перспективы ее развития // Мировая экономика
- От Хельсинки до Будапешта. История ОБСЕ/СБСЕ в документах. –М., 1997.
- Парамонов В., Строков А., Столповский О. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность. – Б., 2008
- Перес Ш. Новый Ближний Восток. – М.: Прогресс, 1994
- Политика и интересы малых держав в Казахстане. Алматы: 2002. –
- Райт Р. Как добрые друзья и близкие соседи. // НГ. – 2004.26. 01.
- Рахманова А. Интеграция Кыргызстана в международное экономическое сообщество. -Б.: “Кыргызстан”, 2003.
- Римский клуб: история создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Под ред. Д.М. Гвишиани. М., 1997
- Романченко Ю.Г. Военная составляющая интеграция Евросоюза и интересы России // Евразийский вестник. 2001. № 14
- Сарсембаев М. А. Международно- правовые отношения государств Центральной Азии. М., 1995.
- Сафонов М. Современные подходы к изучению международных отношений// Международные процессы. 2003. № 1. URL: <http://www.intertrends.ru/jne/006/htm> (Дата обращения 12.10. 2011)
- Севастьянов С. В. Международные институты и оценки их роли в современных теориях международных отношений // Дальний Восток России и Северо-Восточная Азия: материалы междунар. конф. Владивосток, 2001. С. 337, 338.
- Севастьянов С. В. Неправительственные участники сотрудничества Восточной Азии: вклад в развитие регионализации и региональной идентичности: М., 2009. 295 с.
- Серебрянников В.В. Эволюция войны и требования эпохи. // Свободная мысль. 1996. № 9
- Современные международные отношения. – РОССПЕН. –М., 2001
- Современные МО: учебник. / под ред. А.В.Торкунова. – М., 1999
- Современные теории международных отношений / Под ред. В. Н. Коньшева, А. А. Сергунина. М.: РГ-Пресс, 2013.
- Соловьева Р.П. ООН: расстановка сил и дипломатия. М., 1990
- Солтоновский И. Форму ОБСЕ по сотрудничеству в области безопасности десяти лет. // Международная жизнь.- 2004. - №1
- Социология международных отношений в цифрах. М., 1999
- Стратегическая ситуация и узлы противоречий в Восточной Евразии. М.: ИДВ РАН, 2007.
- Суюмбаев М.Н. Проблемы идентичности, пределов целесообразности интеграции и неодновременности ее процесса // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / под ред. Князева. – Бишкек, 2007.
- США на “Великом Шелковом Пути” // Пятница 1999, 30.04.

- Токаев К. ООН: полвека служения миру. Алматы, 1995
- Токтомышев К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. Бишкек: Сабыр, 2001.
- Толково-энциклопедический словарь. – СПб.; «Норинт», 2006. – С. 1504 (Клименко)
- Торкунов А. Международные отношения после косовского кризиса //Международная жизнь. 1999. № 12
- Торшин Ю.А. История Азии и Африки в новейшее время (1918-2000). – М.: “Весь Мир”, 2004
- Уткин А.И. Мир в XXI веке // США – Канада: экономика, политика, культура. 2000. №4
- Федотов Ю. ООН- гарант международного мира и стабильности. // Международная жизнь. – 2003. - № 11
- Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. С. 32.
- Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества (Ред. А Табышалиева . Институт региональных исследований. Б, 2000.
- Цун Пэн. Сравнение концепций безопасности великих держав. Пекин, 2004. С. 278.
- Цыганков П.А. Теория международных отношений: учеб.пособие. – М.: Гардарики, 2003. – с.238
- Чернявский С. “Великий Шелковый Путь” и интересы России// Мировая экономика и международные отношения, № 6, 1999. С. 95
- Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в осуществлении реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002 гг.) // Проблемы Дальнего Востока. 2003. №6. С. 49.
- Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитета. Историко-политологический анализ. – Б., 2007.
- Что есть что в мировой политике: Словарь – справочник / Под ред. Е.М. Примакова, А.И. Власова. М., 1987
- Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. М., 2003
- Шреплер А.Х. Международные экономические организации. – М., 1997.
- Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. М., 2001
- Чет тилдеги адабияттар:**
- Barkin J. S. International organization: theories and institutions. Palgrave Macmillan, 2006.
- Baylis, John; Steve Smith; and Patricia Owens. (2008) *The Globalisation of World Politics*, [Oxford University Press](#), 4th edition.
- Beeson M. Regionalism and Globalization in East Asia. Palgrave Macmillan, 2007..
- Burchill, et al. eds. (2005) *Theories of International Relations*, 3rd edition, Palgrave,
- Chernoff, Fred. *Theory and Meta-Theory in International Relations: Concepts and Contending Accounts*, Palgrave Macmillan.
- Gamble A., Payne A. (eds.). Regionalism and World Order. Basingstoke: Macmillan, 1996.
- Guilhot Nicolas, ed. (2011) *The Invention of International Relations Theory: Realism, the Rockefeller Foundation, and the 1954 Conference on Theory*.
- Hall J., Paul T. Preconditions of Prudence: A Sociological Synthesis of Realism and Liberalism // International Order and the Future of World Politics/ eds. by T. Paul and J. Hall. Cambridge, 1999.
- Harterndorn H., Keohane R., Wallander C. Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space. New York, 1999.
- Hedley Bull, *The Anarchical Society*, Columbia University Press.

- Jackson, Robert H., and Georg Sørensen (2013) *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*, Oxford, OUP, 5th ed.
- Janev, Igor. *Diplomacy*, IPS, Belgrade, 2013,
- Keohane R. *International Institutions And State Power: Essays In International Relation Theory*. Boulder: Westview Press, 1989
- Krebs R. *Pervtrse Institutionalism. NATO and the Greco- Turkish Conflict // International Organization*. Sprig 1999. Vol. 53. № 2.
- Lee Mingyong. *Building security regimes in North-East Asia*. 1999.
- Levi M. *F logic of instinunional change// The limitsof ratiobality / ed. By K. S. Cook, M. Levi*. Chicago, 1990.
- Martin L. *An Institutional View: international institutional and the state strategies / In eds. By Hall J. and T. V. International order and the future of world politics*. Cambridge, 1999.
- Mearsheimer R. *International Institutional// International Security*. 1994/ 95. № 19.
- Morgenthau, Hans. *Politics Among Nations*
- Robert W. Cox. *Gramsci, hegemony and international relation: an assay in method*. 1983
- Ruggie J. *Multilateralism: the anatomy of an institution / In eds. by J/ Ruggy Multilateralism Matters*. NY.,1993.
- Snidal D. *Coordination Versus Prisoners Dikemma: Impications for International Cooperation and Regimes // American Political Science Review*. 1985. № 79.
- Voskressensky F. *The Rise of China and Russo- Chinese Relations in the New Global Politics of Eastern Asia / In eds. By Iwashita F. Eager eyes fixed on Eurasia*. Sapporo: Slavic Research Centre, Hokkaido University, 2007. Vol. 2.

Интернет-ресурстар:

CHГ: [http: // www. Cis.by](http://www.Cis.by)
 ОБСЕ: [http: // www. Osceprag.cz](http://www.Osceprag.cz).
 ЕС: [http: // www. europa. eu. int](http://www.europa.eu.int).
 НАТО: [http: // www. Nato.int](http://www.Nato.int)
<http://www.sectsco.org>
<http://www.sco2009.ru/>
<http://www.fmprc.gov.cn/rus/> - МИД КНР
www.ca-c.org